

57499
80Fi H95

2016 APR. 25

HUNGARO- RUTHENICA

VII

SZEGED 2015

HUNGARO-RUTHENICA
VII

KÖTELES PÉLDÁNY

HUNGARO-RUTHENICA VII

Szerkesztette – Редактор

KOCSIS MIHÁLY – МИГАЙ КОЧІШ

SZEGED – СЕГЕД
2015

Technikai szerkesztő – Технічний редактор

MAJOROS HENRIETTA – ГЕНРИЕТТА МАЙОРОШ

Anyanyelvi lektorok – Коректори

BAGMUT IRYNA – ІРИНА БАГМУТ
SAJTOS-ZAROTOCSSNAJA NATÁLIA –
НАТАЛЯ ШАЙТОШ-ЗАПОТОЧНАЯ

A könyv megjelenését
az Emberi Erőforrások Minisztériuma támogatta

Збірник виданий на кошти
Міністерства людських ресурсів Угорщини

ISSN 1586–0736

Előszó

A magyarországi ukranisták VII. konferenciájára 2014. október 10-én került sor a Szegedi Tudományegyetem Szláv Filológiai Tanszékének szervezésében.

A konferencia kiemelt témája Tarasz Sevcsenko életművének hazai kutatása volt, ezen kívül az ukrán nyelvtörténet, a fordítástudomány, Magyarország és Ukrajna történelmi és kulturális kapcsolatai, valamint az ukrán mint idegen nyelv tanításának módszertana témaköréből is számos kérdés került megvitatásra.

A konferencia munkájában Budapest, Pécs, Szeged és Nyíregyháza szlavistái mellett Bécs, Kijev, Zsitomir, Zaporizzsja és Drohobics egyeteméről érkezett vendégek vettek részt.

A kötet, melyet kezében tart a Kedves Olvasó, a konferencián elhangzott előadások nyomtatott változatát tartalmazza.

A Szegedi Tudományegyetem Szláv Filológiai Tanszéke a VII. Ukranisztikai Konferencia szervezéséhez és lebonyolításához nyújtott sokrétű támogatásért köszönetét fejezi ki Róth Sándornak, Ukrajna szegedi tiszteletbeli konzuljának, a Szegedi Ukrán Önkormányzatnak és a szegedi Szláv Kultúrák Baráti Körének.

A kötet az Emberi Erőforrások Minisztériumának támogatásával jelenik meg.

Передмова

10 жовтня 2014 року на Кафедрі слов'янської філології Сегедського наукового університету відбулася VII конференція українців Угорщини.

Провідна тема конференції була присвячена дослідженню творчості Т.Г. Шевченка угорськими славістами, на конференції також обговорювались проблеми історії української мови, перекладознавства, історичних та культурних зв'язків України та Угорщини, методика викладання української мови як іноземної.

У роботі конференції брали участь угорські вчені-славісти з університетів та інститутів Будапешта, Печа, Сегеда, Ніредьгази, а також гості з університетів Відня, Києва, Житомира, Запоріжжя та Дрогобича.

Збірник, який Ви тримаєте в руках, містить друкований варіант доповідей, що були виголошені на конференції.

Кафедра слов'янської філології Сегедського наукового університету дякує за всебічну підтримку VII конференції українців Угорщини Почесному консулу України в м. Сегеді п. Шандору Роту, Самоврядуванню українців Сегеда та Товариству прихильників слов'янської культури (м. Сегед).

Цей збірник виходить за підтримки Міністерства людських ресурсів Угорщини.

СПОЛУЧНИКИ СУРЯДНОСТІ У СИСТЕМІ ЗАСОБІВ ВИРАЖЕННЯ СУРЯДНОГО ЗВ'ЯЗКУ ТА СЕМАНТИКО- СИНТАКСИЧНИХ ВІДНОШЕНЬ

Світлана Алексєєва

Систему засобів вираження сурядного зв'язку та семантико-синтаксичних відношень становлять сполучники сурядності, інтонація, граматичні форми і семантика поєднаних компонентів. У сурядних комплексах можуть одночасно виявлятися всі засоби сурядного зв'язку або поєднання кількох із них. Наприклад: *І в тому незлобивому шелесті лісу, і в димах, і в кожному несподіваному зламі стежки* – вчувалася йому докора за те, що отак довго сюди не навідувався (Г. Тютюнник); *З гурту вихопився наперед жвавий, поморщений, спечений сонцем дідок* (О. Гончар). Крім того, саме сурядні сполучники та їх еквіваленти є спільною, об'єднувальною ознакою для всіх типів сурядних комплексів, що функціонують у простому ускладненому реченні. Проте найповніше формально-граматичні властивості сполучників та їх семантика розкриваються в сурядних комплексах з однорідними членами речення.

Метою статті є визначення функціональних особливостей сполучників сурядності; встановлення взаємозв'язку між їх семантикою та граматичними властивостями; дослідження конструктивних характеристик сполучників сурядності як засобів організації і вираження сурядного зв'язку та смислових відношень; з'ясування функціонально-семантичних особливостей сполучникових конкретизаторів та аналогів.

Наукова новизна дослідження полягає у спробі системного аналізу сполучників сурядності з урахуванням їх семантичних і конструктивних властивостей, класифікації лексичних конкретизаторів та аналогів сполучників за особливостями функціонування і здатністю семантично диференціювати відношення.

Роль основних засобів вираження сурядного зв'язку та сурядних відношень традиційно належить сполучникам сурядності. Сполучник визначається як незмінюване службове слово, яке виражає синтаксичні зв'язки речень або слів і семантико-синтаксичні відно-

шення між ними, причому вираження синтаксичного зв'язку є його основною функцією (УМ: 585).

О.М. Пешковський встановив, що введення у речення сполучника є введенням у нього сурядності або супідрядності. Порівнюючи сполучення “*боюсь його батька*” і “*боюсь його і батька*”, “*боюсь його або батька*”, “*боюсь не його, а батька*”, він зазначив, що однакові відмінкові форми іменника за відсутності сполучника включені одна в іншу, вступають у підрядні відношення (*боюсь батька, батька його*), а за наявності сполучника – супідрядні дієслову (*боюсь його, боюсь батька*) (Пешковский 2001: 393, 394).

М.Н. Майданський вважав сполучник не головним засобом змістового зв'язку, а засобом обслуговування, формальним виявом. Помилку О.М. Пешковського він вбачав у тому, що той розглядав сполучник як причину, а не наслідок (Майданський 1947: 176).

Наведені характеристики сполучника доводять, що роль сполучників не можна ні абсолютизувати, перебільшувати, ні применшувати. Сполучник, безперечно, бере участь у формуванні і вираженні відношень між компонентами, його семантика індивідуалізує комплекс в цілому, однак його вибір може залежати від суб'єктивно-авторської комунікативної мети повідомлення або зумовлюватися семантикою компонентів, які виражають певне семантико-синтаксичне відношення. Наприклад: *А так, ніби бачу й не бачу, сниться не сниться, мариться не мариться* (О. Гончар) – власне єднальні відношення зі значенням одночасності між сурядними компонентами, оформлені сполучником *і* (*й*) та безсполучниково, можуть трансформуватися у будь-який інший тип сурядних відношень (зіставні, протиставні, розділові) залежно від задуму автора за допомогою відповідних сполучних засобів: *бачу (а, але, або) не бачу, сниться (а, але, або) не сниться, мариться (а, але, або) не мариться*. Можливість такої трансформації зумовлює також лексико-граматична тотожність компонентів. У реченні: *Але та іскра тліла, не вгасала, а розгорілася багаттям ясним і освітила темную темноту* (Лєся Українка) – відношення між поєднуваними компонентами допускають потрактування їх як єднальних, зіставних, протиставних: *тліла (і, а, але) не вгасала (і, а, але) розгорілася*; але не розділових: *тліла, або не вгасала, або розгорілася*.

Загальноприйнята класифікація сполучників сурядності враховує їх семантику, але залишає поза увагою конструктивні властивості,

порушуючи цим органічний зв'язок двох складових синтаксичної природи сполучника. Семантична близькість сполучників, на думку А.Ф. Прияткіної, не виключає відмінностей у їх синтаксичних властивостях, а групування сполучників за семантичними ознаками приховує, стирає відмінності між окремими формальними різновидами сурядності (Прияткіна 1977). Наприклад, сполучник *та* може бути семантично подібний до єднальних сполучників: *Вона за морем синім, за бором за старим, вона зрідні пустиням та бурям степовим* (М. Рильський); *та=і*, або до протиставних: *Була колись гетьманщина, та вже не вернеться* (Т. Шевченко); *та=але*. Сполучник *або* може функціонувати у значенні розділового: *Пішов би в колгосп на нараду або на засідання виконкому – чоботи несправні* (Г. Тютюнник); чи пояснювального: *Найцілющим вважалося зело, віднайдене до сходу сонця, або “при росі”* (В. Скуратівський); *або=тобто*. Здатність однакових сполучників входити до складу різних у семантико-синтаксичному плані сурядних комплексів доводить відсутність у них наперед визначеної конструктивної характеристики.

Сполучники сурядності виконують спільну граматичну функцію, яка полягає не тільки у вираженні синтаксичного зв'язку, а й у вираженні однакового відношення двох поєднуваних компонентів до третього і найвиразніше реалізується сполучником І. Є.М. Ширяєв визначає її як *і*-функцію (Ширяєв 1980: 52). Крім того, спільна *і*-функція сполучників сурядності виявляється також у вираженні ними власне єднального значення, основним носієм якого є сполучник *і*. Однак кожний сполучник сурядності (зокрема *і*) має власну граматичну семантику й окреслене коло часткових значень, які зливаються із загальним граматичним значенням, накладаються на нього і формують певний тип смислових відношень між поєднуваними компонентами: *але* – *і*-функція + протиставлення, *або* – *і*-функція + розділовість, *і* – *і*-функція + єднальність (власне єднальність, єднальність з перелічуваністю, поширюваністю, заперечністю, наслідковістю). Наприклад: *Знадвору увійшла Одарка – вироблена, але чепурна ще жінка з чорними од землі руками* (Г. Тютюнник): *жінка вироблена, і але чепурна* (єднальність з протиставністю); *Вона – не тільки тема вірша або картини, – в ній є висоти незміримі й святі глибини* (М. Рильський): *тема вірша і або картини* (єднальність з розділовістю), *є висоти й глибини* (власне єднальність); *Ми виходимо в сліпу вітряницю, зали-*

шаючи за собою в кімнаті і світло, і тепло, і людську ласку (О. Гончар): *залишаючи і світло, і тепло, і ласку* (єднальність із перелічувальністю).

Отже, з одного боку, сполучники сурядності позбавлені реального (поняттєвого) змісту і мають лише формально-граматичну семантику, яка реалізується або в їх синтаксичній функції, або в загальному недиференційованому значенні відношення. З іншого боку, вони, за словами В.В. Виноградова, несуть істотне семантико-синтаксичне навантаження, переобтяжені значеннями (Виноградов 1986: 577–592).

Багатозначність або однозначність сполучників сурядності зумовлює їх здатність до семантичної диференціації. Багатозначні сполучники можуть набувати функціональної взаємозаміни як синонімічні, а отже, втрачають здатність семантично диференціювати відношення між поєднуваними компонентами. Вони переважно одномісні, можуть бути повторюваними, вживаються у сурядних комплексах з недиференційованими, семантично і синтаксично рівнозначними компонентами. До сполучників цього типу належать *і, а, але, або, та* (в значенні *і* або *але*) та їх синоніми, які, виражаючи загальні значення: єднальне, зіставне, протиставне, розділове, об'єднуються спільним значенням, тобто є типовими основними носіями *і*-функції (єднальної). Семантична диференціація відношень відбувається у контексті через значення поєднуваних компонентів та конкретизаторів при сполучниках.

Сполучник *та*, синонімічний зі сполучником *і*, виражає загальне єднальне значення: *і здається: зараз гість прибуде із далеких та ясних країв* (М. Рильський); *Холодом і яблуками пахне танок* (О. Стефанович); а синонімічний зі сполучником *але*, виражає протиставне значення: *і послули швидко, та не надовго* (Панас Мирний); *Солдат біля кулеметів був зовсім молоденький парубічко, але пиховитий і грізний, сповнений відчуття величі свого “райху”* (І. Багрянний). Об'єднані спільною *і*-функцією, сполучники *та, і; та, але* виявляються взаємозамінними: *холодом і (та) яблуками; із далеких та (і) ясних; молоденький, але (та) пиховитий і грізний; швидко, та (але) не надовго; а певний тип відношення формується і визначається семантикою поєднуваних компонентів: із далеких та ясних* (єднальні відношення між семантично близькими у контексті компонентами); *швидко, та не на-*

довго (протиставні відношення між семантично протиставлюваними у контексті компонентами).

Сполучник *а*, виражаючи зіставні відношення та виконуючи *і*-функцію, може заступатися іншими сполучниками сурядності: *Деся мудрим сном в архівах спали книги, ми ж з них хіба палили цигарки, піврусини, а напівпеченіги* – наш навіть сміх був хмурий і гіркий (Є. Маланюк) – *піврусини (і, але, або) напівпеченіги*. Семантика компонентів дозволяє встановити будь-який тип відношень. Однак наявність при одному з компонентів заперечної частки *не* звужує коло сурядних відношень між ними до єднальних та протиставних або тільки єднальних, виключаючи розділові, що підтверджується можливою взаємозаміною сполучників: *Любилася, кохалася, а серденько мліло: воно чуло недоленку, а (і, але) сказати не вміло* (Т. Шевченко); *Покійниця добра була людина: вік з нею зжили, а (і, але) не билися, не лаялися* (Панас Мирний).

Розділові сполучники *або, чи, то...то* не заступаються іншими неоднозначними сурядними сполучниками, однак входять до цього типу через властиву їм *і*-функцію. Щоправда, ця функція послідовно виявляється тільки при відношенні чергування. Наприклад: *А ми впродовж усіх століть то хлібом платимо, то кров'ю!* (Г. Чубач); *а ми, замімілі, слухаєм, слухаєм його давні чи не зовсім давні історії, що так заповонюють дитячу душу* (О. Гончар): *то (і) хлібом платимо, то (і) кров'ю, давні чи (і) не давні*. У сурядних компонентах із відношенням взаємовиключення *і*-функція цих сполучників є гіпотетичною (можливі обидва або кілька компонентів, але насправді буває лише один): *Одні казали, що, мабуть, вона себе в глибокому ставку або в колодязі поховала* (Панас Мирний); *Як добре по хрусту гілки, по шереху трав у смереччі вгадать: лисиця чи білка, чи заєць* дався на втечу (О. Стефанович); можливо, *і в ставку, і в колодязі*; можливо, *і лисиця, і білка, і заєць*, але наявне щось одне.

Однозначні сполучники (*не...а, хоч...але, не тільки...але й, не лише...а й, як...так, не то що...а й, та й, та ще й, а й*) переважно дво-місні (крім приєднувальних), здатні семантично диференціювати компоненти та виражають різні типи невластиве єднальних відношень між ними. Наприклад: *Не вір, вродливко, Лісунові: не вирій носить він, а вир* (О. Стефанович); заперечно-протиставні відношення; *Та вже хоч вони і гарні люди, а тобі не рівня* (О. Стороженко); протиставно-до-

пустові відношення; *Жили ми в те врем'я хоч і не так як люди, ну та все ж не старцювали* (Г. Тютюнник); протиставно-єднальні відношення з відтінком компенсації; *Прийшла темінь і затулила од старої не тільки сонце, а й оті нерясні спогади, бо ніщо вже їх не будило* (Г. Тютюнник); *Про жнива існує безліч оповідей як у художній, так і в науковій літературі* (В. Скуратівський); градаційно-зіставні відношення; *а згодом – ніби в покару за гріхи молодості – сама з боєм шукала не те що мости, а хоч найхисткішої кладочки назад* (О. Гончар); градаційно-розділові відношення з відтінком допустовості; *У хаті було душно від натопленої печі, що аж поруділа, потріскалася в коминах, а ще від тісноти, горілки й гарячих страв* (Г. Тютюнник); приєднувальні відношення; *бо хто ж то знає, що воно руським та ще й городським більш до вподоби* (Г. Тютюнник); приєднувально-градаційні відношення.

Ці сполучники, семантично виділяючи один з поєднуваних компонентів, подібно до багатозначних, позбавлені наперед визначеної конструктивної характеристики. Наприклад, приєднувальний (за семантичною класифікацією) сполучник *та й* виступає у сурядному комплексі, між компонентами якого власне приєднувальні відношення: *Чи я винна, чи щось інше, я не знаю та й не хочу знати* (В. Винниченко); приєднувально-наслідкові відношення: *Огонь у печі тлів, тлів – та й згас* (Панас Мирний); приєднувальні відношення з відтінком раптовості, швидкої зміни подій: *Натяг найменший батькового лука та й став царем всієї тут землі* (Л. Костенко). Семантику відношень, крім сполучника, виражають також значення компонентів, порядок їх розташування, можливі конкретизатори.

Багатозначні сполучники набувають здатності семантично диференціювати сурядні компоненти і відношення між ними, якщо виступають не самостійно, а в поєднанні з іншими сполучниками. Наприклад: *Місцями він заплющував очі й ішов наосліп у забутті, в гарячковому, але й у радісному, маренні* (І. Багрянний); *але* – протиставні відношення, *але й* – протиставно-єднальні; *Часом навіть бідак, якому б місце у комуні давно, піднімається сюди з позиченим збіжжям на спині, а проте не полишає надії колись поставити тут власного вітряка* (В. Земляк); *а* – зіставні відношення, *а проте* – протиставно-пустові.

На особливу увагу заслуговують конкретизатори у складі сполучників або при них та аналоги сполучників, їх еквіваленти, які також беруть участь у вираженні сурядного зв'язку. У цій ролі можуть виступати частки, модальні слова, прислівники, займенники, які функціонально наближаються до сполучників через морфологічну незмінність. Такі елементи сприяють семантичній диференціації компонентів та відношень між ними.

За особливостями функціонування їх можна поділити на такі групи:

1) конкретизатори, які входять до складу сполучника, утворюючи складений двомісний, рідше одномісний, сполучник. Наприклад: *щоб топила в лежанці не лише про сирі стіни, а й для душку* (Г. Тютюнник); *А головне – він і сам не вірив уже не тільки нікому, але й самому собі* (І. Багряний); *Із наших робочих як не один хто-небудь, так другий підійде й питає нишком мене про нього* (О. Гончар); *простати свої ідеї та працювати не то в свято, але й у будень* (М. Коцюбинський); *Говорять таку плату, мов справді їх хто наймає та ще й просить, наймаючи* (Панас Мирний); *Але мені здається, що вона побувала в компанії есерів, а то й прямо анархістів* (В. Винниченко);

2) обов'язкові конкретизатори при сполучнику, його уточнювачі, які разом зі сполучником формують певний тип відношення, і тому їх видалення руйнує зміст сурядного комплексу в цілому. Наприклад: *чверть населення України взагалі не читає газет, а тим паче журналів* (Літературна Україна); *Лишиш, княже, плач по собі не втішний братам своїм, і родині, і дружині своїй, а найбільше мені* (В. Шевчук); *кожне плем'я переживає свою історію епохи злету й занепаду, а поготів циганське* (В. Земляк); (розрізнявально-єднальні відношення); *Ковтнули Дарія степами, а потім вроздріб потовкли* (Л. Костенко); *і він зробився спочатку довгий і плесковатий, а згодом знов покруглишав* (Г. Тютюнник); (розрізнявально-єднальні зі значенням послідовності); *В. Лазарука відзначено за багаторічну плідну діяльність на літературній ниві, поетичні збірки..., книжки..., а також численні публіцистичні виступи на захист природи рідного краю* (Літературна Україна); (приєднувальні відношення); *Відтоді Ляля щотижня, а іноді й двічі на тиждень приходила в крігелазарет* (О. Гончар); (приєднувально-градаційні відношення); *А як не пустять, то треба якось передати записку, а краще всього на словах* (В. Винни-

ченко); *Щось чекає їх обох, можливо, навіть тоді, коли дійдуть до кінця цієї вулиці, а може, до кінця цього дня* (В. Шевчук); (градаційно-розділові відношення); *Цієї хвилини – зустріти схід сонця, а отже й день Івана Купала* – люди чекали з особливим нетерпінням (В. Скуратівський); (єднально-наслідкові відношення).

Обов'язкові конкретизатори семантично диференціюють компоненти сурядних комплексів та відношення між ними. Без цих уточнювачів сурядний компонент руйнується. Пор.: *газет, а тим паче журналів і газет, а журналів*; *ковтнули, а потім потовкли і ковтнули, а потовкли*; *записку, а краще всього на словах і записку, а на словах*;

3) факультативні конкретизатори при сполучнику, які, формуючи разом з ним відношення, надають останньому певного відтінку. Вилучення їх не руйнує комплексу в цілому, але призведе до змін у семантиці відношення. Наприклад, протиставно-єднальні відношення: *Отож своїм першим найяскравішим порівнянням і водночас найзворушливішою філософською сентенцією античність завдячує листкові* (А. Содомора); *Уже десятки раз вона мусила давати різним людям хабарі, більші й менші, і, проте, досі не могла до цього звикнути* (О. Гончар); *брав святу купіль, а водночас не забував і про свою негасиму печаль* (В. Шевчук); *добираючи харчів простих, дешевих, але заразом і поживних* (В. Підмогильний); єднально-розрізнявальні відношення: *Серьожка в стражданнях ніби змужнів і навіть виріс фізично* (О. Гончар); *Якщо, скажімо, про жнива й особливо обжинки... маємо чимало пісень обрядового характеру, то зажинкових обмалъ* (В. Скуратівський); єднально-наслідкові відношення: *хай іноді занадто запальний і тому не гарантований від промахів молодості* (О. Гончар). В аналізованих сурядних комплексах з одномісними сполучниками факультативні конкретизатори семантично розрізняють компоненти, ускладнюючи відношення, а при їх вилученні зазначені типи відношень зміняться на власне єднальні або протиставні між семантично недиференційованими компонентами (*порівнянням і сентенцією; про жнива й обжинки; запальний і не гарантований; брав, а не забував; дешевих, але поживних*).

У сурядних комплексах з приєднувальними та двомісними сполучниками, де компоненти семантично диференційовані, ці конкретизатори істотно не впливають на семантику відношень, однак підкреслюють смислову перевагу компонента, при якому вживаються. На-

приклад: *Страшний був чоловік Олексій Іванович та ще до того й могучий* (Панас Мирний); приєднувальні відношення; *проте це її не лише не пригнічувало, а, **навпаки**, зміцнювало* (О. Гончар); *Не тільки товариші й друзі, а й **взагалі** свої не приходили* (І. Багряний); градаційно-зіставлявальні відношення; *Я не допомагаю, а **майже** виношу її вгору на руках* (Г. Тютюнник); *що ген, далеко-далеко, рухалися теж безкраєю черідкою, але не на захід, а **таки** на схід* (І. Багряний); *часто мені здається, що справдешнє моє покликання не жити в цьому світі, а **тільки** спостерігати його* (В. Шевчук); *Ти не прийдеш, не прилетиш – і **тільки** дальніми піснями в моєму серці продзвениш* (М. Рильський); *Не зненависть і не жаль, а **скоріше** огиду викликала в ній Королькова* (О. Гончар); заперечно-протиставні відношення. Зрідка у ролі факультативного конкретизатора може виступати вставлена конструкція. Наприклад: *А так лише пороздирали руки, позабивали коліна, подерли халати і – **що найприкріше** – пошкодили рацію* (О. Гончар).

При сполучнику одночасно можуть вживатися кілька конкретизаторів, один із яких – обов'язковий – виявляє тенденцію до злиття зі сполучником, а другий – факультативний – притягується сполучником як додатковий уточнювач. Наприклад: *Страждання від кохання – це ще біда невелика, а **іноді навіть** приємна* (В. Винниченко); *невелика, а **іноді навіть** приємна* – обов'язковий конкретизатор *навіть* разом зі сполучником А виражають розрізнювально-єднальні відношення, а факультативний уточнювач *іноді* додає цим відношенням обмежувального відтінку;

4) аналоги, еквіваленти сполучників – слова, функціонально подібні до сполучників, які зберігають при цьому власні лексико-граматичні ознаки. Наприклад: *Не стара з обличчя, **лише** надміру змучена турботами й горем* (І. Багряний); *Данько не став його будити, **лишень** тихо поцілував у спітніле чоло* (В. Земляк); *Марина мовчить, **тільки** душею мліє* (Панас Мирний); *Чіткого сюжету нема, оскільки у кожному регіоні, **навіть** в окремих селах, були свої специфічні відмінності* (В. Скуратівський); *Старий уже не з прикрим докором, а значно м'якше, **скоріше навіть** вибачливо загомонює до нас* (О. Гончар); *Він хитнувся, трохи не впав, **отже** встояв і наче бадьоріше підійшов до полу* (Панас Мирний).

Крім службових слів, сполучниковими еквівалентами можуть виступати фразеологічні одиниці, які виконують функцію зв'язку. Наприклад: *тоді як наш філософ знайшов своє нове ім'я мало сказати доречним, а навіть доконче необхідним* (В. Земляк).

У більшості випадків службові слова, наведені вище, розглядаються як власне сполучники, які можуть виражати семантико-синтаксичні відношення базового сполучника або відмінні від них (Городенська 2007: 6). З цим не погоджується зокрема А.Ф. Прияткіна, наголошуючи на закріпленій синтаксичній позиції сполучника, його монофункціональності та спеціалізованості, не властивих часткам та модальним словам у функції сполучників (Прияткіна 1977: 11–12). Проте сполучникові комплекси типу *не лише...а й, не тільки...але й, як...так, не то...але й, та ще й, а також, а найбільше, а потім, а навіть* можна розглядати як складені двомісні або одномісні сполучники, а функціональні аналоги типу *лише, тільки, навіть, причому, тому* умовно називати сполучниками, хоча регулярне використання їх у ролі засобів зв'язку є одним з можливих шляхів поповнення класу сполучників.

Отже, сполучники сурядності – це специфічні граматичні засоби з унікальними морфолого-синтаксичними властивостями (Кручинина 1988: 3), спеціалізовані для виконання функції зв'язку як основний засіб, її ядро (Прияткіна 1977: 12), а однофункціональні з ними сполучникові конкретизатори та аналоги становлять периферію цієї функції.

Визначальною для сполучників сурядності є *i*-функція, яка властива, насамперед, багатозначним, не здатним до семантичної диференціації сполучникам. Поза *i*-функцією перебувають однозначні сполучники та сполучникові комплекси з конкретизаторами, які семантично диференціюють сурядні компоненти та відношення між ними.

Семантичні і синтаксичні властивості сполучника перебувають у тісному взаємозв'язку. Значення сполучника розкривається і реалізується у певному сурядному комплексі, з урахуванням лексико-граматичних значень його компонентів. Сполучники сурядності, самостійні в організації та оформленні сурядного зв'язку, беруть участь у формуванні семантико-синтаксичних відношень разом з іншими складовими сурядного комплексу.

ЛІТЕРАТУРА

- Виноградов, В.В. 1986, *Русский язык. Грамматическое учение о слове: Учебное пособие (для вузов)*. Москва: Высшая школа, 3-е изд., испр.
- Городенська, К.Г. 2007, *Грамматичний словник української мови: Сполучники*. Херсон: Вид-во ХДУ.
- Кручинина, И.Н. 1988, *Структура и функции сочинительной связи в русском языке*. Москва: Наука.
- Майданський, М.Н. 1947, Стягнене речення, або речення з однорідними членами. *Мовознавство* № 4–5, 174–189.
- Пешковский, А.М. 2001, *Русский синтаксис в научном освещении: Учебное пособие*. Москва: Эдиториал УРСС, изд. 8-е.
- Прияткина, А.Ф. 1977, *Союзные конструкции в простом предложении*. Автореф. дис. д-ра наук. Москва: Русский язык.
- УМ – Русанівський, В.М. – Тараненко, О.О. (співгол.) – Зяблюк, М.П. та ін., *Українська мова: Енциклопедія*. Київ: Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М.П. Бажана, 2000.
- Ширяев, Е.Н. 1980, Дифференциация сочинительных и подчинительных союзов на синтаксической основе. *ФН* № 2, 49–55.

ЛЕКСИЧНІ НОВОТВОРИ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНІ КІНЦЯ 2013–2014 РР.

Ірина Багмут

Лексичний склад мови належить до найдинамічніших мовних систем, яка миттєво відображає зміни в суспільстві та гостро реагує на екстралінгвальну дійсність. Як наслідок, з'являються нові слова, відходять з ужитку окремі мовні одиниці, змінюється лексико-семантична структура вже наявних слів. Відомо, що виникнення нових слів і значень зумовлене двома основними потребами: номінативною (надати визначення новому поняттю) та експресивною (створити виразніше або коротше визначення предмета, явища, що вже має назву).

В усі часи мова була і залишається не просто інструментом опису подій, а й самою подією (Edelman 1977). У процесі історичного розвитку для кожної мови характерні як періоди відносної стабільності, так і відчутних структурно-семантичних зрушень. Значення окремих слів може зазнавати деактуалізації. Наприклад, ще донедавна актуальне серед українського суспільства слово *Сім'я* (з великої літери) – політичний термін часів колишнього режиму, означає “найпотужніший клан, сімейний підряд” – перейшло на периферію функціонування. Інші ж слова навпаки можуть піддаватися політизації (наприклад, *віче*, *зажовтоголубіти*, *тітушки*).

Усі інновації передовсім відбуваються у мовленні, а вже потім стають здобутком мови. Зміни в лексичний склад мови можуть вносити як окремі суспільні групи, так і поодинокі мовці, остаточне прийняття цих змін залежить від згоди на них суспільства в цілому. На сучасному етапі багато слів з'являються спочатку у блогах, є своєрідним жаргоном певного об'єднання людей у соціальних мережах, а вже потім вдалі варіанти потрапляють до ЗМІ і використовуються загалом.

Пропонована стаття присвячена новотворам, які виникли у словнику українців протягом кінця 2013–2014 років і були спричинені суспільно-політичною кризою й російською агресією.

Варто пам'ятати й про те, що абсолютно нових слів у природі не існує (Розен 1991: 35). Виникнення нових слів можна пояснити дією системних закономірностей загального характеру, тобто такі слова потенційно існують у внутрішньому лексиконі мовця, і таким чином відбувається вільне конструювання інновацій різних структурних типів.

Згідно з обчисленнями фахівців, активний словник української мови за останнє десятиліття змінився на 25%. Якщо врахувати не тільки виникнення нових лексем та розвиток значень, а й міграцію лексики з мовної периферії до центру й навпаки, цифра бачиться цілком правдоподібною. “Останні півроку, звичайно, активізували мовотворчість, але навряд чи рекордно порівняно, скажімо, з Помаранчевою революцією”, – зазначає професор Євгенія Карпіловська. На думку професора Лариси Масенко, останнє десятиліття було досить урожайним на новотвори “у зв’язку з переходом влади в більш демократичне русло”. “Вже після Помаранчевої революції з’явилося багато неологізмів, навіть її назва активізувала витіснене в радянський період слово «помаранчевий» у значенні «оранжевий», – наголошує вона” (Хмельовська 2014).

Новотвори, що з’явилися на фоні суспільно-політичної ситуації в Україні останніх місяців, протягом короткого часу увійшли до побутової лексики, яку активно використовують й у публіцистиці, і зараз їх значення розуміють навіть ті, хто політикою не цікавиться (наприклад, “*Укropи воюють з ватниками*”). Роль новотворів особливо наочна у публіцистиці, яка створюється ‘на потребу дня’, для опису подій суспільного життя. Активне ‘існування’ таких одиниць обмежене конкретно-історичною ситуацією, в якій новотворення можуть періодично вживатися (цитуватися) в різних текстах різних періодичних видань.

Під час аналізу друкованих і електронних українських ЗМІ зафіксовано як появу новотворів (*колорад, зелені чоловічки, укpон*), так і словотвірну та лексико-семантичну трансформації слів, які вже існували в мові раніше (*майданування, бандерівець*). Виявлено активну міграцію слів у межах лексичної системи від периферії до центру і навпаки, зокрема відбулася актуалізація в межах пасивність-активність вживання того чи іншого слова (*віче, сотня, війна*). Це, за визначенням Юрія Шевельова, відроджені слова, слова повернуті в сучас-

ність з інших епох, або ж, за визначенням Любові Струганець, актуалізовані слова. Прикладом аналогії можуть бути слова *зажсовтоблакитніти* (зазеленіти, зачервоніти) (наприклад, “*У Києві зажсовтоблакитнів ще один міст*”).

Збагачення лексичного складу мови новотворами відбувається шляхом: словотворення (*майдан* – *майданування, майданувати, євро-майдан, автомайдан, антимайдан, майданівець*; *волонтер* – *волонтерити*; *жовто-синій* – *зажсовтосиніти*); зовнішніх запозичень з подальшою адаптацією до норм української мови (*стрімити* від англ. *streaming* означає ‘показувати якусь подію онлайн в Інтернеті’; *фейк, фейковий* – від англ. *fake* означає ‘сфабрикований, неправдивий, підроблений, фальсифікат, підробка, неправда’; *фотожоба* – від рос. *фотожоба* означає ‘графічну карикатуру, шарж, гумористичний або сатиричний колаж’) і внутрішніх запозичень (*Небесна сотня, диванна сотня, волонтерська сотня, російський окупант*).

Дослідники відзначають той факт, що відчутні зміни у словнику носія конкретної мови відбуваються під час воєн, і пояснюють це зростанням інформаційного потоку і щільнішими міжнародними взаємовпливами. Нові слова у цей час мають властивість поширюватися швидше, ніж це відбувається за звичайних умов.

Культурологи та філософи говорять про появу не просто нових слів, а мемів в українському соціумі. Мем – це одиниця культурної інформації, часто іронічна, яка миттєво поширюється в суспільстві. Деякі з Інтернет-мемів набули такого поширення, що використовуються ЗМІ й тими, хто не має жодного відношення до соціальних мереж чи конкретних Інтернет-спільнот. Термін мем (мім) увів у 1976 році Річард Докінс, біолог-еволюціоніст у своїй праці *Ген-егоїст*. “Меми усталюються й множаться, перетікаючи з одного мозку в інший – процес, що можна назвати імітацією в найширшому розумінні цього слова”, – писав учений. Вони воюють один з одним за обмежені ресурси людського мозку й за повторюваність і частотність уживання. Вони воюють між собою за нашу увагу (Gleick 2011).

До мемів зараховують такі новотвори, як, наприклад, *колорад, укроп, ватник* тощо. Психологи кажуть, що попри сильне конотативне забарвлення таких новотворів (часто первинно з негативним зневажливим забарвленням), ображатися на такі слова здатні люди, які

особливо залежать від соціальної оцінки, виявляють соціальну незрілість.

Р. Блакар зазначає, що вибір виразів, здійснюваний тим, хто говорить, впливає на розуміння того, хто сприймає інформацію. Навіть якщо відправник інформації бажає “висловитися об’єктивно”, все одно вибір ним певних слів структурує й зумовлює уявлення, яке отримує слухач. Тобто висловитися “нейтрально” неможливо. Незалежно від того, чи є наслідок висловлювання навмисним, а чи ні, той, хто говорить, здійснює соціальний вплив (Блакар 1998: 89–91).

Різноманітні метафори для позначення ворога – необхідний компонент будь-якого збройного конфлікту. Використовувати чи ні таку лексику – справа кожного. Психологи пояснюють, що такі новотвори слугують своєрідними культурними позначками, які відображають поляризацію у межах груп “свій” – “чужий”, яка нині існує в українському суспільстві. За допомогою використання відповідних слів незнайомі співрозмовники можуть визначити належність до однієї чи іншої групи (“*Своїх впізнаю*” – напис на браслеті волонтерської організації “Народний тил”).

Тож використовуючи спеціальні назви на позначення суперника, людина ніби стає понад ним, стає сильнішою, вищою, вона відчуває владу і силу, здатність контролювати процес. Це особливо актуально в умовах шоку від іноземної агресії, коли нападають лише тому, що більші й сильніші фізично, та в умовах безпорадності влади.

Такі меми мають і релаксаційний підтекст: вони дозволяють висміяти суперника, жартувати у травматичній ситуації, пом’якшуючи моральний і фізичний біль, допомагають подолати внутрішнє напруження, послабити стрес.

Однак вчені твердять, якщо меми використовують часто і їм надається переважне право в комунікації, то це свідчить про брак оригінальної інформації, імітацію мислення замість власне мислення. Деякі образливі Інтернет-меми діють на колективну підсвідомість, безпосередньо впливаючи на вчинки людей (наприклад, *фашисти*, *хунта*, *бандерівці*, *правсеки*). А з колективною підсвідомістю пов’язаний як прояв групового героїзму, так і загальної параної та психозу. Психологи твердять, що більше у людей в голові мемів, які використовують усі довкола, тим більше голова відкрита для масового психозу.

В екстремальних умовах новотвори проходять швидкий етап офіціалізації, або узуалізації. На жаль, в Україні немає академічного електронного словника, на кшталт онлайн-версії Оксфордського словника, де кожного місяця фіксувалися б нові слова або значення. Спроби створити такий портал не були успішними, бо мали спорадичних характер, його укладаннями займалися люди часто далекі від лінгвістики, а тому відображувані зміни в лексиці не мали системного характеру (наприклад, електронний словник новотворів української мови *Мислово*). Зі складнощами перекладу українських новотворів стикнулися іноземні журналісти, які займаються українським питанням. Частота та поширення окремих українських новотворів змушує і їх використовувати подібну лексику та пояснювати їх своєму читачеві. Тому тлумачення окремих українських новотворів можна знайти не лише на сторінках української Вікіпедії, а й на іншомовних сторінках *Вільної енциклопедії*.

Щоб слово офіційно було визнано неологізмом, воно повинно мати статус узуального, зафіксованого в друкованому лексикографічному виданні. В умовах України це тривалий процес. Тому коли з'являється такий словник, то багато “колись” неологізмів такими вже не є. Як стверджує О.А. Стишов, “неологізми – це слова, словосполучення, фразеологізми, окремі їхні значення, що з'явилися на певному етапі розвитку мови для позначення нових реалій і понять, периферійних номінацій, актуалізація яких зумовлена соціальними і територіальними чинниками функціонування літературної мови, а також okazіоналізми (індивідуально-авторські новації), використані одноразово в мовній практиці певного автора, видання, редакції чи в конкретному тексті” (Стишов 2003: 46). У власній розвідці неологізмами, або новотворами, вважаємо такі слова, які втратили статус okazіональних, але ще не отримали узуального статусу, набули поширення у суспільстві (розмовний, публіцистичний, художній стилі) і зрозумілі кожному українцеві, який живе в сучасних суспільно-політичних умовах.

Унаслідок Революції Гідності та подальшого загострення суспільно-політичної кризи в українській мові з'явилися слова *майданування* – так називають перебування на майдані, мітингування, відстоювання своїх прав (*Різдяне майданування уже розпочалось; майданування по-кіровоградськи; Сина звільнили з роботи за “надмірне*

майданування”) – та майданувати (*Чи не краще майданувати конкретно за вільну торгівлю? Любиш майданувати – люби і сесію вигрибати*). Цікаво, що англомовні журналісти створили відповідний неологізм англійською *maidaning* (*Why is Ukraine “Majdaning”?*). Зафіксовано також ще один досить цікавий неологізм на позначення збірності – *майданство* (*Пішов Азаров – прийшло майданство*) – уособлює все те, що стосується протестів в новинах та на вулиці. Та й саме слово тюркського походження *майдан* уже перестало означати лише площу, сквер. До того ж новий зміст – не просто площа, а заповнена людьми, що зібралися з якимись спільними вимогами, – непомітно став першим значенням слова (*Чи загрожує Гонконгу Майдан? Празький Майдан; “У Туреччині – мільйонний Майдан”*). Найсвіжіша деривація, спричинена початком виборчої кампанії до Верховної Ради України, *немайданний* (*“Немайданні” партії об’єднуються в “Опозиційний блок”*). Це стосується і відомого слова *мітингувальники*. Віднедавна почав функціонувати стисліший й дуже український за звучанням новотвір – *мітингарі* (*Під радою мітингарі вимагають дострокових виборів; Мітингарі штурмують кордон охорони до урядового кварталу*). А особливо популярним стало слово *тітушки*, котре функціонує в українській мові як повноцінне поняття вже протягом тривалого часу. Йому навіть присвячено статтю у Вікіпедії. Там, зокрема, західноєвропейськими мовами, висвітлено й етимологію поняття, і його ознаки, і контекст використання. Зважаючи на те, як стрімко це слово влетіло в іншомовну пресу, його цілком може спіткати доля слів *хуліган* та *альфонс*. Епонім *тітушки* (від прізвища Тітушко Вадим) означає ‘хлопці спортивної статури, яких наймають для охорони чи провокацій під час політичних акцій або рейдерських захоплень’ (*“Сотні «тітушків» побили противників забудови”, “Що зробити, щоб «тітушків» не водили на акції”, “Під прикриттям 40 «тітушків» нищать парк”*).

Гібридна війна – сучасний, нетрадиційний тип війни, який характеризується використанням дуже широкого спектру засобів для досягнення перемоги у конфлікті: економічних, політичних, дипломатичних, інформаційних на рівні з військовими (*Мир у гібридній війні не досягається засобами традиційної війни*). Важливою у такій війні є роль інформаційних технологій та використання мобільних груп

найманців замість регулярних військ. Під час “гібридної війни” війну можна навіть не оголошувати.

За час збройного протистояння в Україні набрав неймовірного поширення волонтерський рух у тилу: від постачання необхідного армії до допомоги пораненим бійцям і їхнім родинам. Як результат, з’явилося дієслово за родом діяльності *волонтерити* – займатися волонтерською діяльністю (раніше саме така багатослівна конструкція і позначала цю дію) (*Тернополян запрошують волонтерити на Фестивалі водно-моторного спорту; Хто має час волонтерити?*).

Кіберсотня – фейсбук-спільнота кібербунтівників та Інтернет-активістів (*Активісти створили “Кіберсотню Майдану”*).

Диванні війська, диванна сотня – визначення прихильників Євромайдану, які не виходили на вулицю, не брали участь у протесті, але підтримували протест в соцмережах, в Інтернеті, активно закликаючи до нього (*Порошенко та його “диванна сотня”*; *У Донбасі жартують про диванні війська*). Може позначати зневажливе ставлення до тих, хто побоювся вийти на Майдан, а тільки розводив демагогію.

У межах дихотомії “свій – чужий” багато емоційно-експресивних і конотативно маркованих новотворів. Такі новотвори мають інгредієнтну форму експресивності, переважно використовуються з образливою, зневажливою метою.

Бандерлог – слово утворилося сполученням слів бандерівець і бандар-лог (мавпячий народ із творів Кіплінга). Це збірний образ, яким проросійськи налаштована частина населення назвала своїх опонентів: проєвропейських, і як це не дивно, але й проукраїнських українців, прихильників Майдану, противників колишнього режиму. Дуже показово, що слово у подібному значенні відроджене російськими ЗМІ саме зі сталінської епохи. Вираз має образливий характер і в розумінні тих, хто його використовує, є синонімом слова “фашист”. Подібне за значенням слово *бандерівець* зазнало переосмислення. Наприклад, використовуване російськими ЗМІ слово *бандерівець* на позначення фашистів, які підтримують, за їхніми словами, “незаконну українську владу” (а таких за соціологічними опитуваннями після президентських виборів було близько 70%, серед них як україномовні, так і російськомовні громадяни України, представники різних національностей та етнічних груп) зазнало на українському ґрунті позитивного маркування (*Переважає більшість росіян уяви не має, хто*

такі бандерівці). В Україні слово *бандерівець* існувало давно. І до популяризації його російськими ЗМІ використовувалося лише на позначення патріотично налаштованих українців із західних регіонів України. Під час подій кінця 2013–2014 рр. цим словом російські ЗМІ стали називати тих, хто проти ідеї “русскава міра”, “таможеннава союза” тощо. Тож бандерівцями опинилися мешканці центральних, північних, південних областей, кияни, російськомовні українці, росіяни, вірмени, грузини, татари тощо, які не підтримували політику Кремля. Нині слово набуло адгерентної експресивності і позитивна чи негативна його конотація залежить від того, яка сторона конфлікту це слово використовує. Тож протиставлення у межах “свій – чужий” спричинило до того, що українці не вважають для себе образливою назву *бандерівець*. Адже, по-перше, це пов’язано з постаттю власне Степана Бандери, який боровся проти комуністичного тоталітарного режиму, отже, проти Москви, а по-друге, *бандерівець* – це людина, яка любить свою країну і готова, захищаючи її, померти. Термін *бандерівці* використовують навіть офіційні особи. Так, очільник сусідньої з Україною держави стверджував, що бандерівці захопили владу в Україні, вторив йому і український экс-президент, описуючи всі “жахи революції” у Києві. До того ж і один, і інший використовували слово “бендерівці”, а не “бандерівці”.

Ватник – слово утворене асоціативним накладанням: одяг, який носили радянські люмпени, і сама людина. Збірний образ проросійськи налаштованої людини, фанатично відданої ідеї “русскава міра”, підвласної офіційній пропаганді, типовий представник “*homo soveticus*” (*Куди подіти ватників?* Ю. Андрухович: “«...ватники», як правило, до пори до часу непомітні, сидять по домівках в очікуванні «своїх»”). Так називають проросійськи орієнтованих людей, які підтримують від’єднання від України східних областей та Криму, але не готові воювати за це, виступаючи за більш пасивні форми протесту.

Зелені чоловічки (або *Ввічливі люди*) – мем на позначення озброєних російських військових без розрізнювальних знаків у камуфляжі темно-зеленого кольору. Появу мема пов’язують із захоплення Криму та блокування українських військових частин у Криму. (“*Висадка «зелених чоловічків» сприяла анексії Росією півострова.*”) Це перший мем визнаний на державному рівні: його використовують від журналістів до президентів (Міністр закордонних справ Латвії: “*Ми*

не виключаємо появи зелених чоловічків на латвійській території” ; “У Молдові з’явилися «зелені чоловічки»”).

Чорні чоловічки – добровільні збройні формування, що воюють на Донбасі на боці української армії. Такі бійці воюють як партизани і часто не мають розрізнявальних знаків. Бійців номіновано за кольором їх форми, у відповідь на “зелених чоловічків”.

Кіборги – одне з найновіших утворень, яке активно використовують ЗМІ. Зокрема, Перший Національний у основних новинах дня подав таку підводку під відеоматеріал: *Кіборги приїхали у Кіровоград*. Моносемічне слово *кіборг* зазнало лексико-семантичної деривації. Великий тлумачний словник сучасної української мови (ВТССУМ) так пояснює значення слова *кіборг*: “Кібернетичний організм; пристрій, у якому певною мірою здійснено симбіоз фізичних та інтелектуальних здібностей людини й технічних засобів автоматики” (ВТССУМ: 427). Шляхом найменування за подібністю тепер цим словом називають українських бійців, які тримають оборону Донецького аеропорту. Вибити звідти військових терористи не можуть навіть важкою зброєю, тому й дали їм таку назву.

Колорад – походить від подібності кольорів “георгіївської” стрічки з забарвленням крил колорадського жука. На думку психологів, разом із *укропом*, цей мем є класичним прикладом дегуманізації супротивника, тобто ворога словесно принижують до рівня комахи, рослини або неістоти. Слово *колорад* натякає на явище, з яким важко боротися, бо воно дуже живуче, як колорадський жук на картоплі. Цей новотвір має і похідне утворення з аналогічним значенням *колорадський*.

Кримнаш – іронічний мем, часто функціонує саме в написанні разом і використовується на адресу тих, хто експресивно виражає захоплення анексією Криму. Цікаво, що цей мем активно використовується незалежними російськими ЗМІ та російськими блогерами. З блогів російської інтелігенції, яка не підтримує дії офіційної Москви, до української мови прийшло слово *кримнашист* – людина, яка підтримала дії сусідньої держави в Криму. У одному словотвірному ряду зі словом *кримнашист* стоїть слово *рашист*, як опозиція до назви *бандерівець*.

Майданутий, майдаун – зневажливе, образливе найменування тих, хто підтримував Майдан (від Помаранчевої революції до Револю-

ції Гідності). Використовується людьми проросійських поглядів, які твердять, що прихильники Майдану “зомбовані” його ідеями, з “промитими мізками”, не хочуть працювати, а бажають тільки страйкувати на організованих Сполученими Штатами Америки мітингах і отримувати за це гроші. З часом образливий новотвір *майданутий* зазнав відчутного послаблення негативної конотації, бо протиставлявся учасникам і організаторам *антимайдану*, вчинки яких відповідали антигуманним діям колишнього режиму (“*Маю за честь називатися майданутим*”, “*Чому я вважаю себе майданутою*”).

Укроп – зневажливе найменування українців загалом і прихильників єдиної України зокрема. Цей новотвір виник вже під час війни на сході України. Використовується сепаратистами, озброєними бойовиками та російськими окупантами. Психологи пов’язують цей новотвір із чимось зеленим, тобто молодим і недозрілим. Це приправа, а не головна страва, нею неможливо пообідати. Однак і *укроп*, і *колорад* тісно пов’язані з агрокультурою, яка завжди домінувала в українському суспільстві. Цікаво, що проукраїнські активісти змінили негативне ставлення до цього слова громадян України, дешифрувавши його як поєднання частин двох слів “*укр-аїнський оп-ір*”. Було навіть розроблено спеціальний шеврон “Укроп” із малюнком кропу, як знак належності до українського волонтерського тилу (“*Словом укроп можна пишатися*”).

Хунта – чинна українська влада. Термін використовується проросійськи налаштованими людьми, які вважають, що влада в Києві була захоплена незаконним шляхом і тепер нові керівники здійснюють каральні операції на російськомовному Південному Сході країни.

Правосеки, правсеки – члени і бійці української націоналістичної, праворадикальної організації “Правий сектор”, що з’явилася під час Євромайдану. Саме “Правий сектор” почав боротьбу з “Беркутом” на вулиці Грушевського, а після революції відправився захищати Донбас. Проросійські активісти правосеками і їх лідером Дмитром Ярошем лякали людей на всьому Південному Сході, обіцяючи, що ті розправляться з усіма, хто говорить по-російськи. У Росії правосекам створили образ мало не найбільшого ворога і жаху для росіян.

Луганда, Донбабве – назва Луганської та Донецької областей після захоплення влади в них сепаратистами і початку війни на Дон-

басі. Визначення використовується противниками відокремлення Донбасу від України і підкреслює беззаконня і свавілля, які відбуваються в окремих районах областей після початку сепаратистських виступів за аналогією з африканськими країнами.

ДНР, ЛНР та похідні від них *де-ен-ерівець, де-ен-ерівський, ел-ен-ерівець, ел-ен-ерівський* – терористичні організації, які діють на захоплених територіях Донецької та Луганської областей. В українських ЗМІ поряд із цими назвами завжди використовують конструкцію *так званий*, вказуючи на невизнаний офіційний статус цих утворень (*Представники так званої ДНР*).

Віджимати – це слово з бізнес-словника часів колишнього режиму набуло поширення на захоплених територіях Донбасу. Означає ‘забирати, красти’. Віджимають заводи, виробництва та інший привабливий бізнес. Нині функціонує й похідний дієприкметник від цього дієслова *віджятий* (*віджате авто* – ‘незаконно відібране’).

Отже, повна інтеграція наведених новотворів у систему мови пов’язана з їхньою здатністю до відтворення поза межами первісного контексту, а також участю в семантичних і словотвірних процесах (Зацний 1999: 15). Функціонально значущими стають насамперед ті одиниці, що передають актуальні поняття, пов’язані з важливими проблемами досліджуваного періоду. Інтеграція лексичних новотворів у лексико-семантичну систему залежить від їхнього зв’язку з суспільними рухами, течіями і зумовлена висуненням на передній план певних соціальних груп, у яких зароджуються нові слова та словосполучення, з їхньою популяризацією через засоби масової інформації, рекламу тощо. Якщо новотвір вживає велика кількість мовців з ідентичними намірами, то відбувається її конвенціоналізація, яка безпосередньо залежить від прагматичних чинників і є тим етапом, який свідчить про його закріплення у мовній системі. Представлені новотвори вже “живуть” у мові, а от які з них “виживуть” – покаже час. Але дуже хочеться, щоб негативні новотвори деактуалізувалися якнайшвидше разом із тими реаліями, які вони позначають.

ЛІТЕРАТУРА

- Блакар, Р.М. 1998, Язык как инструмент социальной власти: Теоретико-эмпирические исследования языка и его использования в социальном контексте.

- В кн.: Петров, В.В. (общ. ред.), *Язык и моделирование социального взаимодействия*. Москва: Прогресс, 88–126.
- ВТССУМ – Бусел, В.Т. (гол. ред.), *Великий тлумачний словник сучасної української мови*. Київ–Ірпінь: Перун, 2001.
- Зацний, Ю.А. 1999, *Розвиток словникового складу англійської мови в 80-ті – 90-ті роки ХХ століття*. Дис. д-ра наук. Запоріжжя.
- Розен, Е.В. 1991, *Новые слова и устойчивые сочетания в немецком языке*. Москва: Просвещение.
- Стишов, О.А. 2003, *Українська лексика кінця ХХ століття: На матеріалі мови засобів масової інформації*. Київ: Вид-во Центр КНЛТУ.
- Хмельовська, О. 2014, “Укромпи” та “правосеки” проти “ватників” і “сепарів”. (Електронний ресурс: <<http://tyzhden.ua/Society/119971>>)
- Edelman, M. 1977, *Political language*. – New York: Academic Press.
- Gleick, J. 2011, *What Defines a Meme?* May 2011. (Електронний ресурс: <<http://www.smithsonianmag.com/arts-culture/what-defines-a-meme-1904778/?c=y%3Fno-ist>>)

ЕМІЛЬ БАЛЕЦЬКИЙ ЯК ДІАЛЕКТОЛОГ

Єлизавета Барань

Еміль Балецький є однією із найбільш помітних особистостей в історії угорської славістики ХХ століття.¹ Народився 21 лютого 1919 року в селі Гукливий на північній окраїні колишнього комітату Берег (зараз Воловецький район Закарпатської області України). Незабаром сім'я переїхала до села Чинадієво поблизу міста Мукачева. У чинадіївській школі формувався світогляд молодого Балецького, саме тут він почав писати вірші, наслідуючи русофільські традиції того часу.² Період поетичних устремлінь молодого Балецького довгий час залишався невідомим (сам він не згадував про етап свого життя, пов'язаний з літературною творчістю – Капраль 2009: 10). О.Г. Казак зауважив, що поетична діяльність Балецького у “часи угорського панування незаслужено залишалася без належної уваги” (Казак 2012: 338). Завдяки науковим пошукам Михайла Капралю стало відомо про літературну творчість молодого Балецького (Капраль 2001б). До 25-ї річниці смерті Еміля Балецького з ініціативи його учня Андраша Золтана було зібрано в одне видання плоди літературної діяльності мовознавця: вірші, оповідання, художні переклади, фольклорні записи, а також статті з історії та проблем підкарпатської й інших слов'янських літератур. Це той ужинок, який з'являвся на сторінках підкарпатських газет і журналів між 1935 та 1943 роками, та твори єдиної прижиттєвої збірки віршів і оповідань (Балецький 1936) під назвою *Литературное наследие* (Золтан–Капраль 2007).

Після закінчення у 1937 році Мукачівської російськомовної гімназії молодий Балецький вступив до Карлового університету в Празі, де протягом навчального року слухав лекції М. Вейнгарта, Й. Горака,

¹ В *Енциклопедії української мови* зазначено: “Балецький Еміль Дмитрович – український і угорський мовознавець” (Чучка 2007), а в *Енциклопедії Підкарпатської Русі* читаємо таке: “Емелян Балецький – поет, лінгвіст, педагог” (Капраль 2001); детальніше про життєвий і творчий шлях, наукову діяльність та бібліографію праць див. привітання та некрологи І. Х. Товта, М. Петера, Л. Хадровича, А. Золтана, М. Капралю <<https://sites.google.com/site/baltoslavica/baleczkyemil>>.

² Цей період життя Балецького детально описаний Михайлом Капралем (2009).

Е.А. Ляцького. У 1939 році перевівся до Будапештського університету, який закінчив у 1943 році. Зв'язок із батьківщиною підтримував і надалі: у 1940 році його обрано заступником голови *Спільки угорських письменників*, а з 1941 року став редактором літературної частини ужгородської газети *Карпаторусский голос*. Університетські роки мали вплив на формування світогляду студента – “на початку 40-х років він переходить у табір русинофілів, стає в ряди місцевої інтелігенції, яка свідомо формує всі умови для функціонування русинської нації в Угорській державі, вирішує проблеми, пов'язані з мовними питаннями, проблемами школи” (Капраль 2001б: 35). Цей період став завершальним у літературній діяльності Балецького – відтак він починає активно займатися мовознавчими питаннями,³ обґрунтовує необхідність використовувати місцеві говори у формуванні русинської літературної мови, закликає інтелігенцію вживати народну мову, “бо нынѣ уже не есть чого стыдаться своего народного языка..., народный языкъ все буде истновати” (Балецкий 1942, по Золтан–Капраль 2007: 157–158).

Подальше життя Еміля Балецького пов'язане з Угорщиною: був призваний до лав угорської армії, пізніше арештований. Після звільнення в 1945 році працював в угорському радіокомітеті (з його уст прозвучало більш ніж сто радіопередач про слов'янське літературознавство, у тому числі й про творчість Тараса Шевченка, Івана Франка та інших). Відомий будапештський славіст Іштван Кнежа звернув увагу на талант молодого науковця і рекомендував його на посаду асистента в Інститут славістики Будапештського університету, яку Балецький суміщав із роботою на радіо. У 1951 році доцент Будапештського університету був призначений завідувачем кафедри російської мови в Інституті іноземних мов. Із 1965 року до самої смерті керував кафедрою російської мови історико-філологічного факуль-

³ З'явилися друком ранні мовознавчі статті Еміля Балецького: Про болгаризми въ нашихъ говорахъ. *Литературна Недѣля* (= ЛН) 3 (1943), 34–36; Иванъ Мелихъ та науковий зборникъ wydаний въ его честь. *ЛН* 3 (1943), 70–72; Новѣ статѣ про назву Vihorlat. *ЛН* 3 (1943), 93–94; Про походження слова *урикъ* (*urék*) въ до-наційной грамотѣ грушовского монастыря зъ 1404-ого року. *ЛН* (1943) 3, 119–120; Народнѣ назвы частей рѣки. *ЛН* 3 (1943), 131–132; Про походження назвы Бужора. *ЛН* 3 (1943), 167–168; Одно морфологическое явище. *ЛН* 3 (1943), 168; Про перекладъ повторного инфинитиву у Святомъ писъмѣ (Реферат). *ЛН* 3 (1943), 287–288.

тету Будапештського університету. Михайл Петер так оцінив педагогічну діяльність науковця: “Еміль Балецький був найголовнішим ініціатором створення угорської русистики, у тому числі й організатором підготовки висококваліфікованих викладачів російської мови і філологів-русистів. Покоління русистів виростили на його університетських лекціях, семінарах та підручниках” (Петер 1981: 400). Слід підкреслити, що Еміль Балецький був співавтором першого підручника старослов’янської мови, написаної угорською (Baleczky–Hollós 1968). З 1955 року, часу виходу журналу Угорської академії наук *Studia Slavica*, Балецький був одним з його редакторів. Редагував також журнал *Studia Russica*.

Незважаючи на те, що вчений очолював кафедру російської мови, основу його наукових зацікавленостей складало українське мовознавство,⁴ у тому числі українська діалектологія. Ще в 1943 році Балецький успішно захистив докторську дисертацію на тему *Szabó Eumén orosz nyelvtanának hangtana* [Фонетика русской грамматики Евменія Сабова] (Baleczky 1943). Добре знаючи рідні закарпатські говори, Балецький у своїх дослідженнях неодноразово торкався питань лексичного складу закарпатських українських говорів (Балецький 1958б, 1959, 1962а, 1966). Об’єктом його наукових пошуків була і мова писемних пам’яток (Балецький 1956б). У доробку славіста привертають особливу увагу питання етимології та проблеми морфологічної адаптації слів з угорської мови (Балецький 1957, 1961б, 1962б, 1965). Займався він і дослідженням етимології слів слов’янського походження в угорській мові (Балецький 1961а). На наявність угорських запозичень у галицьких говорах саме Балецький звернув увагу науковців (Балецький 1963).

У галузі діалектології дослідник вивчав українські говори Угорщини: “він виконав взірцевий лінгвістичний опис лемківської говірки села Комлошка, єдиної української говірки на території Угорщини” (Петер 1981: 400). Із щоденникових записів відомо, що Балецький мав на меті створити словник української говірки цього села, проте завершити цю роботу йому не вдалося. Однак про діалектизми у мовленні комлошівців вийшли друком кілька статей (Балецький 1956а,

⁴ Відомий славіст Андраш Золтан, колишній учень Еміля Балецького, частину мовознавчих праць науковця помістив на сайті <<https://sites.google.com/site/baltoslavica/baleczkyemil>>.

1980). Зокрема, в статті *О языковой принадлежности и заселении села Комлошка в Венгрии* вказано, що на території Угорщини є кілька сіл, заснованих східними слов'янами чи українцями або ж оселених ними пізніше. Одні з цих населених пунктів виникли ще в XI столітті, інші пізніше, аж у XVIII столітті. Сліди східнослов'янських чи українських поселень на угорській етнічній території збереглися в топоніміці, деколи в словниковому складі угорської говірки. “У деяких селах, – зазначає дослідник, – знаходимо сліди української мови у мешканців старшого віку, які ще пам'ятають молитви церковнослов'янською мовою з українською вимовою чи певною мірою володіють одним із південнокарпатських говорів” (Балецкий 1956а: 346). Комлошка⁵ – єдине село в Угорщині, в якому українська мова була засобом спілкування між жителями у час проведення дослідження (1951–1954 рр.). (Українська говірка села Комлошка, за твердженням Балецького, належить до лемківської групи південнокарпатських говорів.) Згідно з результатами наукових пошуків Балецького, у різних джерелах подавалася різна інформація щодо мовної належності мешканців села – в одних мову жителів ототожнювали із словацькомовними, в інших – з угорськомовними чи з україномовними. Тільки детальний аналіз місцевого говору та дані історіографії могли дати переконливі висновки про мовну належність населення Комлошки. Зібраний лексичний матеріал нараховував 3000 одиниць. Спираючись на історичні факти, Балецький дійшов висновку, що на території села Комлошки спочатку жило слов'янське населення, однак його засновниками були угорці, які запозичили в слов'ян топонімічні назви. У різних джерелах подається інформація про те, що предки нинішніх мешканців Комлошки переселилися на територію сучасного їх проживання із Західної України та Словаччини у XVII столітті, однак збільшення кількості українських переселенців зі Словаччини у XVIII столітті призвело до стабілізації українського лемківського говору, який в процесі інтеграції опинився переможцем, а сліди колишніх словаків та угорців збереглися в топонімічних назвах, прізвищах та в говірці (Балецкий 1956а: 361, 363). Результати наукових розвідок Еміля Балецького дали відповідь на низку запитань про те, чому населення

⁵ Комлошка (уг. *Komlóska*) – село у північно-східній частині Боршод-Абауй-Земплинського комітату на відстані 10 км від міста Шарошпатак.

Комлошки в різних джерелах називають то угорським, то словацьким, то українським, а в деяких – змішаним. Сам дослідник відносить говірку до лемківських, що поширені переважно на території південних схилів Карпат.

Стаття *Диалектные записи из Комлошки* є продовженням розвідок про мову населення цього села із вказівкою даних інформаторів. Діалектні записи подано у фонетичній транскрипції. Тематика записів різноманітна: про походження села, про сільські події, біографії, опис народних звичаїв, розповіді про марновірство, казки, пісні, дитячі вірші, прислів'я і приказки, загадки та байки (Балецький 1980). У кінці статті автор подав 229 окремих речень у фонетичній транскрипції, які записано з 1951 до 1954 року від осіб різного віку. Безперечно, ці матеріали становлять неабияку цінність для сучасних дослідників фонетики та лексики української мови, окрім цього слугують інформативним джерелом при вивченні української фольклористики.

На основі зібраного діалектологічного матеріалу Еміль Балецький виявив вплив угорської мови на лексику українських говорів села Комлошка в Угорщині (Балецький 1958а). Оскільки говірка села Комлошка є українським острівцем на угорській території, то, звичайно, зрозуміло, що особливістю її є те, що низка мовних явищ сформувалася під впливом угорської мови. Це відобразилося в першу чергу на звуковому складі, синтаксисі, але головним чином – на лексиці говору. Під час проведення дослідження в селі не було мешканця, який би не володів угорською мовою, тож українсько-угорська двомовність була тут звичайним явищем. З огляду на змішування та перемикування кодів виявити у процесі дослідження запозичені елементи досить складно.

Науковець зафіксував лексичний корпус гунгаризмів, який налічує 372 одиниці, указавши шляхи їх проникнення до комлошівської говірки. Балецький зауважив, що більшу частину угорських слів мешканці запозичили після того, як переселилися на територію їх сучасного проживання, однак дані писемних пам'яток XVII–XVIII століття, створених на території сучасного Закарпаття, та дані західноукраїнської діалектології свідчать про те, що предки комлошців частину гунгаризмів принесли з собою із Західної України (там само, 24). Як доказ, дослідник наводить більше ніж 140 слів з угорської, які, вочевидь, були засвоєні українцями ще до їх переселення на територію се-

ла Комлошка. Після переселення на територію їх сучасного проживання на початку XVIII століття селяни ще певний час зберігали рідну мову, лише в кінці XIX століття серед слов'янського населення поширився білінгвізм, внаслідок чого було перейнято велику кількість угорських слів та виразів, виникли численні кальки (там само, 25), під час проведення дослідження виявлено використання лексичних дублетів (там само, 31). Близько половини виявлених в говірці села Комлошка гунгаризмів поширені в словацьких говорах. У другій частині статті представлено процес фонетичної та морфологічної адаптації виявлених автором гунгаризмів (там само, 32–43), після чого подано їх перелік (там само, 43–46).

Отже, підсумовуючи, можемо зробити висновки: незважаючи на те, що Еміль Балецький більш ніж 20 років керував кафедрою російської філології, викладав дисципліни циклу російської мови, підтримував наукові стосунки з російськими мовознавцями, однак центральне місце в його науковій діяльності посідали проблеми української діалектології на Закарпатті і в Угорщині та угорсько-українських міжмовних контактів. Про це свідчать праці, які з'явилися друком в угорських фахових виданнях. Надзвичайно цінним є дослідження мови єдиного україномовного села Угорщини, мешканці якого під час проведення діалектологічної розвідки розмовляли переважно рідною мовою. На наш погляд, доцільно було б дослідити мову мешканців села Комлошка через 60 років після діалектологічної розвідки, проведеної Емілем Балецьким. Безперечно, результати наукових пошуків відомого славіста стануть у пригоді поколінню молодих славістів, які досліджують українську діалектологію.

ПЕРЕЛІК ПРАЦЬ ЕМІЛЯ БАЛЕЦЬКОГО, У ЯКИХ ПОРУШЕНО ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАЛЕКТОЛОГІЇ В УГОРЩИНІ⁶

- Балецкий, Э. 1956а, О языковой принадлежности и заселении села Комлошка в Венгрии. *Studia Slavica* 2, 345–363, карта: 364.
Балецкий, Э. 1958а, Венгерские заимствования в лемковском говоре села Комлошка в Венгрии. *Studia Slavica* 4, 23–46.
Балецкий, Э. 1980, Диалектные записи из Комлошки. *Studia Slavica* 26, 97–138.

⁶ Перелік наукових праць, у тому числі і мовознавчих, подано в некролозі Е. Балецького (див. Zoltán 1982: 407–408).

Baleczky, E. 1943, *Szabó Eumén Orosz nyelvtanának hangtana / Фонетика русскоѣ грамматики и читанки Евменія Сабова*. Budapest: A Kir. M. Pázmány Péter Tudományegyetem Szláv Filológiai Intézete.

ЛИТЕРАТУРА

- Балецкий, Э. 1942, Литература и народный языкъ. *Литературна недѣля* 2. Ужгород, 263–264. В кн.: Золтан, А. – Капраль, М. (ред.) 2007, *Балецкий, Эмиль: Литературное наследие / Zoltán, A. – Káprály, M. (szerk.), Baleczky Emil: Irodalmi örökség*. Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszék, 156–159. (= *Studia Ukrainica et Rusinica Nyíregyháziensia* 20.)
- Балецкий, Э. 19566, Памятник украинского делового языка XVII века. *Studia Slavica* 2, 373–381.
- Балецкий, Э. 1957, Из наблюдений над значением и распространением слова *d'ug*. *Studia Slavica* 3, 223–233.
- Балецкий, Э. 19586, Из словарного состава украинских карпатских говоров. *Studia Slavica* 4, 399–404.
- Балецкий, Э. 1959, Из словарного состава карпатских (украинских) говоров. *Studia Slavica* 5, 181–192.
- Балецкий, Э. 1961a, Венгерское *csulka ~ csurka*. *Studia Slavica* 7, 367–371.
- Балецкий, Э. 19616, Венгерское *kert* в закарпатских украинских говорах: Из наблюдений над морфологическим оформлением венгерских имен существительных в закарпатских украинских говорах. *Studia Slavica* 6, 247–265.
- Балецкий, Э. 1962a, Новый этап в исследовании говоров Закарпатья: Диалектологические сборники Ужгородского университета. *Studia Slavica* 8, 1–27.
- Балецкий, Э. 19626, О путях заимствования украинским языком термина *antal*. *Studia Slavica* 8, 437–442.
- Балецкий, Э. 1963, О некоторых венгерских заимствованиях в украинском языке: Венгерские заимствования в произведениях Н.Л. Устияновича. *Studia Slavica* 9, 337–386.
- Балецкий, Э. 1965, *Урик, урюк, орек* в украинском языке: К вопросу о сохранении заимствований. *Studia Slavica* 11, 44–70.
- Балецкий, Э. 1966, К вопросу о некоторых названиях профессий: На материале карпатских украинских говоров. *Studia Slavica* 12, 23–33.
- Балецкий, Е.Д. 1936, *Вербный трепеть*. Ужгородъ: Типографія “Школьной помощи”.
- Золтан, А. – Капраль, М. (ред.) 2007, *Балецкий, Эмиль: Литературное наследие / Zoltán, A. – Káprály, M. (szerk.), Baleczky Emil: Irodalmi örökség*. Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszék. (= *Studia Ukrainica et Rusinica Nyíregyháziensia* 20.)
- Казак, О.Г. 2012, “Освобождение от чешского ярма”: Культурно-национальная политика Венгрии в Закарпатье в 1939–1944 гг. В кн.: *Русский сборник: Исследования по истории России, т. 12*. Москва: Издательский дом “Регнум”, 328–344.

- Капраль, М. 2001а, Балецкий Эмельян. В кн.: *Энциклопедия Подкарпатской Руси*. Ужгород: Изд-во В. Падяка, 81.
- Капраль, М. 2001б, Неизвестный Эмиль Балецкий: По материалам подкарпатской периодики (1939–1943 гг.). *Вестник филиала Института русского языка им. А.С. Пушкина* 15. Budapest, 28–40.
- Капраль, М. 2009, У истоков “русскости” Эмиля Балецкого: «Школьная хроника» села Чинадиево (1920–1938 гг.). *Studia Russica* 23, 10–20.
- Петер, М. 1981, Эмиль Балецкий (1919–1981). *Studia Russica* 4, 399–401.
- Чучка, П.П. 2007, Балецкий Еміль Дмитрович. В кн.: *Українська мова: Енциклопедія*. Київ: Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М.П. Бажана, вид. 3-е, зі змінами і допов., 42.
- Baleczky, E. – Hollós, A. 1968, *Ószláv nyelv*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Zoltán, A. 1982, Emil Baleczky (1919–1981). *Studia Slavica* 28, 405–408.

КОНФІКСАЛЬНІ ПРИСЛІВНИКИ У ТВОРАХ Т.Г. ШЕВЧЕНКА

Петро Білоусенко

Дослідники адвербіальних систем української, російської і білоруської мов тривалий час вважали адвербіалізацію панівним способом поповнення класу прислівників. Адвербіалізацію як основний шлях творення адвербативів було обґрунтовано у давній монографії О.М. Федорук-Галкіної *Прислівник у сучасній російській мові* (Федорук-Галкина 1939). Відтоді лінгвістична думка була зосереджена, головним чином, на вивченні умов виникнення адвербіалізації, факторів, що сприяють цьому процесові та його наслідкам. Зокрема, учені встановили: адвербіалізація здійснюється на синтаксичній основі (Лукін 1976) через те, що прийменниково-іменні конструкції змінюють свої звичні синтаксичні функції на функції обставин, які притаманні прислівникам. Адвербіалізація супроводжується втратою лексемами категоріального змісту (Чапля 1960: 33; Довгая 1970: 3), базується на переосмисленні й лексикалізації відмінкових форм інших повнозначних слів і прийменниково-відмінкових конструкцій (Гумецька 1957: 19). При цьому дослідники вказували й на те, що процес адвербіалізації завершується перетворенням прийменників (у прийменниково-іменних конструкціях) на словотворчі афікси (Бевзенко: 1960: 380; Жовтобрюх 1979: 282). Ю. Шевельов підкреслював, що “в ролі на-ростків він [прислівник – П.Б.] найчастіше використовує ті морфеми (значущі частини слова), які в іменах правлять за закінчення” (Шерех 1951: 360).

Однак уже О.М. Федорук-Галкіна у згаданій праці, аналізуючи такі прислівники, як “ползком”, “кувырком”, “броском”, припускає, що “вони”, можливо, і не були ніколи іменниками, що це особливий вид підсилювального слова, утвореного від дієслова, і, ймовірно, “ползком” – було можливе при “ползать”, так само як “ходуном” – тільки при “ходить” (Федорук-Галкина 1939: 57). І.К. Чапля підкреслював, що “деякі прислівники ніколи не були відмінюваними іменниками” (Чапля 1960: 22). У 60-х роках утверджується думка, що українська мова має в своєму складі *досить багато* [виділено нами – П.Б.] прислівників позаадвербіального творення (Бевзенко 1960: 386), унаслі-

док цього морфологічний спосіб творення стає предметом поглиблених досліджень. На основі морфолого-синтаксичного способу творення прислівників з'являється новий спосіб – морфологічний (Конеvecкий 1977: 29). Дериваційний підхід до творення префіксальних і конфіксальних прислівників завойовує прихильників у східнослов'янському мовознавстві (див. Шуба 1961: 159; Уздыган 1975: 10; Коневецкий 1977: 29; Жовтобрюх 1979: 282; Даценко 2007 та ін.).

Кілька праць І.Ф. Мазанька, учня Ф.П. Філіна, і його ж кандидатська дисертація *Творення прислівників у російській мові XI–XVII ст.: На матеріалі лексико-семантичних груп зі значенням просторової орієнтації* (1977) являють собою суто дериваційну концепцію творення обставинних прислівників. І.Ф. Мазанько стверджував, що *посторонь* ‘поряд, біля, обіч’ походить не від іменника *сторонь*, як вважалося раніше, а від прислівника *сторонь*, адже, за даними пам'яток, *сторонь* – прислівник (Мазанько 1976: 117). Таким способом, на думку цього дослідника, утворено конфіксальні прислівники *впереди* (†), *вночи* і багато інших. Зрештою, дослідник заявив, що “процес творення прислівників за словотвірними моделями є не переродження чи переростання адвербіалізації в деривацію, а закономірний розвиток словотворчих процесів усіх історичних стадій мови” (Мазанько 1977: 2). “Якщо навіть існують схожі на прислівники синтаксичні конструкції, то до творення прислівників вони не мають ніякого стосунку, оскільки прийменниково-відмінкова форма не переходить у прислівник, не прагне до адвербіалізації й не розвивається в цьому напрямку. Прислівники творяться дериваційним шляхом” (Мазанько 1976: 115).

Цей власне дериваційний підхід до вивчення прислівника не дає відповіді на суттєве питання: чим викликаний процес деривації, тобто яке значення (чи його модифікацію) вносив префіксальний чи (частіше!) конфіксальний елемент у новостворений прислівник. Вказівка на мету словотворчого акту має вивести на перший план у вивченні словотворення його семантичний аспект (Серебренников–Уфимцева 1977: 252). До того ж чисто дериваційний підхід І.Ф. Мазанька не давав відповіді на питання про походження словотвірних моделей прислівника.

Спостереження над прийменниково-відмінковими конструкціями й прислівниками, що мають однозвучні з прийменниками префікси, дозволяє стверджувати, що традиційні погляди на природу і сут-

ність творення словотвірних моделей прислівника загалом у своїй основі не були хибними.

На сьогодні найкращим описом історії прислівникової системи української мови є розділ в академічній книзі *Історія української мови: Морфологія*, написаний В.В. Німчуком десь у той же час, коли опублікував свої статті І.Ф. Мазанько (див. Німчук 1978). Василь Васильович не зважив на праці цього автора і правильно зробив. Пояснимо чому.

Дослідники резонно стверджують, що в синтаксисі східнослов'янських мов протягом останньої тисячі років спостерігається процес бурхливого зростання кількості прийменниково-відмінкових форм, які в багатьох випадках замінили обставинні безприйменникові конструкції (Ломтев 1954: 47; Німчук 1983: 214; Щербатюк 1983: 92). Прийменниково-відмінкові конструкції були формально виразнішими, ніж безприйменникові (див. Ломтев 1954: 214), вони більш точно й диференційовано передавали думку. Саме завдяки адвербіалізації в народній мові прийменниково-відмінкових форм іменника (вряди-годи займенника) з'явилося багато конфіксальних прислівників типу **вночі, додоу, зночі, увечері, навесні, потім, надто, затим** та багато інших, які, зрозуміло, використовував Т.Г. Шевченко: *Защebetав жайворонок, Угору летючи* (СМШ: I, 63); *Восени буде у нас свій журнал під редакцією Белозерського і Макарова* (СМШ: I, 114). Пор. давні *верхъ* 'вверх', *перекъ* 'впоперек', *вечерь* 'увечері', *ночь* 'вночі', *утро* 'вранці', *осень* 'восени', *горѣ* 'вгорі', *низъ* 'вниз', *низоу* 'внизу', *лѣтѣ* 'літом', *веснѣ* 'весною', *верхоу* 'вгорі', *перво* 'спочатку, щойно', *долоу* 'додоу', *долѣ* 'внизу' тощо.

Прийменники ж, як відомо, є засобом вираження залежності іменника (чи його еквівалента) від інших слів у реченні. Проте прагнення мовця побудувати певну прийменниково-відмінкову конструкцію наштовхувалося на відсутність субстантивів (іменників, займенників) з потрібними в кожній конкретній ситуації семантичними параметрами.

Необхідна семантична ідея могла міститися в інших частинах мови, що спричинило виникнення в мовленні субстантивів, які мають спеціалізовану функцію: виступати в постприйменниковій позиції обставинних прийменниково-відмінкових конструкцій. Ці субстантиви могли утворюватися від *прикметників*, вони фіксуються в найдавні-

ших пам'ятках української мови й мають виразне народно-розмовне походження: *познають ли на долзѣ* оу кого купивъ (XI/1282 – ПР: 125); *Тѣмъ словѣсомъ и по малу не хотя вѣрова* (XI/XVI – ИФ: 172), *и ту есть на Великое море внити, на шює въ Іерусалимъ, а на десно къ Святѣй Горѣ* (XV/1106–1108 – ХД: 3); *Изѡславъ [...] поѣха в борзѣ* с полком своимъ къ *Переѡславлю* (к. XII / бл. 1425 – ЛК: 311); *и женѣ* его *и дружиноу* его *одари по великоу* (339); *зовучи къ князю на обѣдъ ѡ(т) мала и до велика* (369); *по лѣвоу* *Влчѣслава* и *Изѡслава*. *ѡли до Ладѣскихъ воротъ* (427); *а промежи князи сѣмо ста-ша ѡ(т) Влчѣслава*. *ѡ(т) Изѡслава по праву* (427); *идоущоу емоу по ровни* (XIII / бл. 1425 – ЛГВ: 767). Частіше постприйменникові деад'єктиви трапляються в середньоукраїнській мові: *а потомъ, пустивъши Чижовку въ право, а въ лево Ретовскою поступаючи [...]* *ажъ ку Пруднику идучи* (1322 – П: 21); *по дробноу* (1475 – ССУМ: II, 168); *направо* (1491 – 23); *соуполна* (1493 – 402); *однова* (XV – 76); *потрезвоу* (XV – 215); *наново* (1500 – 20); *згола* (1596 – ЛексЗиз: 27), пор. *не мѣмъ з(ъ)гола чимъ ро(с)платися* (1710 – ДНМ: 40); *поблизу рымъ* (1627 – БерЛекс: 178); *мы обоє квитиємо о(д) мала до велѡ* (1579 – АО: 59); *По молодецку, По простацку* (сер. або др. пол. XVII – Син: 145); *По просту* (146); *тотъ впрудце скоротится так же* (1670–1696 – ІВ: 151); *безъ вѣдома [...]* *вашого* (1711 – Гетьм: 49); *выкрадено [...]* *копѣ сто спо(л)на* (1708 – ДНМ: 32); *мѣли усовѣтовати, якимъ би способомъ войско задержати отъ розезду врознь* (1720 – ЛВел: I, 132); *Сина нашого [...]* *на веселе вѣдучого [...]* *хотѣли розгромити* (141); *Ракочій, впредѣ въ легцѣ пошовшій, умкнулъ [...]* *за границу* (284); *а иныхъ [...]* *допрашивалъ пороз(ъ)нь* (1724 – ДНМ: 158), пор. *сказалъ во(и)тову ти(х) з(ъ)лодогъ роз(ъ)вести на-розно*; *знакъ битій вдовжъ* *якъ би на польпалця* (1740 – 280); *Іванъ Яременко сталі поблизѣ* *Антоне(н)ка* (1741 – 295) тощо.

Зрозуміло, що структури, марковані уснорозмовним мовленням, стали невід'ємним складником поезій Т.Г. Шевченка, наприклад: *Прать против рожна чи закопаться заживо в землю – не хочеться* (СМШ: I, 246); *А ти, всевидяще око! Чи ти дивилося звисока, Як сотнями в кайданах гнали В Сибір невольників святих* (СМШ: I, 271); *Ох, якби я знала, Що побачу його ще раз, Що побачу знову* (СМШ: I, 290). У творах Т.Г. Шевченка документується цікава форма до скру-

ту: *Було, на собаку кинь, то влучиш друга, а як прийшлося до скруту, то святий їх знає, де вони поділись* (259), *скрут* ‘складні, важкі обставини, труднощі’. Цей іменник чоловічого роду структурно й семантично співвідноситься із запозиченим з польської мови прикметником *скрутний* (старопольське *skrutny*) (ЕСУМ: V, 289), можливо, *скрут* – це новотвір митця.

У таких конструкціях післяприйменникові складники традиційно, навіть у найновіших дослідженнях (див. Даценко 2007), вважають ад’ективами. Однак уже в українській мові давньокиївського періоду прийменник не міг поєднуватися з прикметником у принципі, оскільки прикметник давно вже відмежувався від іменника й виступав окремою частиною мови з притаманним йому лексичним значенням, граматичними характеристиками, а прийменник за визначенням поєднується лише з іменниками. Тому навіть давні постприйменникові компоненти в конструкціях типу *изънова, направо, помалу, змолоду, вьскорѣ, вьборзѣ, вишир, направо посуху* і под. не є прикметниками, це іменники неповної парадигми, які утворено від прикметників.

Конфіксальні прислівники могли мати у своїй структурі **віддієслівний** іменник. До таких новотворів в українській мові XI–XIII ст. можна віднести невелику кількість іменників. Напр.: *бѣ бо рать велика бес перестани* (ПВЛ: 127); *бѣ бо уже в заморозѣ* (142); *Галичане изоимаша изаслави(ч) на розгонѣ* (ЛК: 464); *онѣ же в оторонѣ выскочивѣ по нихъ* (587); *Романѣ же слышетъ без опасѣ к моужемѣ Галичкимѣ* (660) тощо.

Інтенсифікується цей процес у середньоукраїнській мові, подібні конструкції знову ж таки дедалі частіше фіксуються в пам’ятках, які відображають живу народну мову: *без упраса* (1480 – ССУМ: II, 481); *И зложилъ рокъ в поруцѣ пятисо(т) ко(п) гроше(и)* (1584 – АЖ: 74); *куля навьлет прошла* (84); *ся розы(ш)ли про(ч) у поко(р)мѣ* (1571 – СелРух: 45); *копцы закопа(ли) [...] в о(б)ездѣ* (1597 – ККПС: 88); *Душа яст[ь], и до скази приходит[ь]* (1607 – Душ: 184); *рушилъ [...] на отсѣчѣ* войску (до 1720 – ЛСам: 21); *козакѣ вѣ Православной вѣри безѣ зазору обрѣтающийся* (1638 – ВО: 144); *поити на пролом* (1720 – ЛВел: I, 68); *до утеку удалися* (II, 38); *продавання на роздробѣ* (545); *изъ куріеромѣ вѣ задіорѣ* войшолъ (1723 – ЯМ: 101); *горѣлки [...] на росходѣ* (1724 – 101); *на розискѣ [...] кого послалъ* (222); *о по-*

бою и порубѣ мужа (1728 – ДНМ: 188); *в службѣ за наемъ* находился (1756 – 344); *плѣнниковъ [...] на окупъ* выпустилъ (1770 – СИ: 354); *безумный болтает без разбору* (60-і – 70-і XVIII – Ск: I, 109); *погнал за Баввою в погонь* (1788 – Деркач 1960: 115 та ін.).

Прихильники власне дериваційного підходу до розгляду генези словотвірної структури таких дериватів можуть стверджувати, що ми маємо справу з творенням конфіксальних дериватів за наявним у мові зразком. Не заперечуючи в принципі проти такого погляду на творення прислівників, усе ж спробуємо обстояти думку, що ми маємо справу з адвербіалізацією морфолого-синтаксичним, а не морфологічним способом творення. У народній мові, як уже згадувалося, здавна фіксуються прийменниково-відмінкові структури, у яких іменник має лише одну словоформу, оскільки він утворений для виконання згаданої спеціалізованої функції виступити в постприйменниковій позиції. Ці структури могли адвербіалізуватися, адже, як стверджують дослідники, значно збільшувало можливість переходу в прислівник словоформи чи сполучення слів випадіння другого компонента із лексичної системи мови (Шапиро 1947; Карский 1956; Демидова 1957) чи повне руйнування парадигматичної системи певного типу. Наведені іменники цілком відповідають цій умові, адже їхня парадигма обмежена однією словоформою. Адвербіалізовані й не адвербіалізовані структури часом важко розрізнати, а прийняте правописом написання не є мовним критерієм розрізнення прислівника й прийменниково-відмінкової конструкції, що спричинює вряди-годи певні казуси в правописі.

У творах Т.Г. Шевченка виявлено цілий шерег слів з обмеженою кількістю словоформ. Зокрема, важко уявити іншу форму іменника, ніж *плив* у шевченковому словосполученні *збити з пливу* ‘звести з правильного шляху’: *А Борнц усе-таки поет народний і великий, І наш Сковорода таким би був, якби його не збила з пливу латинь* (СМШ: II, 79).

Порівняймо ще приклади з творів Т.Г. Шевченка: *Ніколи, ну разу в житті. Добра, добра такого таки зроду У мене, правда, не було* (СМШ: I, 297) від *родитися*, тобто ‘від народження’; *Ваша Маруся так мені вас розказала, що я вас навиліт* знаю (СМШ: I, 433) від *вилітати* (наскрізь), пор. *виліт літака, виліт птахів* із гнізда тощо.

Досить часто трапляються конструкції з прийменником **на**, рідше документуються субстантиви такого штибу з прийменниками **з**, **без**, **у** (**в**), **по**: причому іменник структурно й семантично співвідноситься з дієсловом, наприклад: *Ремінна свита [...] на заказ і добре зроблена* (СМШ: I, 247); *Не видно нікого в Ієрусалимі, Врата на запорі* (I, 258); *Посилаю вам на показ 10 екземплярів* (II, 103); *Я в Нижнім Новігороді на волі, – на такій волі, як собака на прив'язі* (II, 153); *На припоні коні отаву скубуть* (II, 159); *Чи не той це Микита, що з вільотами свита* (СМШ: I, 87); *Ремінна свита з відлогою на тім тижні тобі пошлеться* (I, 96); *А то так случилось, Просто з запалу та й годі* (I, 254); *Папір мені дуже став у пригоді* (II, 103); *вдовиного, бачиш, сина В прийом громада повезла* (II, 156) 'місце, де провадиться набір рекрутів'; *Ты паству свою покинув без спросу владыки и блукаєш тепер по дебрях та добрых людей грабыш* (II, 548); *Мабуть шкода, Що без пригоди, мов негода, Минула молодість моя* (II, 153) 'потреба, користь', співвідносне з *пригодитися* 'знадобитися'; *Не плач, Катерино, Не показуй людям сльози, терпи до загину* (I, 243); *Так ніколи, що за лежею нема коли і посидить* (I, 368); *Стали хлопців В кайдани кувати Та повезли до прийому Битими шляхами* (II, 156); *По слуху вона мені подобалась* (II, 266) 'з розмов'; *Дурня знати по походу* (II, 138) тощо.

У письменників нової української літератури – попередників Т.Г. Шевченка – такі іменники трапляються нечасто. Зокрема, у Г. Квітки-Основ'яненка є *загинуті*, але немає *до загину*, є *прив'язатися*, але немає *на прив'язі*, є *запірати* 'замикати', але немає *на запорі*; є *запалати*, але немає *з запалу*, є *найняти*, *наймичка*, *найом* 'дія за значенням найнятися' (за найом), *наньм* (без *наньма*, *по наньмам*), але немає *найми* тощо, що правда є *бути в пригоді*.

Зрідка в постприйменникову позицію потрапляє наявна в мові прийменниково-відмінкова форма іменника або ж частка з дієсловом: *На незабудь Штернбергові* (СМШ: I, 461); *На пригорі*, ніби *капличка*, *Козацька церква невеличка* (II, 153); *На пригорі собі стоїть, неначе дівчина, хатинка* (там само) тощо. Деякі з них теж перетворюються в прислівники, які з сучасного погляду кваліфікуються як конфіксальні. Пор.: *А з вечора до досвіта Летить стріла каленая* (I, 202) та *Що гомонять отам, зичить удосвіта* (I, 65).

У мові Т.Г. Шевченка є й такі структури, які підтверджують думку про те, що розглядані постприйменникові компоненти мовцями первісно сприймалися як субстантиви, оскільки при них може бути означення, наприклад: *Був собі дід та баба, **З давнього давна** у гаї над ставом, Удвох собі на хуторі жили* (СМШ: I, 160); *І хоч би на сміх де могила **о давнім давні** говорила* (там само), пор. *давно, здавна*.

Т.Г. Шевченко, очевидно, звернув увагу як на те, що трансформація дієслів, прикметників в іменники з обмеженою парадигмою зумовила концентрацію, інтенсифікацію в цих дериватах інформації процесу, ознаки, а отже, і їхнього емоційно-експресивного навантаження, тому в його текстах часто трапляються згадані іменники, потреба у створенні яких продиктована саме такими чинниками, порівняймо, наприклад, у цьому плані конструкції *до смерті* і *до загину*, *собака прив'язана* і *собака на прив'язі*, як *прийшлось до скруту* і як *стало скрутно*, *стати у пригоді* й *пригодитися*, *коні на припоні* й *коні припнуті* тощо.

Зароджені в надрах давньої руськоукраїнської мови, розглядані прийменниково-відмінкові конструкції з іменником, який має обмежену парадигму, широко вживаються в творчості письменників – наступників Т.Г. Шевченка, – основоположника нової української літературної мови, наприклад: *навіть курей і гусей **на розвід** дала; А! – каже з притиском, – а! браво, хлопче!* (А. Свидницький); *Дыка коза обзывається безъ **протягу**, тико мезз!* (Я. Новицький); *У мене люде не **на убій**; А боги оба рубалися Аж до вбою аж до здоху* (Ю. Федькович); *У подобі став їй новий піп* (Г. Барвінок); *Не в забарі буде в нас дитина* (Л. Боровиковський); *В коляску запрягли дванадцятро коней по парі в **простяж*** (О. Стороженко); *Буває [...] візьмуть тебе на **висміхи**; з перепною богу душу оддав* (О. Кониський); *хоч би тобі один хвіст залишився **на розвід*** (М. Стельмах); *Обертайся, земле, без упину* (Є. Плужник); *А взагалі я певен, що все буде добре: дивись, народ у нас як **на підбір**; летять вони [журавлі] вдень і вночі без передиху, без єдиної зупинки* (О. Гончар) тощо.

Такі структури можуть легко адвербіалізуватися, пор. *впорожні, взагалі, всерйоз* тощо. На субстантивність постпрефіксального (постприйменникового) елемента, як і раніше, вряди-годи може вказувати розширення його парадигми (*взагалі/назагал*) та розщеплення прийменниково-іменникових форм означуванням словом, напр.: *Кажси на-*

загал – скільки ми маємо бійців під гвинтівкою (Ю. Смолич); *Хведько* звик *на повному серйозі* відповідати на запитання старших (М. Стельмах).

Наведені приклади репрезентують типове вживання цих форм: вони використовуються здебільшого в розмовному й просторічному мовленні та широко – у поетичних і прозових творах художньої літератури, рідше – у публіцистичному стилі мовлення. Розглянуті іменники неповної парадигми означають опредметнені процеси, дії, якості і знаходяться на периферії синтаксичних функцій цієї частини мови: вони, як правило, не виступають підметами, додатками, присудками, мають прислівникове значення.

Отже, розглядані структури, як показують наведені мовні факти, є побічним розвитком прийменниково-відмінкових конструкцій з іменником у неповній парадигмі. Марковані належністю до народно-розмовної мови, підтримані творчістю Т.Г. Шевченка, вони стали вагомим виразовим та емоційно-експресивним засобом сучасного красивого письменства.

ДЖЕРЕЛА

- АЖ – Бойчук, М.К. (підгот. до вид.), *Актова книга Житомирського уряду кінця XVI ст. (1582–1588 рр.)*. Київ: Наукова думка, 1965.
- АО – Керницький, І.М. – Купчинський, А.О. (упор.), *Акти села Одрехови*. Київ: Наукова думка, 1970.
- БерЛекс – Німчук, В.В. (підгот., вступ. ст.), *Лексикон словенороський Памви Беринди*. Надрук. з вид. 1627 р. фотомех. способом. Київ: Вид-во АН УРСР, 1961.
- ВО – О войнѣ остраниновой зъ ляхами на Украинѣ Малоросійской. В кн.: Величко, С. (сост.), *Лѣтопись событій въ Юго-Западной Росіи въ XVII в.* Київ, 1984, 133–146.
- Гетьм – Горобець, В.Й. (упор.), *Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: Збірник документів*. Київ: Наукова думка, 1993.
- Деркач, Б.А. 1960, *Перекладна українська повість XVII–XVIII ст.* Київ: Вид-во АН УРСР.
- ДНМ – Передрієнко, В.А. (підгот. до вид.), *Ділова і народнорозмовна мова XVIII ст.: Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України*. Київ: Наукова думка, 1976.
- Душ – Душевник. В кн.: Нічик, В.М. та ін. (підгот.), *Пам'ятки братських шкіл на Україні: Кінець XVI–початок XVII ст. Тексти і дослідження*. Київ: Наукова думка, 1988, 180–205.

- ЕСУМ – Мельничук, О.С. (гол. ред.), *Етимологічний словник української мови I*–. Київ: Наукова думка, 1982–.
- ИФ – Мещерский, Н.А., *История иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе*. Москва: Изд-во АН СССР, 1958.
- ІВ – Величковський, І., *Твори*. Київ: Наукова думка, 1972.
- ККПС – Німчук, В.В. (відп. ред.), *Книга Київського підкоморського суду*. Київ: Наукова думка, 1991.
- ЛВел – Величко, С., *Сказаніє о войнѣ козацкой зъ поляками*. Київ: Українська академія наук, 1926.
- ЛГВ – Галицько-Волинський літопис. В кн.: Шахматов, А.А. (ред.), *Полное собрание русских летописей, т. 2: Ипатьевская летопись*. Москва: Изд-во вост. литературы, 1962, 715–938.
- ЛексЗиз – Німчук, В.В. (підгот., вступ. ст.), *Лексис Лаврентія Зизанія: Синоніма славеноросская*. Київ: Наукова думка, 1964, 23–89.
- ЛК – Київський літопис. В кн.: Шахматов, А.А. (ред.), *Полное собрание русских летописей, т. 2: Ипатьевская летопись*. Москва: Изд-во вост. литературы, 1962, 384–707.
- ЛСам – *Летопись Самовидца по новооткрытым спискам: С приложением трех малороссийских хроник*. Киев, 1873.
- П – Грамоти XVI ст. В кн.: Пещак, М.М. (упор.), *Пам'ятки української мови*. Київ: Наукова думка, 1974.
- ПВЛ – Повість временних літ за Лаврентіївським списком. В кн.: Карський, Е.Ф. (ред.), *Полное собрание русских летописей, т. 1: Лаврентьевская и Суздальская летопись по академическому списку*. Москва: Изд-во вост. литературы, 1962, 1–286.
- ПР – Греков, Б.Д. (ред.), *Правда русская, т. 1*. Москва–Ленинград: Изд-во АН СССР, 1940.
- СелРух – Боряк, Г.В. – Вислобоков, К.А. – Гирич, Т.Ю. та ін. (упор.), *Селянський рух на Україні 1569–1647 р.: Збірник документів і матеріалів*. Київ: Наукова думка, 1993.
- СИ – Собрание историческое. В кн.: *Летопись Самовидца по новооткрытым спискам: С приложением трех малороссийских хроник*. Київ, 1873, 320–378.
- Син – Синоніма славеноросская. В кн.: Німчук, В.В. (підгот., вступ. ст.), *Лексис Лаврентія Зизанія: Синоніма славеноросская*. Київ: Наукова думка, 1964, 91–172.
- Ск – Сковорода, Г., *Повне зібрання творів у двох томах, т. I–II*. Київ: Наукова думка, 1973.
- СМШ – Ващенко, В.С. (відповід. ред.), *Словник мови Шевченка: В двох томах, т. 1 (А–Н) – т. 2 (О–Я)*. Київ: Наукова думка, 1964.
- ССУМ – Гринчишин, Д.Г. – Гумецька, Л.Л. – Керницький, І.М. (ред.), *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст., т. I–II*. Київ: Наукова думка, 1977–1978.
- ХД – *Житѣе и хождєнѣе Данила Русьскыя земли игумена, 1106–1108*. Текст воспроизведен по древнейшему списку XV века. Санкт-Петербург, 1896.
- ЯМ – Лазаревский, А.М. (ред.), *Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1734 гг.), ч. 1–3*. Київ: Наукова думка, 1983–1987.

ЛІТЕРАТУРА

- Бевзенко, С.П. 1960, *Історична морфологія української мови: Нариси із словозміни і словотвору*. Ужгород: Закарпатське обласне видавництво.
- Гумецька, Л.Л. 1957, Словотвір прислівників української актової мови XIV–XV ст. *Українська мова в школі* № 6, 19–26.
- Даценко, І.Б. 2007, *Історія формування прислівників місця української мови*. Дис. канд. наук. Київ.
- Демидова, А.К. 1957, Переход предložно-именных сочетаний в наречия. *Русский язык в школе* № 5, 85–92.
- Довгая, Т.М. 1970, *Адвербиализация в современном украинском литературном языке*. Автореф. дис. канд. наук. Ужгород.
- Жовтобрюх, М.А. (ред.) 1979, *Словотвір сучасної української літературної мови*. Київ: Наукова думка.
- Карский, Е.Ф. 1956, *Белорусы: Язык белорусского народа, вып. 2: Исторический очерк словообразования и словоизменения в белорусском языке*. Москва: Изд-во АН СССР.
- Коневецкий, А.К. 1977, *История наречий в русском языке*. Автореф. дис. д-ра наук. Саратов.
- Ломтев, Т.П. 1954, *Из истории русского синтаксиса*. Москва: Учпедгиз.
- Лукин, М.Ф. 1976, Переход слов из одной части речи в другую и их трансформационные причинно-следственные связи в современном русском литературном языке. В кн.: Отин, Е.С. (отв. ред.), *Проблемы словообразования русского и украинского языков*. Киев–Донецк: Вища школа, 5–33.
- Мазанько, І.Ф. 1976, Заметки об образовании наречий в древнерусском языке. *Вопросы языкознания* № 5, 111–125.
- Мазанько, І.Ф. 1977, *Образование наречий в русском языке XI–XVII веков: На материале лексико-семантических групп со значением пространственной ориентации*. Автореф. дис. канд. наук. Москва.
- Німчук, В.В. 1978, Прислівник. В кн.: Бевзенко, С.П. – Грищенко, А.П. – Лукінова, Т.Б. та ін., *Історія української мови: Морфологія*. Київ: Наукова думка, 342–412.
- Німчук, В.В. 1983, Синтаксичні функції прийменників. В кн.: Арполенко, Г.П. – Грищенко, А.П. – Німчук, В.В. та ін., *Історія української мови: Синтаксис*. Київ: Наукова думка, 131–230.
- Серебренников, Б.А. – Уфимцева, А.А. (ред.) 1977, *Языковая номинация: Виды наименований*. Москва: Наука.
- Уздыган, І.М. 1975, *Отадъективные наречия в украинском языке XIV–XVII вв.: Словообразовательная структура*. Автореф. дис. канд. наук. Київ.
- Федорук-Галкина, Е.М. 1939, *Наречие в современном русском языке*. Москва.
- Чапля, І.К. 1960, *Прислівники в українській мові*. Харків: Вид-во Харків. ун-ту.
- Шапиро, А.Б. 1947, Об образовании наречий в современном русском языке. *Русский язык в школе* № 1, 28–38.
- Шерех, Ю. 1951, *Нарис сучасної української літературної мови*. Мюнхен: Молоде життя.

- Шуба, П.П. 1961, *Прислоўе у беларускай мове*. Мінськ: Вид-ва АН БССР.
- Щербатюк, Г.Х. 1983, Просте речення. В кн.: Арполенко, Г.П. – Грищенко, А.П. – Німчук, В.В. та ін., *Історія української мови: Синтаксис*. Київ: Наукова думка, 11–130.

ФЕМІНІТИВИ В ЛЕКСИКОГРАФІЧНІЙ СПАДЩИНІ ЄВГЕНА КОСТЯНТИНОВИЧА ТИМЧЕНКА

Марія Брус

Категорія фемінітивності має в українському мовознавстві багату й довготривалу історію вивчення, яку склали дослідження про фемінітиви на синхронному й діяхронному рівнях (див. Брус 2001, 2006б, 2010а), у різних мовних аспектах (словотвірному, лексичному, морфонологічному) (див. Брус 2002, 2013; Федурко 2010), на рівні літературної і діалектної мови (див. Брус 2009, 2010б), на основі різних функціональних стилів української мови (див. Брус 2007а, 2008, 2011а), з урахуванням мовних і позамовних чинників (див. Брус 2006а, 2007б). Завдяки таким численним напрацюванням можна говорити про окрему самостійну фемінітивну підсистему української мови (див. Брус 2011б), що має право на існування разом із категорією маскулінативів і в результаті мусить бути представлена цілісним комплексним і вичерпним дослідженням. Однак чимало аспектів знаходиться ще поза пильною увагою мовознавців, серед яких і лексикографічний рівень. А, якщо, з одного боку, лексикографування фемінітивів буде здаватися непотрібним чи навіть зайвим, бо в кожному дослідженні про фемінітиви так чи інакше відображене систематизування і впорядкування фемінітивів на основі певної джерельної бази. З другого боку, лексикографування фемінітивів є важливим і необхідним у даний час, бо зібрання і впорядкування всіх іменників зі значенням особи жіночої статі стане основою й базою для системного вивчення історії українського фемінікону. Отож укладання “Історичного словника фемінітивів української мови” (з охопленням усіх слів, відомих з історії української мови) є актуальним і першочерговим завданням на шляху до підготовки комплексної праці з історії українського фемінікону.

Формування “Історичного словника фемінітивів української мови” потребує клопіткої і скрупульозної довготривалої праці, що зводиться до опрацювання численної кількості різностильових творів (давніх і сучасних). З давніх писемних творів, що збереглися дотепер і стали пам’ятками української писемності, більшість опрацьовано й проаналізовано щодо відображення в них фемінітивів (див. Фекета

1968; Семенюк 2000; Брус 2001, 2006б). Найбільшу складність викликають сучасні різностильові твори ХХ–ХХІ ст., особливо художня література. У такому випадку для перевірки чи для виявлення слів велику допомогу надають історичні словники української мови, хоч сучасну лексику, що розвивається швидкими темпами, вони не встигають фіксувати, а тільки з унормуванням та кодифікуванням слів у літературній мові. Однією ж із цінних та показових взірців української лексикографії стала словникарська спадщина Євгена Костянтиновича Тимченка – визначного українського мовознавця, блискучого й неповторного українського лексикографа (див. Дзендзелівський 2007). Наукові праці цього вченого вмістили й чимало фемінітивів української мови, тому змусили опрацювати належним чином його важливі лексикографічні праці і відобразити характерну для них фемінітивну лексику в спеціальному науковому дослідженні. При цьому, основну увагу звернуто на три лексикографічні напрацювання: *Картотеку до “Історичного словника українського язика”*, упорядковану Є. Тимченком, *Історичний словник українського язика*, редактований Є. Тимченком, *Матеріали до Словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.* Євгена Тимченка. Усі вказані праці охопили численну кількість історичної лексики, але належать до різних періодів наукової діяльності вченого і представляють лексику неоднакових часових зрізів. Найбільшою за обсягом є картотека до історичного словника української мови, яка вже більше півстоліття зберігається у Відділі української мови Інституту українознавства НАН України у Львові, є постійно діючою і вседоступною для мовознавчого загалу лексикографічною скарбницею та вміщує слова переважно XI–XVIII ст. (див. Карт.). Ця картотека стала базою для укладання самого *Історичного словника українського язика*, що вийшов на початку ХХ ст. (1930 – кн. 1, 1932 – кн. 2, не надрукована кн. 3) та був перевиданий у Мюнхені 1985 р. зусиллями професора О. Горбача (див. Тумченко 1930–1932). А на початку ХХІ ст. побачила світ двотомна праця *Матеріали до Словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.* Євгена Тимченка, видана 2003 р. в Інституті української мови НАН України з підготовкою тексту В.В. Німчука і Г.І. Лисої (див. Тимченко 2002–2003). Таким чином, у *Картотеці до “Історичного словника українського язика”* та в *Історичному словнику українського язика* відображена лексика XI–XVIII ст., а в *Матеріалах до Словника писем-*

ної та книжної української мови XV–XVIII ст. Євгена Тимченка – лексика XV–XVIII ст.

Отож, у вказаних трьох наукових працях, підготовку й редагування яких взяв на себе Євген Тимченко, знайшла відображення в основному лексика давньоукраїнської доби XI–XIII ст. і староукраїнської доби XIV–XVIII ст. Такі періоди, що в академічній лінгвістиці мали назви давньоруська мова (див. Глущенко–Півторак 2007) і староукраїнська мова (див. Русанівський 2007), набули в історії мовознавчих досліджень різної інтерпретації, напр., у Ю. Шевельова – давньоукраїнський період XI–XIV ст. і середньоукраїнський період XV–XVIII ст. (див. Шевельов 2002: 54–55), у В. Німчука – давньорусько-український XI–XIII ст. і середньоукраїнський, або середньоукраїнськоруський XIV–XVII ст. (див. Німчук 2005: 448), у Є. Тимченка – (див. Тимченко 1996). Беручи за основу періодизацію Ю. Шевельова, що є однією із кращих спроб хронологізувати історію розвитку української мови, відзначимо, що давньоукраїнський і середньоукраїнський періоди були досить складними в історії української мови. Усі мовні й позамовні чинники тих епох зумовили формування й відповідного українського лексикону та зокрема українського фемінікону. Давньоукраїнський період XI–XIII ст. характеризувався розвитком власної літературної мови (руської), що розвивала ділове спілкування в Київській державі, але не мала такого писемного статусу, як старослов'янська мова, що у свою чергу впливала на становлення руської мови. Через це до лексики руської мови увійшло чимало церковнослов'янських слів, серед яких багато і фемінітивів (див. Русанівський 2001; Шевельов 2002: 266–276; Брус 2006б). Разом з тим, творення й використання фемінітивів у період XI–XIII ст. зумовлювалося чи не в першу чергу становищем жінки в той час. У києворуський період жінка вважалася власністю і служницею чоловіка, але поступово права її розширювалися, виходили за межі родинних стосунків, набували незалежного характеру, а в XIII–XIV ст. жінки привілейованого стану отримали навіть законодавчим шляхом самостійне майнове право (див. Брус 2006а: 42). Середньоукраїнський період XIV–XVIII ст. – це довготривалий етап розвитку української літературної мови (руської) як власної книжної писемної мови, що відзначалася жанровою і стильовою диференціацією, відображалася насамперед в численних пам'ятках ділового характеру, реалізувалася в різновидах актової мо-

ви (канцелярської, що стала провідником народнорозмовних елементів до літературного вжитку) і простої мови (видозміни староукраїнської мови на вищому рівні її розвитку) (див. Русанівський 2001; Шевельов 2002: 489–506; Брус 2007б). На цей період припав і потужний цілеспрямований насильницький вплив польської мови на українську, через поступове захоплення Литвою та Польщею українських земель і створення Польсько-литовської держави, у зв'язку з чим лексикон української мови став моделюватися на зразок польської мови і наповнюватися численною кількістю полонізмів, серед яких виділялося і багато фемінітивів (див. Вінценз 1991: 38–39). Крім того, історичні чинники визначали і відповідне становище жінки в тогочасному суспільстві: залежність і вторинність стосовно чоловіка й батька, але рівноправність за литовським статутом із чоловіками у майнових відносинах, можливість у самореалізації та самовдосконаленні завдяки загальнокультурним та економічним європейським процесам (див. Брус 2006а: 44).

У кількісному вираженні та співвідношенні фемінітиви лексикографічних праць, редактованих Євгеном Тимченком, не варто розглядати. Усі три наукові роботи Євгена Тимченка охопили багато історичних періодів, проте кожна з них не могла охопити вповні фемінітиви всіх писемних історичних джерел і народнорозмовної мови кожного періоду. Хоч вони і вмістили досить велику кількість слів, але різних історичних епох, із яких спільною виявилася лексика староукраїнського періоду XV–XVIII ст. Тому слід говорити про фемінітиви самостійно взятої епохи або про фемінітиви давньоукраїнської чи середньоукраїнської мови відповідно до періодизації історії розвитку української мови. Як показує аналіз кожного історичного джерела, упорядкованого Є. Тимченком, кількість фемінітивів поступово збільшується від XI ст. й далі на українському ґрунті завдяки питомим та іншомовним лексемам, тобто простежується тенденція прогресивного цілеспрямованого фемінітотворення в історії української мови. Оскільки в давньоукраїнську добу було ще досить мало фемінітивів, що в основному перейшли у спадок і староукраїнській мові, то варто звернути увагу саме на період, представлений численною кількістю іменників зі значенням особи жіночої статі і показовою щодо попередніх історичних зрізів. А таким часовим проміжком виявився староукраїнський період XVII–XVIII ст., коли у складі українського лекси-

кону виділялося багато фемінітивів (питомих і запозичених), успадкованих з минулих історичних епох та чимало нових фемінітивів (сформованих на базі питомих, запозичених слів чи безпосередніх запозичень). З оперттям на такий проміжок часу в статті й проаналізовано фемінітиви староукраїнської мови на лексичному, словотвірному й функціональному рівнях. Звернуто увагу на спільні й відмінні ознаки між лексикографічними працями Є. Тимченка щодо відображення й характеризувannya в них фемінітивів.

Фемінітиви XVII–XVIII ст. становлять основну кількість слів зі всіх іменників-назв жінок, наявних у *Картотеці до “Історичного словника українського язика”*, у самому *Історичному словнику українського язика* і в *Матеріалах до Словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.* Євгена Тимченка, причому найбільше таких слів все ж у *Картотеці до “Історичного словника українського язика”*, а особливо багато фемінітивів XVIII ст., що відсутні в *Історичному словнику українського язика*, до якого не увійшли через неповне видання словника, та в *Матеріалах до Словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.*, упорядкованих відповідно до задумів автора. Наявність фемінітивів XVII–XVIII ст. більшою чи меншою кількістю у вказаних трьох лексикографічних працях зумовлена насамперед процесом і часом підготовки таких наукових робіт. Тому слід говорити не стільки про відмінності між фемінітивами зазначених праць, як про різний характер самих лексикографічних джерел. Оскільки всі три праці творилися під керівництвом і редагуванням Є. Тимченка, то в них мали би відобразитися одні й ті самі фемінітиви. А зіставлення фемінітивів XVII–XVIII ст., вибраних з трьох аналізованих лексикографічних джерел, дало можливість підтвердити наявність більшої кількості спільних для них лексем, ніж відмінних, і зупинитися на особливостях фемінітивної лексики староукраїнської мови XVII–XVIII ст.

Фемінітиви XVII–XVIII ст. склали досить велику групу номінативних одиниць у лексикографічних працях Є. Тимченка, що характеризується своєрідними лексичними й семантичними особливостями. Особливу увагу привертає походження таких лексем, адже для староукраїнського періоду характерна була велика кількість не тільки питомих слів, а й численна кількість запозичень із польської мови. Тому фемінітиви аналізованих джерел слід представити й описати

перш за все щодо їх походження. За такою ознакою назви жінок можна класифікувати на спільнослов'янські і неспільнослов'янські. Найбільшу кількість серед фемінітивів XVII–XVIII ст. становлять спільнослов'янські лексеми (*баба, дівчина, братана, вівця, б'ялоголова, господиня, воеводянка, молодиця, приятелька* тощо). Але у великій кількості зафіксовані і неслов'янські, або іншомовні слова – переважно церковнослов'янського походження (*балвохвалница, законница, лихословиця, милосница, насилонница, пороженница, пущениця, участница, чаровница* тощо) та польського походження (*малжонька, пани, панна, вшетечница, дідичка, нендзница, окрутница* тощо). Фемінітиви-полонізми подані у лексикографічних працях із вказівкою на їх походження, тоді як інші запозичення уведено без позначень, тому походження їх потрібно встановлювати за їх твірними основами чи словотворчими засобами. Крім того, до полонізмів віднесено багато фемінітивів, що можуть вважатися взагалі спільнослов'янськими назвами (*млинарка, небожка, невѣста, служебка, єдиначка* тощо).

Фемінітиви XVII–XVIII ст. як найбільша кількість іменників зі значенням особи жіночої статі у лексикографічних працях Є. Тимченка являють собою обширну лексичну підгрупу слів, що відображає розвиток категорії фемінітивності в середньоукраїнський період. Водночас її наповнюють різні за семантикою слова, що можна класифікувати за такими ознаками: за родинними стосунками (*дочка, жона, малжонка, матка, невестка, пасерба, свекруха, сестрениця* тощо), за соціальним і майновим станом (*антецесорка, арендарка, воеводзянка, господариня, дідичка, пани, подскарбѣна, челядница* тощо), за діяльністю і функціями (*ворожка, дворничка, майстриня, мамка, учителька, патрона, перекупка, подворница, проводителка, пророкиня, пѣстунка, участница, фундаторка* тощо), за поведінкою, вчинками, внутрішніми якостями (*вшетечница, звадница, гамратка, лементѣйка, лихословиця, нарекалница, окрутница* тощо), за стосунками і відносинами (*кзвалтовница, жаданка, коханка, милосница, неприятелка, облюбениця, товаришка* тощо), за віруванням, релігійністю (*балвохвалница, законница, мнишка, поганка, черница* тощо), за віком і статтю загалом (*б'яложонка, дивчина, молодиця* тощо), за фізичним і фізіологічним станом (*небожка, положница, породѣля* тощо). У більшості фемінітиви мають однозначну семантичну структуру, лише по-

одинокі характеризуються багатозначністю, напр.: *бабка* ‘здрібн. від баба’, ‘мати батьків’, ‘повитуха’, *госпожа* ‘пані господарка’, ‘титул ігумені’, ‘дружина духовної особи’ (див. Тумсєнко 1930–1932: 45, 589), *орендарка* ‘орендарка’ і ‘власниця корчми’, *дѣвка* ‘дівчина’ і ‘дочка’ (див. Тимченко 2002–2003: I, 34, 238). Але деякі багатозначні слова подані в джерелах із різною семантикою, напр.: *баба* ‘стара жінка’ і ‘повитуха’ (див. там само, I, 39) і *баба* ‘заміжня жінка’, ‘стара жінка’, ‘літня жінка’, ‘знахарка’, ‘повитуха’ (див. Тумсєнко 1930–1932: 44).

Фемінітиви XVII–XVIII ст. становлять окремий словотвірний розряд слів, який представляють різні словотвірні типи іменників зі значенням жіночої статі, зокрема суфіксальних та поодиноких складних слів. До суфіксальних словотвірних типів фемінітивів належать словотвірні типи із формантами *-к-а*, *-иц-а*, *-ниц-а*, *-чиц-а*, *-лиц-а*, *-ин-а*, *-ин-я*, *-янк-а*, *-ѣл-я*, *-ичк-а*, *-евн-а*, *-овн-а*, *-ах-а*, *-ох-а*, *-ух-а*, *-н-а*, *-а(я)*. Найбільше фемінітивів охоплює словотвірний тип на *-к-а* (*братанка*, *ворожка*, *дворничка*, *коханка*, *мнишка*, *научителка*, *паламарка*, *родителка*, *селянка*, *товаришка*, *чужоземка*, *шинкарка* тощо). Чимало фемінітивів належить до словотвірного типу на *-ниц-а* й небагато слів – до словотвірних типів на *-иц-а*, *-лиц-а*, *-чиц-а* (*кзвалтовница*, *дошлица*, *законница*, *королиця*, *лихословиця*, *милосниця*, *насиловниця*, *небожчиця*, *облюбениця*, *подворниця*, *положниця*, *сестрениця*, *сыновиця*, *удовиця*, *чаровниця*, *челядниця* тощо). А поодинокі фемінітиви відійшли до словотвірних типів на *-ин-я*, *-ин-а*, *-янк-а*, *-ѣл-я*, *-ичк-а*, *-евн-а*, *-овн-а*, *-ов-а*, *-ах-а*, *-ох-а*, *-ух-а*, *-н-а*, *-а(я)* (*братана*, *воеводянка*, *господариня*, *дѣвчина*, *дядина*, *законничка*, *королевна*, *майстриня*, *мачоха*, *панна*, *панянка*, *пасерба*, *патрона*, *подскарбѣна*, *породѣля*, *пророкиня*, *роба*, *свекруха*, *судина*, *ткаха*, *цесарова*, *цесаровна* тощо). Кілька номінацій можна віднести до словотвірного типу складних фемінітивів (*бѣложонка*, *бѣлоголова*, *пани-матка*). Крім похідних, що становлять основну кількість фемінітивів у лексикографічних працях Є. Тимченка, виявлено і кілька непохідних іменників-назв жінок – питомих (*жона*, *дочка*, *баба*, *невѣста*, *удова* тощо) і запозичених (*дама*, *лярва*, *пани*, *цорка* тощо). І ще варто відзначити особливо поширене явище словотвірної синонімії між фемінітивами, напр.: *братана*, *бра-*

танка; болгарка, болгариня; гетманиха, гетьманша; дочка, доня, дочерь; пасерба, пасербѣца; породѣля, пороженница.

Аналізи словникових статей про фемінітиви, наявних у лексикографічних джерелах Є. Тимченка, засвідчили функціонування таких слів у різних стилях середньоукраїнської мови, особливо в ділових пам'ятках, звідки і увійшли до аналізованих наукових праць Є. Тимченка. Однак подальша історія таких фемінітивів була різною в українській мові: частина слів збереглася дотепер в активному вжитку (непохідні й окремі похідні спільнослов'янські слова) (*мати, дочка, невестка, небожниця, селянка, товаришка, черниця, чужоземка* тощо), а більшість відійшла до пасивного фонду як історизми (*антецесорка, воеводзянка, цесаровна, подскарбиная, судина*), архаїзми (*балвохвалница, вшетечница, дѣдичка, малжонка, подложница* тощо), діалектизми (*дядина, сестреница, ятровка, сыновица*), розмовна лексика (*жона, закупка, лементѣйка, нендзница, перекупка, плачка, ткаха* тощо). Та майже всі фемінітиви закріпилися міцно в розмовному мовленні, де виступають живим явищем і не вступають в конкурентні відносини із назвами в чоловіків, як на літературному рівні, де діють встановлені норми слововживання.

Таким чином, аналіз фемінітивів, виявлених і вивчених на основі таких трьох лексикографічних праць, як *Картотеки до "Історичного словника українського языка"*, *Історичного словника українського языка* та *Матеріалів до Словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.* Євгена Тимченка, стане ще одним поступальним кроком в упорядкуванні фемінітивів української мови з метою підготовки "Історичного словника фемінітивів української мови" і комплексного дослідження фемінітивної підсистеми української мови. Розглянуті лексикографічні роботи Є. Тимченка вмістили досить багато іменників зі значенням особи жіночої статі, більшість яких склали основу всіх трьох історичних джерел. Найбільшу ж кількість фемінітивів у кожному джерелі представили назви жінок XVII–XVIII ст.

У великому розмаїтті фемінітивів XVII – XVIII ст. можна було простежити походження, лексико-семантичні, структурно-словотвірні і функціонально-стилістичні особливості номінацій. Дослідження історії появи фемінітивів на українському ґрунті дало можливість встановити спільнослов'янське походження слів (*воротная, выбавителка, господиня, жителка*) і неспільнослов'янське походження слів (*актор-*

ка, аравітянка, гарбарка, героїна, єгиптянина). На лексичному рівні виділено фемінітиви як окрему лексичну підгрупу слів, до якої входять назви жінок за багатьма різними ознаками (за родинними стосунками – *матка, невестка*, за соціальним і майновим станом – *пани, челядниця*, за діяльністю і функціями – *перекупка, фундаторка*, за поведінкою, вчинками, внутрішніми якостями – *лемент ~~ї~~йка, лихословиця, нарекалниця*, за стосунками і відносинами – *коханка, милосниця*, за віруванням, релігійністю – *мнишка, поганка*, за віком і статтю загалом *дивчына, молодиця*, за фізичним і фізіологічним станом – *небожка, пород ~~ї~~ля*). На словотвірному рівні фемінітиви зведено до одного словотворчого розряду слів із багатьма словотвірними типами, серед яких найбільш продуктивними є словотвірні типи на *-к-а* та *-ниц-а*. А на функціональному рівні фемінітиви представлено як рідковживані лексеми, переважно в офіційно-ділових пам'ятках української мови, що збереглися дотепер меншою мірою в активному вжитку, а більшою мірою в пасивному лексиконі української мови.

ЛІТЕРАТУРА

- Брус, М.П. 2001, *Загальні жіночі особові номінації в українській мові XVI–XVII століть: Словотвір і семантика*. Дис. канд. наук. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника.
- Брус, М.П. 2002, Словотвірна семантика фемінітивів української мови XVI–XVII ст. В кн.: Грещук, В.В. (ред.), *Актуальні проблеми українського словотвору*. Івано-Франківськ: Плай, 403–413.
- Брус, М.П. 2006а, Становлення лінгвальної категорії жіночості. *Вісник Прикарпатського національного університету: Філологія XI–XII*. Івано-Франківськ, 39–48.
- Брус, М.П. 2006б, Фемінітиви в українській мові XI–XV ст. *Вісник Запорізького національного університету: Філологічні науки*. Запоріжжя, 28–34.
- Брус, М.П. 2007а, Фемінітивний словотвір у працях І.І. Ковалика. *Вісник Прикарпатського національного університету: Філологія XV–XVIII*. Івано-Франківськ, 19–23.
- Брус, М.П. 2007б, Фемінітиви як відображення історії українського жіноцтва XVI–XVII століть. В кн.: *Українська історична та діалектна лексика: Збірник наукових праць, вип. 5*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 144–155.
- Брус, М.П. 2008, Поняття з основою *фемін-* у контексті сучасної української лінгвістики. *Лінгвістичні студії* 16. Донецьк, 209–214.

- Брус, М.П. 2009, Фемінітиви української мови в переплетінні давніх і сучасних тенденцій. *Вісник Львівського університету: Серія філологічна* 46, ч. 1. Львів, 61–69.
- Брус, М.П. 2010а, Історія фемінітивів-субстантиватів української мови. *Наукові праці: Науково-методичний журнал. Філологія. Мовознавство*, т. 119, вип. 106. Миколаїв, 4–9.
- Брус, М.П. 2010б, Словотвір фемінітивів-гуцулізмів. В кн.: Плющ, М.Я. (відп. ред.), *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, Серія 10: Проблеми граматики і лексикології української мови*, вип. 6. Київ: НПУ імені М. П. Драгоманова, 19–24.
- Брус, М.П. 2011а, Відображення категорії жіночості в художній мові Василя Стефаника. *Прикарпатський вісник НТШ: Науковий журнал* № 2 (14). Івано-Франківськ, 51–59.
- Брус, М.П. 2011б, Словотвірна термінологічна база фемінітивної підсистеми української мови. *Лінгвістичні студії* 23. Донецьк, 17–21.
- Брус, М.П. 2013, Фемінітиви-полонізми в історії української мови. *Scientia: Chełmskie Towarzystwo Naukowe* № 7. Chełm, 75–85.
- Вінценз, А. 1991, До проблеми українсько-польських контактів. *Мовознавство* № 5, 37–41.
- Глушченко, В.А. – Півторак, Г.П. 2007, Давньоруська мова. В кн.: Русанівський, В.М. – Тараненко, О.О. (співгол. редкол.), *Українська мова: Енциклопедія*. Київ: Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 133–134, 3-є вид., зі змін. і доп.
- Дзендзелівський, Й.О. 2007, Тимченко Євген Костянтинович. В кн.: Русанівський, В.М. – Тараненко, О.О. (співгол. редкол.), *Українська мова: Енциклопедія*. Київ: Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 709–710, 3-є вид., зі змін. і доп.
- Карт. – *Картотека до “Історичного словника українського язика”*. Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України. Львів.
- Німчук, В.В. 2005, Походження української мови. В кн.: Скрипник, Г.А. (відп. ред.), *Етнічна та етнокультурна історія України: У 3-х т., т. I*, кн. 2. Київ: Наукова думка, 351–468.
- Русанівський, В.М. 2001, *Історія української літературної мови: Підручник*. Київ: АртЕк.
- Русанівський, В.М. 2007, Староукраїнська літературна мова. В кн.: Русанівський, В.М. – Тараненко, О.О. (співгол. редкол.), *Українська мова: Енциклопедія*. Київ: Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 664–667, 3-є вид., зі змін. і доп.
- Семенюк, С.П. 2000, *Формування словотвірної системи іменників з модифікаційним значенням жіночої статі в новій українській мові*. Дис. канд. наук. Запоріжжя.
- Тимченко, Є. 1996, Слов'янська одність і становище української мови в слов'янській родині. В кн.: Єрмоленко, С.Я. – Мойсієнко, А.К. (упор.), *Історія української мови: Хрестоматія*. Київ: Либідь, 38–47.

- Тимченко, Є. 2002–2003, *Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.: У 2-х кн., I–II*. Київ – Нью-Йорк: Преса України (= Серія словників “Пам’ятки української мови”).
- Федурко, М.Ю. 2010, Словотвірна морфонологія українських фемінативів у лінгвокультурологічному аспекті. В кн.: Клименко, Н.Ф. – Карпіловська, Є.А. (упор.), *Відображення історії та культури народу в словотворенні: Доповіді XII Міжнародної наукової конференції Комісії зі слов’янського словотворення при Міжнародному комітеті славистів (25–28 травня 2010 р., Київ, Україна)*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 433–442.
- Фекета, І.І. 1968, *Жіночі особові назви в українській мові: Творення і вживання*. Дис. канд. наук. Ужгород.
- Шевельов, Ю.В. 2002, *Історична фонологія української мови*. Харків: Акта.
- Tymčenko, J. 1930–1932, *Istoryčnyj slovnyk ukrajins'koho jazyka I–II*. Charkiv–Kyjiv [München: Verlag Otto Sagner, 1985].

БІБЛІОНОМІНА ФРАЗЕОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ СЕРЕДИНИ XVII СТ.

Василь Денисюк

Історія української мови тісно пов'язана з історією українського народу. Українці, як і кожний мовний колектив світового лінгвопростору, розвивають і вдосконалюють мову залежно від зростання власних потреб. Лексичний склад мови, що є вагомою частиною комунікації людей, чутливо реагує на всі зміни, що відбуваються в суспільстві. Відображена в пам'ятках української мови лексика – це багатий матеріал для вивчення динаміки семантичної структури та географії слів, а також використання різних слів та їх семантики залежно від часу і сфери вживання.

Фразеологія, будучи водночас складником лексичного фонду української національної мови і продуктом її історичного розвитку в різних територіальних виявах, зазнає істотних змін як власне лінгвального, так і екстралінгвального характеру. У зв'язку з цим фразеологізми, як і лексика загалом, виходять на периферію фразеологічного фонду, стають його пасивом. Однак специфіка подальшого використання пасиву лексики і фразеології має кардинальні відмінності: лексему-пасив письменники використовують для реалістичного відтворення тієї чи тієї історичної епохи, науковці – філологи й історики – з прямим значенням у своїх дослідженнях; фразеологізм-пасив зазвичай залишається в пам'ятці, у кращому випадку – в історичному словнику. Причину цього, очевидно, слід убачати в специфіці номінаційних процесів: лексема є зовнішнім виявом конкретного поняття, фразеологізм – символом конкретної ситуації, що в більшості випадків становить переплетіння мінімум двох понять. Саме тому фразеологізми більшою мірою, ніж лексеми, є національними маркерами.

Фразеологія є лінгвістичною універсалією: немає мови, в якій би не було фразеологічних одиниць. Це ж стосується і пропріальної лексики, що є центром багатьох стійких одиниць. Фразеологізми з власною назвою – двопланові універсалії – і як власне фразеологізми, і як фразеологізми з універсальним ономастичним компонентом. Такі фразеологізми, зберігаючи загалом первинну семантику, можуть за-

знавати варіацій як пропріативної частини, так і апелятивної. Варіативність стійких словосполучень, зокрема й інтернаціональних, до яких належать насамперед біблійні та античні, нашою думку, що насправді в українській мові таких фразеологізмів було більше, ніж це засвідчено в сучасних фразео- та лексикографічних працях. Підтвердженням цього слугують пам'ятки писемності української мови різних періодів її розвитку, у яких засвідчено фразеологізми з онімним компонентом. На хронологічному тлі розвитку фразеологічного фонду української мови особливе місце належить XVII ст. – періоду, коли європейське бароко наповнило українське словесне мистецтво новим поглядом на святописемну традицію та значно розширило античний ресурс української фразеології. Зазначимо, що пам'ятки писемності засвідчують факт семантичної інтерпретації онімів та утворення на їх основі нових стійких словосполучень. Тож метою нашої розвідки є аналіз трансформаційних процесів у семантиці та будові фразеологізмів біблійного походження з компонентом-онімом. Матеріалом дослідження послужили поетичні твори українських книжників XVII ст., розміщені в збірнику *Українська поезія: Середина XVII ст.* (УП17). Вибір джерела зумовлений тим, що в поетичний текст набагато складніше ввести фразеологізм, особливо книжного походження, аніж у текст прозовий. Поету доводиться витримувати риму, а це вимагає більш творчого опрацювання стійкої мовної одиниці, що найчастіше позначається на фонетичних, граматичних чи структурних особливостях уживання фразеологізму.

Власні назви у складі фразеологізмів української, білоруської, російської, польської, чеської, англійської, німецької, французької, іспанської та інших мов були об'єктом ґрунтовних досліджень (див. праці Б.М. Ажнюка, В.Д. Бояркіна, Ю. Гурської, Є.Є. Іванова, А.О. Івченка, Є.В. Камінської, В.І. Ковалю, А.М. Кравчук, Я. Лагинович, В.М. Мокієнка, Н.М. Пасік, Л.І. Степанової та ін.). Значний пласт серед фразеологізмів з компонентом-онімом становлять стійкі словосполучення біблійного походження. Чимала кількість розвідок свідчить про постійний інтерес науковців до цих мовних одиниць, особливо біблеїзмів. Про це красномовно говорять довідкові видання лінгвістичного та енциклопедичного типу: *Словарь-справочник библеизмов русского литературного языка* (СБРЛЯ), *Библейская цитата: словарь-справочник* (БЦС), *Спочатку було Слово* (Коваль 2001), *Фра-*

зеологізми біблійного походження: короткий словник-довідник (ФБП), *Энциклопедический словарь библейских фразеологизмов* (ЭСБФ), *Лента библейской мудрости* (ЛБМ).

Зазначимо, що в досліджуваних текстах фразеологізми із компонентом-антропонімом переважають. Українська поезія XVII ст. ще перебувала під впливом релігії, проте спостерігаємо проникнення у вірші барокових мотивів. Поети намагаються використовувати ті стійкі словосполучення зі *Святого Письма*, семантика яких слугує яскравим коментарем основних сутностей людського життя, його чеснот чи гріхів. Так, у панегіричному вірші, присвяченому Сильвестрові Косову, натрапляємо на фразеологізм *от Адама*, у якому онімний компонент, разом з двома наступними онімними словосполученнями, допомагає створити вірцево-християнську картину життя українського письменника і церковного діяча XVII ст.:

*Въкъ прироженя от Адама взятый,
Моисеов права, Христов благодати* (УП17: 79).

Стійке словосполучення є початком градаційного ряду, який об'єднує основні семантичні концентри особистості С. Косова: він належав до давнього Адамового роду, жив, дотримуючись законів Мойсея, отримав, як і Христос, Божу благодать, яка змінила його світогляд і спрямувала діяльність на допомогу людям. Пригадаймо, що Сильвестр Косів разом з Петром Могилою стояв біля витоків Києво-Могилянської колегії, був співтворцем церковно-освітніх реформ П. Могили, виступав проти приєднання України до Московії, обстоював незалежність Української православної церкви та її перебування в юрисдикції Константинопольського патріарха, написав *Exegesis* (на захист православних шкіл), *Patericon*, *Дидакалії*, *альбо науки о седми sacramентах*, *альбо таїнах* та інші. Це той невеликий перелік заслуг, за які були вдячні сучасники С. Косову.

Історичні словники не фіксують цього фразеологізму. Зі значенням 'здавна, споконвіку' він кодифікований у *Словнику російської мови XVIII ст.* (СРЯ18: I, 24). Відсутній фразеологізм і в лексикографічних працях XIX і майже всього XX століття. Стійке словосполучення ввійшло до фразеологічного фонду сучасних східнослов'янських мов, однак зазнало конотативних впливів: "часова" семантика,

що репрезентувала виключно давність людського роду, набула переносного, жартівливо-іронічного значення, розширивши сферу номінації на все, що відбулося до моменту мовлення чи й саму манеру розповіді одного з мовців. У *Словнику української мови* фразеологізм *від Адама* [починати] зареєстровано зі значенням ‘від самого початку, з давніх-давен; дуже здалека’ та проілюстровано контекстом із твору *Відьма* М. Коцюбинського (СУМ: I, 19). На такі ж тлумачення й ілюстрацію натрапляємо і в інших фразеографічних працях – *Фразеологічних словниках української мови* (ФСУМ: I, 13; ФСУМ У: 7), *Словнику фразеологізмів української мови* (СФУМ: 19). Російські фразеологи реєструють як стійке словосполучення *от Адама* ‘з давнини, з давніх пір; від самого початку’ з ремарками заст., жарт., ірон. (СРФ: 19); ‘з дуже давніх часів; здалека’ (ФССРЛЯ: I, 14); часто жарт. або ірон. ‘здалека, з довгою передісторією, із зайвою докладністю (розповідати, переказувати щось)’ (ЭСБФ: 456–457).

Антропонім *Адам* засвідчено ще у двох фразеологізмах – *новий Адам*, *ветхий Адам*. Обіграє цей онім Дмитро Туптало для номінації Ісуса Христа та першочоловіка у вірші “В’їнец от зв’їзд дванадесяти, от [распятого Христа] на древѣ крестном всему миру просіявших”:

*Распятый новый Адам, ветха избавити
Хотяй Адама вины, же дерзнул вкусити
Возбраненнаго яблка. Ах! сладкоядение!
Тя ли ради претерпѣ наше спасение?* (УП17: 293).

Контекст засвідчує витворення стійких словосполучень, семантику яких значною мірою корелюють антонімічні атрибутиви *новый* – *ветхий*. Коментуючи *Святе Письмо*, П. Фергюсон зазначає, що перший – ветхий – Адам створений із праху, другий – новий – Адам зійшов з небес. Так і люди: вони народжуються в образі земного першого Адама, а після воскресіння здобудуть подобу людини небесної, другого Адама (ЕСББ: 37). Наведені рядки засвідчують, що словосполученням *новый Адам* номіновано Ісуса Христа, а словосполученням *ветхий Адам* – Адама як першого чоловіка та як першого грішника, що у християнській традиції став уособленням усього людства. Звертає на себе увагу те, що, маючи однакові вихідні фразеоутворювальні потенції, словосполучення *новый Адам* не набуло поширення у схід-

нослов'янських мовах, залишаючись напівфразеологізованою одиницею з обмеженою сферою функціонування. За спостереженнями О. Зелінської, ця перифраза на позначення Христа побутувала в барокових проповідях: “*преч(с)таа два, з котрои новий Адамъ, Хс, уродилься*” [Галят., Ключ, 123] (Зелінська 2013: 224). Її використав у 7-й пісні циклу *Сад божественних пісень* Г. Сковорода: *О новий мой Адаме! О краснѣйший сын! / О всегосвѣтный сраме! О буйства Афин!* (Сковорода 1973: I, 66). Однак ХХ ст. засвідчує зміни в семантичній структурі словосполучення, спричинені, очевидно, синкретизацією інтра- та екстралінгвальних факторів. У цьому випадку антропонім *Адам* утратив значення ‘перший чоловік, родоначальник людства’ і набув значення ‘людина взагалі’, а атрибутив *новий* умотивував загальну семантику словосполучення на хронологічній вісі – ‘людина нового часу, з новими прогресивними поглядами, думками, баченням’. Саме з таким значенням словосполучення *новий Адам* засвідчено у драматичній поемі *Остання ніч* О. Бердника:

ІНКВІЗИТОР

То – наша глина. То – робоча сила.

Стихія люта, жадібна, сліпа.

Хай прагнуть раю, забуття і Бога!

То – лиш батіг, і ласощі, і молот,

Якими скульптор статую живу

*Для світу творить – **Нового Адама!*** (<<http://berdnyk.com.ua/art/10/>>)

Зазначимо, що жодна лексико- і фразеографічна праця не фіксує словосполучення *новий Адам* як стійке. Тільки В. Даль у словниковій статті *Адам* конструкцію *Новый Адамъ* тлумачить як *Спаситель* з ремаркою црк. (Даль 1903–1909: I, 13). Невходження його в активний фразеологічний фонд, імовірно, детерміновано “часовим” опози́том – фразеологічною одиницею *ветхий Адам*. *Новий Адам* був номінацією конкретної особи, поза контекстом не асоціювався з оновленням, духовним очищенням, а швидше позначав людину певної фази розвитку суспільства, наприклад соціалістичного. Цю конотацію відзначили укладачі *Словника сучасної російської літературної мови*: “*стати людиною сучасної ідеології та нових звичок*” (ССРЛЯ: II, 131). Можливо, свою роль відіграла й побожність православних вірян, які не вигадували Йому нових найменувань. Вихід словосполучення з

номінативної пари можна розглядати як прагнення до мовної економії: фразеологізм *ветхий Адам* у сполученні з дієсловами *скинути/скидати* (перен.) та ін. реалізував семантику духовного оновлення, звільнення від старих поглядів тощо, таким чином звільняючи фразеологічну підсистему мови від зайвої одиниці, яка не змогла розвинути це значення.

Фразеологічна одиниця *ветхий Адам*, незважаючи на давню писемну традицію, має незначну лексикографію. І.І. Срезневський у словниковій статті *ветъхлы* як ілюстрацію наводить речення *Новы Адамъ ветъхааго съпасеть* з твору Григорія Назіанзіна (XI ст.), проте як стійке жодне з двох словосполучень не визначає (Срезневский 1895–1912: I, 249). Як фразеологізм метафоризоване словосполучення *ветхий Адам* ‘образно про грішне людство’ кодифіковано у *Словнику російської мови XI–XVII ст.* (СРЯ11–17: II, 126). Фразеологічною одиницею, щоправда з ремаркою заст., трактують його укладачі *Словника сучасної російської літературної мови*: “умертвити в собі *ветхого Адама*, *ветху людину*, *скинути з себе ветхого Адама*” ‘звільнитися від застарілих звичних поглядів’ (ССРЛЯ: II, 131). В українські фразеографічні праці фразеологізм потрапляє тільки в останнє десятиліття XX ст.: *скидати/скинути з себе ветхого Адама* ‘відмовлятися від старих традицій, звичок, поглядів’ (ФСУМ: II, 815). Проте вже в новому виданні – *Словнику фразеологізмів української мови* – це стійке словосполучення відсутнє. Російські фразеографи кодифікують варіанти фразеологізму *умертвити в собі ветхого Адама*, *ветху людину*, *скинути*, *страхнути з себе ветхого Адама* ‘звільнитися від застарілих поглядів, старих звичок, оновитися’ (ФССРЛЯ: I, 120). Звертає на себе увагу те, що аналізоване словосполучення в “чистому” вигляді фразеологізмом кваліфікують не всі мовознавці, як, зокрема, це бачимо в наведених трьох працях другої половини XX – початку XXI ст. Проте більш умотивований підхід до тлумачення біблійної спадщини дозволяє лінгвістам виокремити як самодостатню фразеологічну одиницю словосполучення *ветхий Адам*: заст., книжн. “Про людину, яка повинна духовно оновитися, звільнитися від старих звичок, поглядів” (СРФ: 19); заст., книжн. “Грішна людина, яка повинна морально переродитися, очиститися від гріхів” (ЭСБФ: 78).

Засвідчують досліджувані поетичні тексти і фразеологізм із компонентом *Адамів*, наприклад:

*Вся словом сотворивый нынѣ упадает
Во вертоградъ Христос, с небеси желяет
Помощи. Како тяжко грѣховное бремя,
Еже на Христа вложи **Адамово племя!** (УП17: 288).*

Власне фразеологізм у такій формі не засвідчено в *Біблії*, однак саме *Святе Письмо* стало витокком для його витворення, де не останню роль відіграла жива народна мова, що спричинилося до появи багатьох варіантів, з якими фразеологізм активно функціонує в сучасній українській мові. Широка варіантність його, на думку Л. Дядечко, зумовлена наявністю в лексичній системі української мови (квазі-) синонімічного ряду на позначення потомства та граматичною синонімією присвійного прикметника й форми родового відмінка іменника (Дядечко 2011: 21). Проте зачатки варіантності можна вбачати вже в самій Книзі Книг, де йдеться про створення жінки з ребра Адама, тобто апелюючи *ребро* розвиває переносне значення, номінуючи рідню першої людини. Таким чином у номінативне поле ЛЮДИНА потрапляють соматизми та лексеми на позначення родинних зв'язків. Підтвердженням цього є тексти інших періодів, у яких фразеологізм функціонує як атрибутивно-субстантивне або субстантивно-субстантивне словосполучення: *Родивсь Христос: Адам гуляє. Є нова свита і кожух, І Єва в плахті походає, І знов радіє дух. Тепер і в вас жупани нові, Бо ви **Адамова рідня**, – Так будьте ж з празничком здорові, Гуляйте, пийте хоч щодня!* (УП18: 155); *Квітка господня з шипшини в саду навесні виростає, Та для колючок її ніжна пурпура чужа. З терну **нащадків Адама** зросла назаретська ось квітка, Терном колючим був гріх, діва ж – троянда, однак* (Довгалецький 1973: 242); *Так само ми називаємось **синами Адама**, начебто народжені від нього безпосередньо* (там само, 314); *Змій сей, ползая по землѣ, всю сію Мойсеева міра систему и **Адама со** всѣм здѣсь населенным **родством** портит* (Сковорода 1973: II, 30).

Звертає на себе увагу, що, незважаючи на активне функціонування і великий набір “родовитих” лексем, стійке словосполучення не кодифікує жодна лексико- і фразеографічна праця. Виняток становить хіба що короткий словник-довідник *Фразеологізми біблійного походження*, де словосполучення *Адамове ребро* потлумачено як “жартівлива назва жінки” (ФБП: 10).

Двічі в досліджуваних текстах фіксуємо фразеологізм із компонентом – атрибутивом *Мафусаїлів*. Поезія засвідчує адаптаційні процеси у відонімному прикметнику:

*“Христос ся народил”, – всюда спѣвають
И радость невимовную всѣм оповѣдают,
В котрой радости, пане отче и панѣ матко, бысте обфитовали.
Вespoли з приятелями утѣшне тие свята целебровали,
А проживши ту **Мафусолови лѣта**,
Бысте ся сподобили с нарожденным оного свѣта* (УП17: 32);

*Жій же, церкви, отчизнѣ, домови, щасливе
прежи **Мафусалове лѣта** нетескливе* (там само, 200).

В обох прикладах фразеологізм використано як побажання довголіття, тобто з такою ж семантикою, яка закріпилася за антропонімом ще зі *Святого Письма*. Стійке словосполучення реалізує значення ‘довголіття’ без додаткових конотацій.

З ремаркою жарт. та значенням ‘про глибоку старість’ фразеологізм *Мафусаїлів вік* кодифіковано у *Словнику української мови* (СУМ: IV, 654). Сучасні фразеологічні словники української мови цього стійкого словосполучення не реєструють. За даними *Фразеологічного словника сучасної російської літературної мови*, фразеологізм *Мафусаїлів вік, мафусаїлові літа (роки)* функціонує в розмовному мовленні зі значенням ‘про довголіття, глибоку старість’. Укладачі також акцентують на змінах у його конотації ремаркою жарт. (ФССРЛЯ: I, 573). У спеціальній праці *Енциклопедичний словник біблійних фразеологізмів* К.М. Дубровіна вказує на книжне походження цього фразеологізму і зазначає, що в російській мові він функціонує з двома значеннями: ‘про чиесь виняткове довголіття’, ‘про щось старе і давнє’ (ЭСБФ: 349–351). Зміни в семантичній структурі стійкої мовної одиниці зумовлені, очевидно, новим сприйняттям часу, як це трапилося із фразеологізмом *від Адама*. Ці зміни припадають на роки правління Петра I, коли відлік часу почали вести вже не від створення світу, а від народження Ісуса Христа. Неабияке значення для позбавлення від ‘часової залежності’ мало і запровадження арабських цифр замість кириличних букв. До того ж згадаймо, що Адам був онуком Мафусаїла. Саме тому все, що відбулося до народження Ісуса Христа,

асоціювалося з чимось давнім. Як зазначає К.М. Дубровіна, в російській мові вперше фразеологізм *Мафусаїлів вік* ужив Ф. Прокопович у трактаті *Духовний регламент* (1721 р.) (ЕСБФ: 351). В українській мові фразеологізм закріпився більш ніж на півстоліття раніше, підтвердженням чого є наведені поетичні рядки.

Досліджувані тексти засвідчують функціонування фразеологізмів *голубок Ноя* та *осел Валаама*:

*Престерегаєт Бог голубком Ноя
И ослом Валаама, а человекм своя
Люди упоминаєт, бы волю святую
Его ховали, а не якую иную* (УП17: 203).

В основі обох стійких словосполучень лежать історії зі *Святого Письма*. Так, фразеологізм *голубок Ноя* сягає біблійного сказання про всесвітній потоп. Коли Бог згадав про Ноя та мешканців його ковчегу, то зупинив вітер і дощ. Однак особливості побудови ковчегу не дозволяли бачити те, що відбувається за бортами. Тому Ной випустив спочатку ворона, який то відлітав, то прилітав, проте жодної відповіді про сушу так і не дав. Потім Ной випустив голуба, який за другим разом повернувся з маслиною гілкою, а за третім – і взагалі залишився на суші. Тоді Ной зрозумів, що на цій землі вже можна жити і людині. Таким чином, голуб і маслинова гілка набули статусу символів нового мирного життя, яке настало після величезної катастрофи. У наведеному контексті фразеологізм *голубок Ноя* слугує застереженням людям, насамперед церковникам, які зрадили віру, прийнявши унію, що покарання їм не оминуть.

Прикметно, але в сучасній українській і російській мовах це стійке словосполучення не кодифіковано. Семантику миру продовжує реалізувати фразеологізм *голуб миру*, який зберіг структуру словосполучення “іменник у Н. в. + іменник у Р. в.”. Функціонування фразеологізму і закріплення його давнього значення у словосполученні з новим іменниковим компонентом було актуалізоване і позамовними чинниками: нещодавно закінчилася Друга світова війна, у 1949 році проходив I Всесвітній конгрес прихильників миру, емблемою якого став малюнок Пабло Пікассо – голуб з маслиною гілкою у дзьобі. Саме у формі *голуб миру* фразеологізм обмежено кодифікують фра-

зоо- і лексикографічні праці: зображення білого голуба як символу миру (СУМ: II, 118); символ миру та соціального благополуччя (СРФ: 127); зображення такого птаха з білим пір'ям як символ миру (ФССРЛЯ: I, 267). Тільки у спеціальних працях *Спочатку було Слово* (Коваль 2001: 34–35), *Енциклопедичний словник біблійних фразеологізмів* (ЕСБФ: 156–158) подано, крім дефініції, більше інформації про власне біблійне походження цього вислову.

Біблійна історія про Валаама та ослицю також є джерелом відомого нині фразеологізму *Валамова ослиця*. Пригадаймо: Валаам поїхав на своїй ослиці до моавитського царя, щоб проклясти народ Ізраїлів. Однак Бог заборонив Валаамові це робити. Незважаючи на заборону, Валаам їхав далі. Тоді шлях пророку перегородив ангел з мечем. Ослиця, яка помітила ангела, стала звертати з дороги. Розлючений Валаам за такий спротив почав бити її. У цей момент Бог наділив ослицю даром говорити, яка запротестувала людською мовою. І тільки після цього пророк побачив ангела і розкався. Уважне прочитання біблійної історії дозволяє зробити такі висновки: у Біблії фразеологізму, навіть словосполучення *Валамова ослиця* немає, а лексему *ослиця* вжито тут з прямим значенням. Це свідчить на користь того, що стійке словосполучення утворилося вже за межами біблійного тексту і є екстрактом описаної ситуації. Очевидно, що першоосною утворення фразеологізму став розвиток у лексемі *ослиця* переносного значення 'покірна, мовчазна, боязка людина, яка несподівано для інших починає протестувати'. Підґрунтя для такої метафоризації було, адже в багатьох народів, зокрема і в українського, осел символізує нерозумність, упертість, а словом *осел* послуговуються як лайливим для номінації загалом людини з такими рисами.

Про те, що ця біблійна історія була добре відома тогочасним українським книжникам, свідчить спроба витворити метафоризовані словосполучення з відантропонімним атрибутивним компонентом, як це спостерігаємо у творі Герасима Смотрицького: *Чи па^к зве³дамъ творе^и спротиви^и сѧ оному сво^ово^оному корикгователеви, абы в то^е сѧ што ему не поручено не въдава^и, кгда^иъ^ж на томъ яко видимъ и на³бы^иицванкова^и. Ачъ яко не недбалый коштова^и, яко бы было ведле его зда^иа лѣпше, ради^иши на земли хотѣлъ поправити и на нѣгъ и прозрѣвши наперѣ^д якимсь, не въдати если не валаамъскимъ дѣомъ, тому та^к пилно в ча^с забега^и, въдаючи же по шкодѣ розумъ мало потребе^и бы-*

ваєть. Бо и лѣкаръ довѣрныи кды обачить якийшко ливый вродъ, або якъ они зовуть пекельный огонь, не жалуетъ напередъ здороваго члонка оуръзати, абы все тѣло ѿ того са не псовало (Смотрицький 2005: 31). Однак це словосполучення не ввійшло до фразеологічного фонду нової української мови, що зумовлено, очевидно, активним функціонуванням в українській етнокультурі зооніма *осел* зі значенням ‘уперта, нерозумна людина’.

Звертає на себе увагу й те, що в досліджуваних текстах словосполучення зафіксовано в генітивній конструкції. Для староукраїнської мови, порівняно з киеворуським періодом, як зазначає Г.Х. Щербатюк, кількість конструкцій з родовим належності зростає. Генітив використовували тоді, коли неможливо було використати присвійний прикметник (ІУМ: 77). Якщо аналізувати це словосполучення з погляду поетики, то воно використано тут не задля дотримання розміру. Очевидно, що вірш є додатковим підтвердженням поширення конструкцій з родовим належності. Причину цього, можливо, слід убачати в неповній адаптації біблійного антропонімікону: незважаючи на давність таких антропонімів та час їхнього входження в українську онімію, тільки незначна частина їх закріпилася в українській мові.

Сучасним українській і російській мовам фразеологізм відомий у формі “присвійний прикметник + іменник”. Так, в українських лексико- і фразеографічних працях його кодифіковано з ремаркою книжн. і значенням ‘покірна, мовчазна людина, що несподівано висловлює протест’ (СУМ: V, 771; СФУМ: 469; ФСУМ: II, 590). Російські лексикологи і фразеологи реєструють фразеологізм *Валаамова ослица* порізному. У *Фразеологічному словнику російської мови* (ред. О.І. Молотков) стійке словосполучення подано з двома значеннями: 1. ‘Покірна, мовчазна людина, яка несподівано для оточуючих висловлює свою думку чи протест’, 2. лайл. ‘Нерозумна, вперта жінка’ (ФСРЯ М: 298). *Фразеологічний словник сучасної російської літературної мови* (ред. О.М. Тихонов) кодифікує його з ремаркою ірон. та значенням ‘про мовчазну, покірну людину, яка несподівано висловила свою думку чи протест проти чогось’ (ФССРЛЯ: I, 97). У спеціальних працях, де проаналізовано фразеологію біблійного походження, також акцентовано на розвитку “лайливого” значення: 1. книжн. ‘Покірна, мовчазна людина, яка несподівано запротестувала чи висловила свою думку’, 2. лайл. ‘Нерозумна, вперта жінка’ (СРФ: 424); 1. книжн., ірон.

‘Покірна, боязка, мовчазна людина, яка несподівано для оточуючих висловила свою думку чи протест’, 2. лайл. ‘Нерозумна, вперта жінка’ (ЭСБФ: 70–72). Укладачі компаративного довідника біблійних крилатих висловів *Лепта біблійної мудрості* словосполучення *Валаамова ослиця* подають з ремарками книжн., ірон. та значенням ‘про боязких, покірних людей, які несподівано висловили свою думку чи запротестували’ (ЛБМ: 101).

Віршовані тексти XVII ст. засвідчують функціонування в українській мові компаративних фразеологізмів, напр.:

*Призри, о Богомати, з горняго Сіона,
утопох в мори страстей, якоже Йона,
Во[з]стань на мя, адскаго отверзеся кита,
како зубов избѣгну звѣра ядовита,
Погибну, аще своих не простреши дляний,
въм бо тя, пристанище житейских плаваній!* (УП17: 31).

Основою цієї фразеологічної одиниці стала книга Йони, у якій змальовано відступництво пророка від Бога, Божих настанов: Йона отримав від Бога повеління йти до Ніневії з проповіддю покаєння і пророкуванням про загибель міста за його нечестя, якщо жителі не покаються. Але пророк, замість того щоб коритися велінню Божому, направився до Іупії, сів на корабель і вирушив до Таршишу. Під час морської подорожі корабель потрапив у страшну бурю. Налякані мореплавці кинули жереб, щоб дізнатися, за чиї гріхи вони накликали на себе гнів Божий. Жереб випав на Йону, який зізнався у своєму гріху непокори Богу і просив мореплавців кинути його в море, що ті негайно і виконали. Буря вщухла. Йону ж у морі проковтнув кит. Три дні і три ночі в утробі кита Йона молився Господу і потім був викинутий рибою на берег. Після свого звільнення пророк вдруге отримав Божий наказ йти до Ніневії, куди він і пішов. Його проповідь вразила серця ніневійського царя і народу; вони розкаялися у своєму лукавстві, унаслідок чого Господь помилював Ніневію.

Словосполучення *в мори страстей* у цьому випадку необхідно тлумачити з позицій християнського віровчення, де під пристрасстю найчастіше розуміють гріховні порухи душі, яка захоплюється чим-небудь замість Бога. Динамізм відступництва описано в 1:3, де п'ять дій швидко змінюють одна одну. Це і є *море*. На жаль, аналізована

компаративна стійка одиниця не поповнила фразеологічного фонду нової української мови.

В українських поетичних текстах засвідчені й біблійні топоніми, наприклад *Ліван*:

*Кто ест, иже поживет и не узрит смерти?
Нѣст ни един. Всяк рожден должен ест умерти.
Младых, аки селніє крыны, смерть взрывает,
силных, аки в Ливанѣ кедры, посякает.
Яко в младосилном, так и в старѣлым вѣку,
умирати всегда прилично человеку (УП17: 37).*

І. Величковський ужив стійке словосполучення у формі підрядного порівняльного речення, чого, можливо, вимагав віршовий розмір. Проте, як свідчать писемні пам'ятки XI–XIII ст., саме у формі підрядного речення – чи то означального, чи то порівняльного – фразеологізм функціонував на момент входження в мову киеворуського періоду: *И глѣ о дрѣвѣ отъ кедра, иже Ливанѣ доже и до оусона* (Изб. 1073 – Срезневский 1895–1912: I, 1204); *“Правдѣльникъ бо, – рече, – яко и фуникъсь процвѣтеть и яко и кедръ, иже въ Ливанѣ, умножится”* (Житие: 344). Подальша історія фразеологізму позначена сильним впливом церковнослов'янської писемної традиції, яка саме таку його форму закріпила за текстами на релігійну тематику, що простежуємо й у XVII ст., наприклад: *И будет яко древо сажденное при исходящихъ водѣ [...] Прв(д)ник, яко Фініѣъ, процвѣте(т), и яко Кедръ иже во Ливанѣ, оумножится* (Радивилловский 1676: тки). З іншого боку, усе це є додатковим свідченням, що сучасну форму – *ліванський кедр* – фразеологізм отримав пізніше. Припускаємо, що сталося це внаслідок перенесення зовнішньої форми термінологічної назви *кедр ліванський*, що позначала конкретний вид дерев, на метафоризоване значення, зовнішньою формою якого було порівняння чи підрядне порівняльне/означальне речення. Як фразеологізм стійке словосполучення кодифіковано у праці *Спочатку було Слово* (Коваль 2001: 125) та словнику-довіднику *Фразеологізми біблійного походження* (ФБП: 32).

Звертає на себе увагу те, що українські книжники не просто відтворюють усталену форму тієї чи тієї стійкої мовної одиниці, але й на базі біблійних онімів витворюють метафоризовані словосполучен-

ня, які своєю семантикою тяжіють до *Святого Письма*. Так, в епітафії берестейському ігуменові Афанасію Филиповичу, якого в поетичних рядках зображено як палкого поборника православної віри, натрапляємо на словосполучення *Сіон рятувати*:

*Он ми дал, жем стал в Вилни законником,
тут игуменом, а впрод священником,
Тот же ми казал и теперь знать давати,
Же юж пришол час Сіон рятувати* (УП17: 38).

Як засвідчує ілюстративний матеріал, Сіон – це не просто пагорб у Єрусалимі, свята гора, місто Давида, місто Бога. Сіон, який у *Святому Письмі* є символом першопочатків християнського віровчення, у наведеному контексті набуває переносного значення, асоціюючись із найдорожчим, найціннішим, що має православний християнин, – вірою. Тому *Сіон рятувати* – це насамперед рятувати свою віру від посягань інших конфесій.

Метафоризоване словосполучення не ввійшло до фразеологічного фонду нової української мови, хоч і мало для цього значні потенції. Причини, на нашу думку, слід убачати в матеріалізації порятунку: людина рятувала насамперед себе, своє тіло і вже меншою мірою душу, про що свідчать поширені в сучасній українській мові фразеологізми *рятувати (свою) шкуру* і *рятувати (грішну) душу* (СФУМ: 627), також утворені за моделлю “дієслово + іменник у 3. в.”.

Отже, історія аналізованих фразеологізмів засвідчує поступову їх адаптацію до українського мовного ґрунту. Прикметно, що зафіксовані в досліджуваних текстах форми зазнали різних трансформацій: деякі стійкі словосполучення, вийшовши на периферію лексичної системи української мови ще в XVII–XVIII ст., не поповнили фразеологічного фонду нової української мови; в інших – ономастичний компонент замінено на апелятивний, апелятивний компонент замінено на однокореневий дериват, генітивну конструкцію як репрезентанта належності на прикметниково-іменникове словосполучення.

ДЖЕРЕЛА

- БЦС – Арапов, М.В. – Барботько, Л.М. – Мирский, Э.М. (сост.), *Библейская цитата: Словарь-справочник*. Москва: Эдиториал УРСС, 1999.
- Даль, В. 1903–1909, *Толковый словарь живого великорусского языка, т. I–IV*. Санкт-Петербург – Москва: Т-во М.О. Вольф, изд. 3-е, испр. и значительно доп.
- Довгалецький, М. 1973, *Поетика: Сад поетичний*. Київ: Мистецтво.
- ЕСББ – Элуэлл, У. (ред.), *Евангельский словарь библейского богословия*. Санкт-Петербург: Библия для всех, 2000.
- Житие – Житие Феодосия Печерского. В кн.: Лихачев, Д.С. – Дмитриев, Л.А. (сост., общ. ред.), *Памятники литературы Древней Руси: Начало русской литературы. XI – начало XII века*. Москва: Художественная литература, 1978, 305–391.
- ЛБМ – Балакова, Д. и др., *Лепта библейской мудрости: Библейские крылатые выражения и афоризмы на русском, английском, белорусском, немецком, словацком и украинском языках*. Могилев: МГУ им. А.А. Кулешова, 2014.
- Радивилівський, А. 1676, *Огородокъ Маріи Бѣы*. Київ.
- СБРЛЯ – Матвеева, Н.П. – Макаров, В.И., *Словарь-справочник библеизмов русского литературного языка. Русская словесность № 3–6, 1993; № 1–4, 6, 1994; № 2–6, 1995; № 1–2, 1996.*
- Сковорода, Г. 1973, *Повне зібрання творів: У 2-х т.* Київ: Наукова думка.
- Смотрицький, Г. 2005, *Ключъ Царства Небесного*. Підгот. до вид. В.М. Мойсієнко, В.В. Німчук. Житомир: Полісся, 29–50.
- Срезневский, И.И. 1895–1912, *Материалы для словаря древнерусского языка, т. I–III*. Санкт-Петербург.
- СРФ – Бирих, А.К. – Мокиенко, В.М. – Степанова, Л.И., *Словарь русской фразеологии: Историко-этимологический справочник*. Санкт-Петербург: Фолио-Пресс, 1998.
- СРЯ11–17 – *Словарь русского языка XI–XVII вв., вып. 1–28*. Москва: Наука, 1975–2008.
- СРЯ18 – Сорокин, Ю.С. (гл. ред.), *Словарь русского языка XVIII века, вып. 1–6*. Ленинград: Наука, Ленингр. отд-ние, 1984–1991; *вып. 7–20*. Санкт-Петербург: Наука, С.-Петерб. отд-ние, 1992–2013.
- ССРЛЯ – Бабкин, А.М. – Бархударов, С.Г. – Филин, Ф.П. и др. (ред.), *Словарь современного русского литературного языка: В 17 т.* Москва–Ленинград: АН СССР, 1948–1965.
- СУМ – І.К. Білодід (ред.), *Словник української мови: В 11 т.* Київ: Наукова думка, 1970–1980.
- СФУМ – Білоноженко, В.М. (уклад.) та ін., *Словник фразеологізмів української мови*. Київ: Наукова думка, 2003. (Словники України)
- УЛ18 – Дзевєрін, І.О. (гол.) – Бажан, М.П. – Гончар, О.Т. та ін. (ред.), *Українська література XVIII ст.: Поетичні твори, драматичні твори, прозові твори*. Київ: Наукова думка, 1983.
- УП17 – Крєкотєнь, В.І. – Сулима, М.М. (упор.), *Українська поезія: Середина XVII ст.* Київ: Наукова думка, 1992.

- ФБП – Будівська, Л.П. – Сікорська, З.С. (уклад.), *Фразеологізми біблійного походження: короткий словник-довідник*. Луганськ: Луганськ-Арт, 2007.
- ФСРЯМ – Молотков, А.И. (ред.), *Фразеологический словарь русского языка*. Москва: Советская энциклопедия, 1967.
- ФССРЛЯ – Тихонов, А.Н. (ред.), *Фразеологический словарь современного русского литературного языка: В 2 т.* Москва: Флинта–Наука, 2004.
- ФСУМ – Білоноженко, В.М. (уклад.) та ін., *Фразеологічний словник української мови I–II*. Київ: Наукова думка, 1999.
- ФСУМ У – Ужченко, В.Д. – Ужченко, Д.В. *Фразеологічний словник української мови: Близько 2500 виразів*. Київ: Освіта, 1998.
- ЭСБФ – Дубровина, К.Н., *Энциклопедический словарь библейских фразеологизмов*. Москва: Флинта–Наука, 2010.

ЛІТЕРАТУРА

- Дядечко, Л. 2011, “Адамів слід” в українській фразеології. *Українське мовознавство* № 4, 18–23.
- Зелінська, О.Ю. 2013, *Українська барокова проповідь: Мовний світ і культурні витoki. Монографія*. Відп. ред. М.Я. Плющ. Київ: Видавничий дім “Дмитра Бураго”.
- ГУМ – Арполенко, Г.П – Грищенко, А.П. – Німчук, В.В. та ін., *Історія української мови: Синтаксис*. Київ: Наукова думка, 1983.
- Коваль, А.П. 2001, *Спочатку було Слово: Крилаті вислови біблійного походження в українській мові*. Київ: Либідь.

ЧЕРНИГОВСКИЙ РОСТИСЛАВ МИХАЙЛОВИЧ ПРИ ДВОРЕ ВЕНГЕРСКОГО КОРОЛЯ БЕЛЫ IV

Марта Фонт

Жизненный путь Ростислава Михайловича¹ чрезвычайно интересен и тем, что он прожил десятилетия в Венгрии членом венгерской королевской семьи. Это положение, неслучайно, вызывало интерес у ряда историков уже в XIX в. (Палаузов 1851; Palacký 1842; Wenzel 1887: 1–3; Wertner 1889, 1892: 463–475; Pauler 1899: II, 213–230; Fa-gagó 1911: 22–26). По средневековым обычаям дочери королей были замужем за герцогами или князьями из других династий, т.е. жили за границами родной страны. А в данном случае Ростислав Михайлович жил при дворе своего тестя. Однако, он как зять короля не был равноправным с королевичами, но стоял выше представителей элиты. Данная ситуация отражается в грамоте от 2-ого июня 1247 г. В конце грамоты с целью утверждения королевского распоряжения перечисляются имена высочайших чинов страны (*series dignitatum*), при котором имя Ростислава стоит за перечислением епископов, но опережает всех светских должностных лиц, даже «надора» (*comes palatinus*) (CD: IV/1, 454; RA: I, 853).

Семья и родственники

Ростислав Михайлович был сыном черниговского князя Михаила Всеволодовича (1224–1246) (Майоров 2001: 560–583; Dimnik 1981) и галицкой княгини, Елены Романовны, сестры Даниила и Василько (ПСРЛ: 782–783; Dąbrowski 2002: 51–59). Год рождения Ростислава неизвестен. А.В. Майоров, автор последней монографии истории Галицко-Волынской Руси, считает, что Ростислав родился в 1223 г., но у автора отсутствуют подтверждающие аргументы (Майоров 2001: 582, сноска 116).² По мнению Дж. Феннелла, Ростиславу было 5 лет, когда отец оставил его на княжение в Новгороде (Fennell 1983: 73). Л. Войтович, имея в виду те же события, пришел к выводу, что Ростиславу было 11 лет, согласно чему он родился в 1219 г. У

¹ Более обширно о нем см. Фонт (в печати).

² Его мнение повторяется в кн. Хрусталева 2004: 232.

Войтовича ошибочно датируется и время смерти Ростислава: указывается год, когда жена впервые упоминается вдовой (Войтович 2006: 418–419; Wertner 1892: 469–470). По нашему мнению, позиции Майорова и Феннелла оправдаются тем, что в 1238 г., во время первого появления Ростислава в Венгрии, он был неженатым, женился только в 1243 г.³ В 1238 г. король Бела IV отказался выдать одну из дочерей за князя-беженца, у кого не было «своей страны». А в 1243 г. – после того как и Венгрия пострадала от монголо-татарского нападения – король был вынужден к этому в интересах защиты страны. Об этом свидетельствует письмо Белы IV Папе Римскому, Иннокентию IV (1243–1254): «Мы пользовались средствами, которые были доступны: в интересах христианства мы дошли до такого унижения, что двух из наших дочерей дали в жены двум русским князьям, а третью принцу Польши, что у них получили известия о татарах»⁴ [перевод наш – Ф. М.].

Бракосочетание Ростислава с Анной сопровождалось выступлением Белы IV в интересах зятя на Галичине. Тем самым Бела IV стал противником Даниила Галицкого, кого он раньше поддерживал именно против черниговских князей (Font 2005: 233–242). На изменение намерений Белы IV оказывало влияние наверно и положение другого зятя Белы IV, краковского Болеслава, у кого возник конфликт с Даниилом. Даниил поддерживал мазовецкого Конрада в борьбе с Болеславом. После того как в 1243 г. Болеслав одержал победу над Конрадом и завладел всей Малой Польшей, поддерживая Ростислава, он тоже участвовал в походе на Галичине (ПСРЛ: 802).

Ростислав со своей семьей отправился из Венгрии в Краков, где он оставил жену у ее сестры. Болеслав с частью малопольской элиты стоял на его стороне, а другие поддерживали Даниила в битве под Ярославом (там же, 801). По хронологическому анализу М. Грушевского (Грушевський 1901; Пашуто 1950: 232–234, 1968: 297–301; Головки 2006: 325–326; Włodarski 1966: 127; Dimnik 1981: 125; Stökl 1981: 515; Nagirnyj 2011: 228–229; Dąbrowski 2012: 253–261) известно,

³ О времени брака Ростислава с Анной, дочерью Белы существуют разные мнения см. Dąbrowski 2013: 111, сноска 9.

⁴ Текст письма печатался в кн. Theiner 1859–1860: I, 232–234; CD: IV/2, 214–222, на венгерском языке см. Katona 1981: 341–344. В грамоте упоминается лишь день и месяц, датировку на 1247 г. установила статья: Senga 1987: 606–609. Датировка вполне приемлема см. Font 2005: 250–253.

что битва произошла 17-ого августа 1245 г., несмотря на то, что под этой датой находим лишь короткое упоминание о ней. Ошибочно стоит 1249 год в обширном повествовании, где сообщается о подготовке к битве, перечисляются участники (кроме местных сил на стороне Даниила были мазовшане, литовцы и половцы) (ПСРЛ: 800–805). Поскольку для собирания значительного количества воин необходимо было несколько месяцев, наверно подготовки начались уже весной 1245 г. Во главе венгерских войск стоял бан Филя (*File*), кому было поручено командование отрядами, воюющими в интересах Ростислава из-за опыта бывших походов при Андраше II (там же, 736–737). В грамоте от 1250 г., в которой Бела IV пожаловал сыновей Фили из-за гибели отца, упоминается, что Филя «*in exercitu nostro in Ruscia ab hostibus captus et diversis cruciatibus*» погиб (CD: IV/2, 66). В Галицко-Волынской летописи подробно описывается битва, в том числе и данный эпизод битвы. Однако невероятно, что сам Даниил убил Филю: из текста очевидно пристрастие летописца к Даниилу и преувеличение его подвигов. Все венгры описываются черными красками, и подается, что гибель «гордого Фили» – соответствующее ему наказание (ПСРЛ: 804).

Наверно, поражение сами венгры считали значительным, ведь Бела IV больше не решился на галицкий поход и скоро он отправил посольство к Даниилу с целью заключить мир (Font 2005: 249–250). Мирные отношения с Венгрией были важными и для Даниила, поэтому скоро начались переговоры о мире, и Даниил приехал в Венгрию с митрополитом Кириллом и своим сыном Львом. Они встретились в замке Зойом. В результате Бела IV выдал одну из дочерей (Констанцию) за Льва Даниловича (Cat. font.: III, 2452; Madas–Klaniczay 2011: 123),⁵ а Даниил отпустил всех венгров, попавших в плен под Ярославом. Тем самым была решена и судьба Ростислава, у кого не было больше шансов на Руси; пришлось найти свое место в венгерском обществе.

⁵ Венгерский перевод: *Szent Kinga krakkói hercegnő élete és csodái* см. Madas–Klaniczay 2011: 118–180.

Владения и титулы

У Ростислава были и свои земельные владения в Венгрии. Бела IV подарил ему в 1251 г. землю Ратка в комитате Абауй (ÁMTF: I, 134). С 1257–1261 гг. сохранилась грамота с распоряжением самого Ростислава и его жены о земле Пазнан в комитате Берег (ÁMTF: I, 82 (Füzér); Zsoldos 2008: 61 /№ 82/). Наверно ему принадлежал и крепость Фюзер с деревнями, которыми владела Анна, вдова Ростислава после 1262 г. (Zsoldos 2007: 85). У нас не осталось больше сведений о его земельных владениях, но можно предположить, что у него было больше упомянутых.

В грамоте 1247 г., кроме сана бана, Ростислав имеет и титул *dux Galliciae*, который сохранялся у него до конца жизни и одновременно указывал на его происхождение и сохранял за собой (принципиальное) право господства на Руси. Титул *banus totius Sclauoniae* Ростислав носил лишь короткое время – на наш взгляд потому, что и королю было ясным, что титулы *comes*, *banus*, *vajda* созданы для правящей венгерской элиты, а не для членов королевской семьи. Правителем Славонии до 1241 г. был брат короля Кальман с титулом *dux Sclauoniae*, сохраняя при этом титул по потерянной территории *rex Galliciae* (Font 2005: 103, сноска 289).⁶ Титул Ростислава *dux* отразил его прошлый ранг без реальной власти. По нашему мнению, в историографии ошибочно держится мнение о том, что Ростислав сохранил за собой титул бана до конца жизни (Димитров 1998: 157–175; Харди 2011; Navlíkova 2013).

Впервые в 1254 г. упоминается Ростислав господином южной части Венгрии Мачвы: *dominus de Macho*. Вероятно, что новый титул Ростислава появился сразу после того, как он оставил свою позицию в Славонии (Zsoldos 2011: 48). За пределами Венгрии распространилось мнение о том, что *dominus* является специальным чином средневековой Венгрии (Острогорски 1970). Основой ошибочной интерпретации служит Хроника Иоанна Киннама *Epitome rerum*,⁷ в которой при рассказе о венгеро-византийских конфликтах упоминается слово *urum* (= госпоже). Безусловно, венгерское слово *urum* выражает то же самое как *dominus*, но это не специальный чин, его можно приурочить ко

⁶ О международной роли герцога Кальмана см. Barabás 2015.

⁷ *Ioannes Kinnamos: Epitome rerum* (Moravcsik 1988: 215, сноска 57).

всем представителям элиты; а ни в коем случае нельзя отождествить с византийским чином *despotes*, придуманным специально для герцога Белы (будущего короля Бела III 1172–1196) во время его пребывания в Византии в период между 1165–1172 гг. (Makk 1989: 87, 160, сноска 93).

По мнениям исследователей Д. Моравчика и Г. Острогорского (1970) распространилось в историографии, что название лат. *dominus* и соответствующее ему венг. *urum*, точнее оба считаются высоким саном в Венгерском Королевстве, и соответствуют византийскому чину *despotes*. Удивительно, что Моравчик придерживался этого мнения, хотя он установил, что Киннам плохо ориентировался в родственных отношениях Арпадов в XII в. (Makk 1989: 195, сноска 2). Возникает вопрос, почему он считал достоверными его данные в отношении чинов. Что касается источников информации Киннама, можно предположить его контакты с присутствующими в византийском императорском дворе герцогами с Иштваном и Ласло. Тогда все известия были связаны с целями императорской политики Мануила на Балканах (Angold 1984: 173–178),⁸ и стремлениями венгерских герцогов прийти к власти в Венгрии. Слово *urum* (= *uram*) пишется в форме обращения, как сам Киннам мог слышать в окружении венгерских герцогов. Оригинальное значение лат. слова *dominus* ‘собственник, владелец, политический деятель’, а в христианском средневековье служило общим названием элиты (LMA: 1224), как и венг. *úr*: «Старое значение венгерского слова показывает, что оно было названием лиц, высоко стоящих в обществе» (TESz: III, 1035). Слово впервые упоминается в грамоте от 1009 г. как часть названия поселения: *Urhida* (DHA: 52), потом в конце XII в. в *Похоронной проповеди*: *uruncs*.

В хронике Георгия Акрополиты без упоминания имени говорится о «русском господине» (*Rosos Uros*), кто был зятем венгерского короля и играл роль в заключении венгерско-болгарского конфликта (Moravcsik 1988: 301). В сущности, слово соответствует значению *dominus*.

⁸ О пропаганде Мануила см. Lilie 2003: 387–422.

Формирование Мачвы

Территория Мачвы, господином (*dominus de Macho*) которого называется Ростислав с 1248 до конца жизни (Zsoldos 2011: 50),⁹ впервые упоминается в 1220-ые гг. как часть Срема за рекой Сава (*Sirmium ulterior*). Территория с Белградом, Баранчем и Поколубарьем как часть Венгерского Королевства впервые упоминается в 1220-ые гг. в связи с племянником короля Андраша II.¹⁰ Немногочисленные сведения подсказывают, что разоренное татарами южное пограничье и до того не пользовалось оформленной структурой (KMTL: 124–125;¹¹ Fine 2006: 144–148; Szeberényi 2007: 329). Более поздние данные показывают, что Мачва охватывала всю территорию шести позднейших банатов (Шо, Озора, Босна, Мачва, Баранч, Кучо), и разделение произошло после 1272 г. по интересам самых могущих баронов (Zsoldos 2011: 50–53).

Непросто определить ни центр, ни пределы Мачвы. Название одновременно относится к крепости (*castrum*) Мачва и к территории (*districtus*) (KMTL: 421),¹² но оно происходит от замка Мачва, от которого не осталось следа. Его местоположение определяется лишь гипотетически на основе данных начала XIV в. В январе–феврале 1317 г. Карл Роберт занял крепость Мачо, пересекая замерзшую Саву, и тем самым он основал Мачо, как территориальную часть Венгрии (АОкI: IV, 93 /№ 236./; Engel 2003: 343, 391, сноска 123). Два года спустя распоряжения короля датируются в крепости Мачо, около реки Колубара (АОкI: V, 194 /№ 493./, 226 /№ 586./, 228 /№ 592./). В сербской историографии Д. Харди пишет о Мачве как о крепости на берегу Савы (Hardi 2013: 129), С. Ђирковић считает, что Мачва была расположена по маршруту из Срема к реки Дрина, и у крепости регулярно были ярмарки (Ђирковић 2008: 18–19). Историки согласны в том, что Мачва охватывает территорию междуречья Дрины–Савы–Колубары с неопре-

⁹ Также более ранним 1254-ого г. считают назначение Ростислава в Мачве см. Харди 2009: 71; Achim 2008: 143, 190; годом назначения считается 1254 у авторов Szentpétery 1915: 874; Kristó 1988: 136.

¹⁰ «*Kalianus comes greco*», «*dominus Sirmii et comes de Kewe*» см. Pauler 1899: II, 504, сноска 81; Rokay 1983. По мнению Жолдоша, комитаты Срем и Кеве попали под власть венгерского короля перед нашествием татар. см. Zsoldos 2005: 158, 2011: 161, 207.

¹¹ См. Rokay Péter.

¹² См. Takács Miklós – Rokay Péter.

деленной южной границей (Динић–Тирковић 1978: 44–46; Faragó 1911: 7; Szentpétery 1915: 874; Ćirković 2004: 47;¹³ Achim 2008: 197).

Немногочисленными данными подтверждается гипотеза о том, что Ростиславу было поручено восстановление позиций Венгерского Королевства по южным границам, поскольку территория была разрушена татарами. Решение короля объясняется и тем, что королевич Иштван был малолетним, и королевич Бела еще не был в живых: он родился позже, около 1249/1250 г. (Zsoldos 2007: 13–15). Т.е. помимо короля в данное время Ростислав был единственным взрослым мужчиной в королевской семье. По нашему мнению, Ростислав в 1248/1249 гг. восстановил господство венгерского короля, и скоро удачно расширил подвластную ему территорию на западе в направлении Босны. В начале 1250-ых гг. он продолжал распространять свое влияние по реке Морава и в восточном направлении за Дунаем (в так наз. Серень)¹⁴ и по Дунаю до болгарского Видина. В руках Ростислава сосредоточилась значительная территория, способная для оформления отдельной территориальной единицы по южным границам Венгрии. После смерти Ростислава (1262 г.) сыновья сохранили за собой отцовскую территорию (до 1272 г.), и они – как и их отец – стояли на стороне короля в конфликте с баронами.

Тесть и зять

Ростислав с самого начала поддерживал своего тестя в походах по западным границам королевства. Австрийские хроники называют его «королем» (*rex*). Его имя не упоминается, лишь «русское» происхождение, родственные отношения с венгерским королем и его деятельность в Мачве. Первую группу источников такого типа составляют сведения о битве на Лайте в 1246 г. (UGBÖ: 294–296).¹⁵ Титул

¹³ Карта страницы 51 показывает ситуацию ок. 1300: к Мачве принадлежали часть Босны на западе от Двины и область на востоке от Моравы с Баранчом и Кучом.

¹⁴ *Срем* (Szerémség) и *Серень* (Szörénység) – это разные области, см. карту в конце статьи.

¹⁵ См. еще *Chronicon Salisburgense*: «Rex Ungarie collecta magna multitudo pugnatorum, simulque Bruscie et Ruscie regibus» (Cat. font.: I, 678); *Continuatio Lamba-censis*: «rege Ruscie» (там же, 772) – он является одним из трех королей; *Annales S. Pantaleonis Colonie*: «cum quondam rege Ruscie singulariter in prelio dimicans» (там же, 173) – последнее известие считается выдумкой см. Szende 2003: 557–558. О битве см. Dienst 1986; Kristó 1988: 133–134; Varga 2003: 270.

rex, наверно, выдумка хронистов. Вторую группу австрийских сведений составляют источники, которые сообщают о бракосочетании дочери Ростислава, Кунигунды с чешским Оттокарм при заключении мира Бела IV с Оттокарм после войн за Бабенбергское наследие 31-ого марта 1261 г.¹⁶ Третья группа источников о «короле Мачвы» относится не к Ростиславу, а к его сыну, ведь в это время Ростислав уже не был в живых. См. «*kunic von Razen und der kunic von Matschouwe*» и «*chünig von Rassen und der chünig von Matschaw...*».¹⁷ Господство – представление королевской власти в регионе, именно в Мачве – свидетельствует о роли Ростислава в структуре управления королевством.

Ростислав был сторонником королевской политики на Балканах. В северных болгарских областях все сильнее наблюдалось влияние Венгерского Королевства, а после татарского нашествия Болгария стала зоной столкновений венгерских, сербских и татарских захватнических сил. Цель венгерской стороны выражалась в добавлении к титулам короля Бела и титул *rex Bulgarorum*. Экспансионистские устремления Ростислава до 1252 г. привели к болгаро-венгерскому конфликту (Димитров 1998: 154–156), потом в 1253 г. заключили мир и около 1255 г. Ростислав выдал замуж дочь за Михаила Асена II (Тодорова 1989; Димитров 1998: 157–167; Wertner 1892: 473–474).¹⁸ Имя этой дочери неизвестно, в последнее время появилось предположение, что ее называли по матери Анной (Wenzel 1887: 11; Wertner 1889: 192–194, 1892: 473–474; Havlíková 2013).¹⁹ После смерти Михаила Асена в 1257–1261 гг. продолжались венгерские походы, в ходе которых Ростислав принял титул императора (*imperator Bulgarorum*), и область с Видином в центре попала под венгерское господство.²⁰ В

¹⁶ Время бракосочетания: 25-ого октября 1261 г. см. Zsoldos 2007: 140; Szűcs 1993: 88. В чешской хронике: «Fuit enim in Matschovia rex quidam generosus et nobilis, qui filiam [...] nomine Chunegundam habuit» см. Adamovyc 2013: 99, сноска 33. См. письмо Ростислава Оттокару: «dilecta filia nostra, vestra coniux» (ÁŮO: III, 244); Varga 2003: 274–275; Font 2005: 261; Mika 2008: 64.

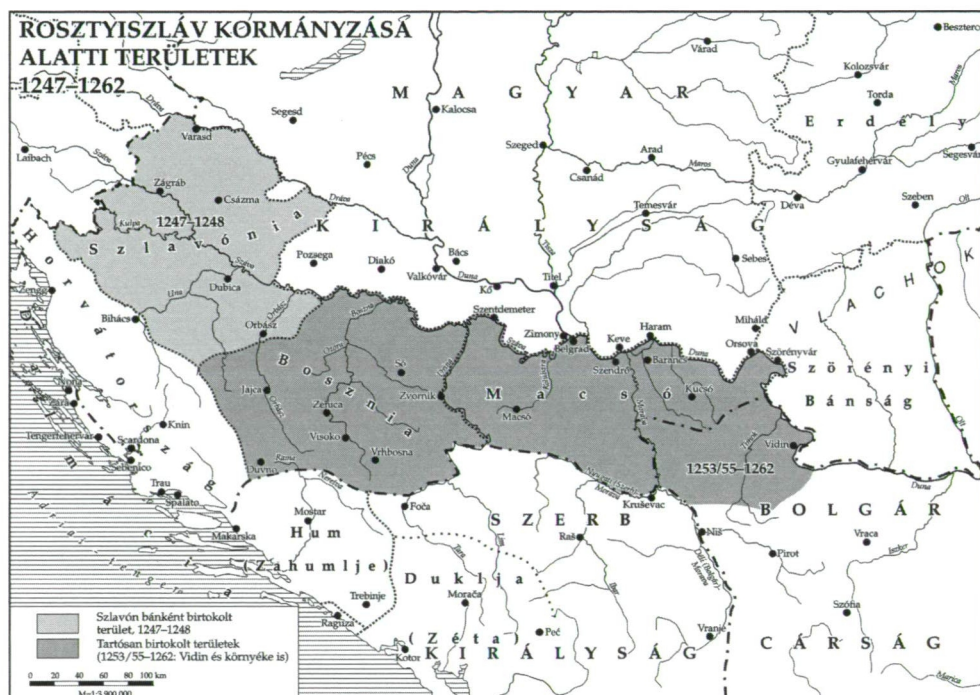
¹⁷ *Ottokar von Steier* (Cat. font.: III, 1803); *Chronica des Landes Oesterrich* (там же, 1730). Об ошибках источников см. Zsoldos 2007: 43.

¹⁸ См. еще Georgios Acropolites (Moravcsik 1988: 301).

¹⁹ Неясно, сколько было у Ростислава дочерей. В историографии дается то три, то пять.

²⁰ По мнению Д. Кришто воспользовались помощью половцев (см. Kristó 1988: 137).

единственном документе он сам называет себя императором: *inperator* (sic!) *Bulgarorum* (Zsoldos 2008: 61 /№ 82./), но этот титул выражает лишь его намерение.

Территории во время управления Ростислава (1247–1262 гг.)

Итоги

В итоге можно установить, что Ростислав совершил серьезную организационную работу в южной области Венгрии и тем самым заложил основы для особого управления в этом регионе, как это осуществилось в Трансильвании и Славонии. Во главе двух последних регионов на протяжении XIII-ого века стоял один из членов королевской семьи. То же самое случилось и в Мачве. С уверенностью можно установить, что деятельность Ростислава соответствовала королев-

скому намерению,²¹ ведь после смерти Ростислава управление Мачвой перешло к его сыновьям. Старший сын, Михаил в 1262–1266 стоял во главе Босны, а младший, Бела – Мачвы. После смерти Михаила, Бела IV опять объединил всю отцовскую территорию. В отношении оформления такого территориального единства Д. Харди говорит о «династическом герцогстве» (Hardi 2013: 134). Но существование оформленной южной области оказалось кратковременным. Младший сын Ростислава, Бела стал жертвой убийства около 15-ого ноября 1272 г. Его убийцей был Хенрик Кесеги из рода Хедер, у кого был конфликт с королем Иштваном V, и ему пришлось бежать из страны. Хенрик вернулся после смерти Иштвана (Zsoldos 2007: 143) при вступлении на престол нового короля Ласло IV. Однако бароны заставили малолетнего короля разделить обширную Мачву между баронами. Неслучайно, что две из шести частей получил сын Хенрика, Хенрик (там же, 53).

Положение Ростислава в королевском дворе было прочным, он стоял постоянно на стороне тестя и в борьбе с «юным королем» Иштваном, и с баронами, и на границах. А в королевском дворе не он, а его жена Анна играла необычно активную роль. Влияние Анны объясняется тем, что престолонаследник Иштван был на десять лет моложе ее, а его брат Бела по возрасту был равным с детьми Анны. Она тоже была последовательным сторонником отца (там же, 40, 134–135).

В 1247 г. титул бана не соответствовал настоящему положению Ростислава. Он стоял выше всех представителей элиты, но ниже сыновей короля. Титул *dominus de Macho* был нейтральным, и тем самым, подходящим для выражения данного чрезвычайного положения. Значит, за титулом *dominus* не надо искать какого-то неизвестного чина, и не надо отождествлять его с титулом *dux*. В данном случае *dominus de Macho* надо считать елиничным (*ad hoc*) случаем для решения необычной ситуации.

Безусловно, Ростислав вступил в контакты с венграми уже в 1230-ые гг. на Галичине, когда он был противником Даниила, поддержанного венгерским королем (ПСРЛ: 776; Font 2005: 236). После татаро-монгольского нашествия он остался в Венгрии как зять короля и

²¹ Определяющую роль Ростислава подчеркивает Сабо (см. B. Szabó 2007: 171); Szűcs 1993: 81.

муж одной из его дочерей Анны. Он играл активную роль в королевской политике, с одной стороны, как руководитель экспансии на Балканах, а с другой, как участник внутренних конфликтов венгерской элиты. Сведения о деятельности Ростислава сохранились и в источниках за пределами Венгрии, благодаря бракосочетаниям его дочерей. В последствии его судьба интересна для историографии многих стран, в том числе для русской, украинской, сербской, хорватской, болгарской, чешской, польской, даже и австрийской (см. Димитров 1998: 132–190; Майоров 2001: 560–583; Войтович 2006: 418–419; Харди 2010; Bartnicki 2005: 87–98; Nagirnyj 2011: 226–236; Hardi 2013; Havlíková 2013).

ЛИТЕРАТУРА

- Войтович, Л. 2006, *Княжа доба на Русі: Портрети еліти*. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський.
- Головко, О.Б. 2006, *Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя*. Київ: Стилос.
- Грушевський, М. 1901, Хронологія подій Галицько-Волинського літопису. *Записки Наукового товариства ім. Шевченка, т. 41*. Львів, 1–72.
- Димитров, Х. 1998, *Българо-унгарски отношения през средновековието*. София: АИ «Проф. Марин Дринов».
- Динић, М. Ј. – Ђирковић, С. 1978, *Српске земље у средњем веку: Историјско-географске студије*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Майоров, А. 2001, *Галицко-Волынская Русь: Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре, община*. Санкт-Петербург: Университетская книга Санкт-Петербург.
- Острогорски, Г. 1970, Урум – деспот: Почети деспотког достојанства у Византији. В кн.: Острогорски, Г., *Из византијске историје, историографије и просопографије*. Београд, 211–214.
- Палаузов, С.Н. 1851, Ростислав Михайлович, князь Мачвы. *Журнал Министерства Народного Просвещения* 71, № 8/2, 28–49, № 9/2, 73–101.
- Пашуто, В.Т. 1950, *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*. Москва: АН СССР.
- Пашуто, В.Т. 1968, *Внешняя политика Древней Руси*. Москва: Наука.
- ПСРЛ – Клосс, Б.М. (изд., введ.), *Полное собрание русских летописей, т. II: Ипатьевская летопись*. Москва: Языки русской культуры, 1998.
- Тодорова, С. 1989, Дъщерята на Ростислав Михайлович и събития в България от средата на XIII в. *Исторически Преглед* 45, № 2, 52–57.
- Ђирковић, С. 2008, Земља Мачва и град Мачва. *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* књ. LXXIV, св. 1–4. Београд, 3–20.

- Харди, Д. 2011, Чи Ростислав Михайлович був баном Мачвы? В кн.: Литвин, М. (ред.), *Actes testantibus: Юбейний збірник на пошану Леонтія Войтовича*. Львів: НАНУ, 197–203.
- Харди, Б. 2009, Господари и банови оностраног Срема и Мачве у XIII веку. *Споменици Историчког Архива «Срем»* № 8, 65–80.
- Харди, Б. 2010, О Мачванској титулатури Ростислава Михайловича. *Извори о историју и култури Војводине* 2. Нови Сад, 57–64.
- Хрусталеv, Д.Г. 2004, *Русь: От нашествия до «ига» (30–40 гг. XIII вв.)*. Москва: Евразия.
- Achim, V. 2008, *Politica sud-estică a regatului ungar sub ultimi Arpadieni*. București: Enciclopedică.
- Adamovyc, V. 2013, Rus v českých kronikách 13–14 storočia. *Княжа доба VII*. Львів, 95–107.
- ÁMTF – Györffy, Gy. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987–1998.
- Angold, M. 1984, *The Byzantine Empire 1025–1204: A Political History*. London – New York: Longman.
- AOkl – Kristó, Gy. et al. (szerk.), *Anjou-kori Oklevéltár: Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia (1301–1387) I–XXXI*. Budapest–Szeged, 1990–2012.
- ÁÚO – Wenzel, G. (ed.), *Árpád-kori új okmánytár I–XII*. Pest [Budapest], 1860–1874.
- Barabás, G. 2015, Viola opolei hercegnő és Kálmán szlavón herceg: Egy historiográfiai vita margójára. *Világtörténet* 5 (37), № 1, 5–28.
- Bartnicki, M. 2005, *Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217–1264*. Lublin: Wyd. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- Cat. font. – Gombos, F. A. (ed.), *Vita Beatae Kyngae: Catalogus fontium historiae Hungaricae I–III*. Budapestini, 1937–1938.
- CD – Fejér, G. (ed.), *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI*. Budaë, 1829–1844.
- Ćirković, S. 2004, *The Serbs*. Oxford: Blackwell.
- Dąbrowski, D. 2002, *Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich*. Poznań–Wrocław: Wyd. Historyczne.
- Dąbrowski, D. 2012, *Daniel Romanowicz, król Rusi (ok. 1201–1264): Biografia polityczna*. Kraków: Avalon. (= Pracovní Badaň nad Dziejami Rusi 1.)
- Dąbrowski, D. 2013, Slovak and Southern Slavic Threads in the Genealogy of the Piast and Rurikid Dynasties in the Thirteenth Century. In: Homza, M. – Lukačka, J. – Budak, N. (red.), *Slovakia and Croatia: Historical Parallels and Connections (until 1780) I*. Bratislava–Zagreb: PostScriptum, 110–119.
- DHA – Györffy, G. (ed.), *Diplomata Hungariae Antiquissima I. (1000–1131)*. Budapestini, 1992.
- Dienst, H. 1986, *Die Schlacht an der Leitha 1246*. Wien: Österreichischer Bundesverlag, 3e Ausg. (= Militärhistorische Hefte 19.)
- Dimnik, M. 1981, *Mikhail, Prince of Chernigov and Grand Prince of Kiev 1224–1246*. Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies.

- Engel, P. 2003, Az ország egyesítése. In: Engel, P., *Honor, vár, ispánság: Válogatott tanulmányok*. Budapest: Osiris Kiadó, 320–408.
- Faragó, L. 1911, A macsói bánság története az Árpádok korában. In: *A kaposvári állami főgimnázium értesítője az 1910–1911. iskolai évről*. Kaposvár, 3–41.
- Fennell, J. 1983, *The Crisis of Medieval Russia 1200–1304*. London – New York: Longman.
- Fine, J. van A. 2006, *The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2. ed.
- Font, M. 2005, *Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek*. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely. (= Szegedi középkortörténeti könyvtár 21.)
- Font, M. (в печати), Rosztiziszlav herceg IV. Béla udvarában. In: Zsoldos, A. (szerk.), *Hercegek az Árpád-kori Magyarországon*.
- Hardi, Dj. 2013, Der Status von Matschwa in der Zeit Rastislav Michailowitschs. In: Homza, M. – Lukačka, J. – Budak, N. (red.), *Slovakia and Croatia: Historical Parallels and Connections (until 1780)*. Bratislava–Zagreb: Department of Slovak History, Faculty of Philosophy of Comenius University, Bratislava, 128–134.
- Havlíková, L. 2013, Cherchez la femme: Czech-Bulgarian Relations in the 13th Century. In: Николов, Г. – Николов, А. (съст.), *Българско средновековие: Общество, власт, история. Сборник в чест на проф. Миляна Каймакамова*. София: УИ «Св. Климент Охридски», 331–343.
- Katona, T. (szerk.) 1981, *A tatárjárás emlékezete*. Budapest: Magyar Helikon.
- KMTL – Kristó, Gy. (főszerk.) – Makk, F. – Engel, P. (szerk.), *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1994.
- Kristó, Gy. 1988, *Az Árpád-kor háborúi*. Budapest: Zrínyi Kiadó.
- Lilie, R.-J. 2003, *Byzanz: Das zweite Rom*. Berlin: Siedler Verlag.
- LMA – *Lexikon des Mittelalters*, Bd. III. Berlin, 1999.
- Madas, E. – Klaniczay, G. (szerk.), 2011, *Legendák és csodák: Szentek a magyar középkorból II*. Budapest: Osiris.
- Makk, F. 1989, *The Árpáds and the Comneni*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Mika, N. 2008, *Walka o spadek po Babenbergach 1246–1278*. Racibórz: Wyd. a Agencja Informacyjna WAW Grzegorz Wawocny.
- Moravcsik, Gy. 1988, *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai / Fontes Byzantini historiae Hungaricae aeo ducum et regum ex stirpe Árpád descendunt*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Nagimyj, W. 2011, *Polityka zagraniczna księstw ziem Halickiej i Wołyńskiej w latach 1198 (1199) – 1264*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności.
- Palacký, F. 1842, O ruském knížeti Rostislavovi, otci královny české Kunhuty, a rodu jeho rozbor kritický. *Časopis českého musea* 16, 23–41.
- Pauler, Gy. 1899, *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt I–II*. Budapest: Athenaeum, 2. kiadás.
- RA – Szentpétery, I. – Borsa, I. (szerk.), *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I–III/1–4*. Budapest, 1923–1987.
- Rokay, P. 1983, Gyletus dux Sirmii. *Зборник Матице Српске на устопицу* 27, 121–127.
- Senga, T. 1987, IV. Béla külpolitikája és IV. Ince pápához intézett «tatár-levele». *Századok* 121, 584–612.

- Stökl, G. 1981, Das Fürstentum Galizien–Wolhynien. In: von Hellmann, M. (Hrsg.), *Handbuch der Geschichte Russlands I*. Stuttgart: Anton Hiersemann Verlag, 484–533.
- B. Szabó, J. 2007, *A tatárjárás: A mongol hódítás és Magyarország*. Budapest: Corvina Kiadó. (= Corvina Tudástár)
- Szeberényi, G. 2007, A Balkán. In: Sashalmi, E. (szerk.), *«Kelet-Európa» és a «Balkán» 1000–1800: Intellektuális-történeti konstrukciók vagy valós történeti régiók?* Pécs: PTE BTK Kelet-Európa és a Balkán története és kultúrája Kutatási Központ, 279–330. (= Kelet-Európa és Balkán tanulmányok 4.)
- Szende, L. 2003, Magyarország külpolitikája 1242–1246. In: Nagy, B. (szerk.), *A tatárjárás*. Budapest: Osiris Kiadó, 551–565.
- Szentpétery, E. 1915, Das Banat von Machow (Macsó). *Ungarische Rundschau* IV. München–Leipzig, 872–883.
- Szücs, J. 1993, *Az utolsó Árpádok*. Budapest: MTA Történettudományi Intézet (= História Könyvtár: Monográfiák 1.)
- TESz – Benkő, L. (főszerk.), *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967–1984.
- Theiner, A. (ed.) 1859–1860, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia I–II*. Roma.
- UGBÖ – von Mitis, O. – Fichtenau, H. – Zöllner, E. *Urkundenbuch zur Geschichte der Babenberger in Österreich I–III*. Wien: Holzhausens Nachfolger, 1950–1954.
- Varga, G. 2003, *Ungarn und das Reich vom 10. bis zum 13. Jahrhundert*. München: Verlag Ungarisches Institut. (= Studia Hungarica 49.)
- Wenzel, G. 1887, *Roszizlaw galicziai herceg, IV. Béla magyar király veje*. Olvastatott a M. T. Akadémia II. osztálynak 1887. máj. 9-iki ülésén. Budapest.
- Wertner, M. 1889, Boris und Rostislaw: Beitrag zur Geschichte der russisch-polisch-ungarischen Beziehungen II. In: *Vierteljahrschrift für Heraldik, Sphragistik und Genealogie* XVII, 178–194.
- Wertner, M. 1892, *Az Árpádok családi története*. Nagy-Becskerek. (= Történeti, Nép- és Földrajzi könyvtár 51.; репринт: 2010.)
- Włodarski, B. 1966, *Polska i Rus': 1194–1340*. Warszawa: PWN.
- Zsoldos, A. 2005, *Az Árpádok és asszonyaik: A királynéi intézmény az Árpádok korában*. Budapest: MTA Történettudományi Intézet. (= Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 36.)
- Zsoldos, A. 2007, *Családi ügy: IV. Béla és István ifjabb király viszálya az 1260-as években*. Budapest: MTA Történettudományi Intézet. (= História Könyvtár: Monográfiák 24.)
- Zsoldos, A. (szerk.) 2008, *Az Árpád-házi hercegek, hercegnők és a királynék okleveleinek kritikai jegyzéke*. Budapest: Magyar Országos Levéltár – MTA Történettudományi Intézet. (= Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 45.)
- Zsoldos, A. 2011, *Magyarország világi archontológiája 1000–1301*. Budapest: História Alapítvány. (= História Könyvtár: Kronológiák, adattárak 11.)

SZEMELVÉNYEK IVAN NECSUJ-LEVICKIJ A *KAJDAS CSALÁD* CÍMŰ MŰVÉNEK FORDÍTÁS-PROBLEMATIKÁJÁBÓL

Forgács Balázs

Ivan Necsuj-Levickij (1838–1918) ukrán realista író, aki az orosz fennhatóság alá tartozó balparti Ukrajnában alkotott, a főművének számító *A Kajdas család* (1878) c. kisregényében egy átlagos ukrán parasztcsalád mindennapi életét mutatja be egy bő évtizeden keresztül: a falusi világ szép, idilli, romantikus ábrázolása a különböző generációk együttéléséből fakadó vitás élethelyzetek ellenpontozását szolgálja. A mű részletekbe menően mutatja be a XIX. századi ukrán vidéki tájat, falusi építészetet, népszokásokat, öltözködést, a falusi emberek hitvilágát, illetve néhány fejezet erejéig a korabeli Kijev városképét.

Ukrajnában a mű közismert, az iskolákban kötelező irodalom, meg is filmesítették, az ukrán kultúra szerves része. A kisregény még több mint száz év távlatában is sokat nyújthat az ukrán kultúrával, irodalommal ismerkedő magyar olvasónak, ezért, úgy gondolom, mindenképpen érdemes volt elkészíteni a magyar fordítást. A következőkben a fordítás során szerzett tapasztalataimról és felmerült problémákról fogok röviden beszámolni.

A *Kajdas család* fordításába úgy fogtam bele, hogy nem ismertem a fordításelméleti szakirodalmat. Megpróbáltam kitalálni egy módszert, amely szerint dolgozni fogok. Először megismerkedtem az íróval, a korszakkal, amiben élt és alkotott, majd magával a művel. Mielőtt hozzáláttam volna a fordításhoz, elolvastam Ivan Necsuj-Levickij egy másik művének magyar fordítását – a *Mikola Dzserját* Kótyuk István fordításában. Bizonyos fordítási megoldásokat el is lestem Kótyuk Istvántól, pl. reáliák átadását, az archaikus kifejezések, illetve egyes szófordulatok átültetését magyarra. A regény fordítása során én azt a módszert alkalmaztam, amikor a fordító a nyersfordítás készítésénél nem sokat foglalkozik a bonyolultabb megoldásra váró problémákkal, hanem azt a részt üresen hagyja, megjegyzi, s csak később tér vissza rájuk. Ez lehet egyetlen szó, szerkezet, akár egy egész bekezdés, vagy egy vers.

1. A XXI. század elején egy olyan fiatalembernek, mint én, megoldásra váró problémát jelentettek, például, a fonással kapcsolatos kifejezések.

– Прядиво таке ваше, як і моє. Хіба я не брала **конопель**, не **мочила**, не била на **бительні**, не терла на **терниці**, може, більш од вас?

– A **kender** úgy a magáé, ahogy az enyéem is. Talán én nem többet gyűjtöttem, **áztattam**, **tiloltam**, mint maga?

– А невістка мотала **починки**, полічила **чисниці** та **пасма**, скинула **півмоток** з **мотовила** й сховала в свою скриню.

– Ahogy Motrja felmotollálta az **orsókat**, megszámolta az **igéket** és a **pász-mákat**, legombolyította a **fonalat**, és a **gombolyagot** ládájába dugta.

Az ilyen jellegű szövegrészek magyarításában nagy segítségemre volt a *Magyar Néprajzi Lexikon* (l. MNL), de még videókat is megnéztem a fonás folyamatáról.

2. Külön története van az alábbi versike fordításának is. A műben Motrja munka közben e rigmusokat kántálva próbálja bosszantani anyósát. Az ukrán változat ritmusából kiindulva igyekeztem olyan magyar verset írni, amely emlékeztet vagy hasonlít a gyermekversek és mondókák világára.

Коли б мені господь поміг Свекрухи діждати! Заставила б стару суку Халяндри скакати. Скачи, скачи, стара суко, Хоч на одній ніжці. А щоб знала, як годити Молодій невістці. А у батька свого горе – В свекра погуляти! А у свекра гірше некла: Світа не видати.	Bár az Isten megsegítne Anyósom kívárni! Megtanítlak, öreg szuka Cigánycsárdást járni. Táncolj, táncolj, öreg szuka, Akár egy lábadon, Megtanulsz majd viselkedni, Hogy ne légy a bánatom. Az én apám nem szeret Az apósomhoz járni! Rosszabb itt, mint a pokolban: Világot se látni.
--	--

3. A műfordításban előfordul az is, hogy ugyanazt a szót, kifejezést máshogy kell fordítani különböző kontextusokban. Ilyen volt például a *лиха година* kifejezés.

Az alábbi két esetben a szókapcsolat sopánkodást, sajnálkozást fejez ki, hiszen a *нещасливий* melléknév ‘szerencsétlent’ jelent, a *нобиту* ige jelentése pedig ‘megüt, megcsap’, tehát a szerencsétlenség mint egy

nagy csapás éri az embert: – *Оце лиха моя годинонька! – Ó, én szerencsétlen! – Побила мене лиха година та нещаслива. – Ó, Istenem, mennyi csapás éri szegény fejemet!*

Ugyanakkor szitkozódásban, átkozódásban is találkozunk vele: *Бо-дай тебе побила лиха година та нещаслива*. Magyarul ehhez a *guta üssön meg* kifejezés illik a legjobban, s ehhez jöhet szinonímaként még a *görcs álljon beléd* frázis, tehát: *A guta üssön meg, a görcs álljon beléd* (l. Мушкетик 2006: 140).

4. A komoly fordítói feledat elé állító részek közül a műben a leg-hosszabb egy népi ráolvasás volt. Ebben az epizódban Palazska asszony, a falu híres kuruzslója, próbálja kiűzni Kajdasból a gonosz szellemeket. Elő-ször a magyar ráolvasásokat tanulmányoztam, azok nyelvezetét, állandó szókapcsolatait, motívumait.

– *Іду я, раба божя Палажка, до раба божого Омелька все лихо одга-няти з його жил, з його жовтої кості, з його червоної крові, з семи-десяти сугавів, з його сивого волоса, з його голови, з його булави, з його очей, з його плечей [...] Сарандара, марандара, гаспида угас, ва-силиска понеп!*

– *Hű szolgád, Palazska, kérlek Uram, mindenható Isten, müljék ki az go-nosz hű Omeljko szolgád éltiből, az sárga csontjaiból, az vörös vériből, az hetvenhét ízületiből, az ősz hajából, az fejiből, az homlokából, az szemé-ből, az vállából. [...] Új hold, új király, vidd el ezt a nyavalyát!*

A népies, archaikus hatást az az névelő mássalhangzó előtti haszná-latával, illetve a magas hangrendű *e* birtokjel *i*-ként való ejtésével próbál-tam elérni. A *семидесят сугавів* ‘hetven ízületet’ jelent, de a magyar rá-olvasásokban inkább a *hetvenhét* a gyakorta előforduló szám.

Abban a részben, ahol az *Új hold, új király, vidd el ezt a nyavalyát!* szerepel, meg sem próbálnám az ukrán és a magyar változatot szemantikai kapcsolatba hozni egymással. A befejezéshez itt egy állandó szófordulatra volt szükségem, ezért választottam a magyar gyógyító ráolvasásokban gyak-ran előforduló *új hold, új király* kifejezést (l. MN).

5. Az ukrán parasztházak és udvarok sajátos eleme a *перелаз* ‘olyan hely a kerítésen, ahol könnyen át lehet lépni, vagy lépcsőn át lehet mászni’. Én ezt vagy *átjárónak*, vagy *kapunak* fordítottam.

Заворушились дівчата на городах та в садках, висипались на вулицю, аж перелазі затріщали.

Felkapták erre a fejüket a lányok a kertekben, s úgy özönlöttek az utcára, hogy a kapuk majd szétrepedtek.

Olyan nagy hévvel özönlöttek ki a lányok, hogy az átjáró majdnem összetört a lábuk alatt. Úgy ítélt meg, hogy ebben a helyzetben mégis a *kapu* szó használata a helyesebb, ugyanis az is kidőlhethet, ha egyszerre ketten, hárman akarnak kimenni rajta.

A következő mondatban viszont ez az út már nem járható:

Щоб не бігати кругом через ворота, Карпо й Лаврін зробили в дворі через тин перелаз.

Hogy ne a kerítés körül rohangáljanak, Karpo és Lavrin csináltak a kerítésre egy átjárót.

Itt ugyanis épp arról van szó, hogy azért építettek ilyen átjárót, hogy ne körbe, a kapun át (*ворота*) legyenek kénytelenek rohangálni egymáshoz.

Ez utóbbi mondatban transzformációkat is megfigyelhetünk. Az első tagmondatban egyszerre szerepel az úgynevezett kompresszió (sűrítés) és dekompresszió (bővítés). A *кругом через ворота* 'körbe a kapun keresztül' azt jelenti, ha az egyikük át akar menni a másikhoz, ki kell mennie az utcára a kapun át, majd a másik kapun vissza a másik udvarra, vagyis a kerítést megkerülve, a kerítés körül, ahogy a fordításban szerepel: elmarad tehát a *через ворота* 'kapun keresztül' (sűrítés), viszont kibővül a *кругом* 'a kerítés körül' jelentéssel (I. Мушкетик 2006: 61–63).

6. A fordítónak a jelentéstartalom megtartása mellett lehetősége van a mondat teljes átszerkesztésére is.

– *Це не Мелашка, а смерть моя.*

– *Ez a Melaska még a vesztetet okozza.*

Így két ellentétes viszonyban álló tagmondatból egy egyszerű kijelentő mondatot formáltam. Szövegkörnyezettől függően jó megoldás lehet még, hogy „ez a Melaska még a sírba visz”.

Igen nehéz, sokszor megoldhatatlan fordítói feladat a szólások, viccek visszaadása. Az ilyen esetek többségében másfajta transzformációra, a kompenzációra van szükség. A fordítók ilyen esetekben általában valahol máshol szúrnak be egy viccet vagy egy tréfás mondást. Ilyen lehetőséget, a kompenzáció ismeretének hiányában, tudatosan nem alkalmaztam.

Ezeket a transzformációkat általában a nyersfordítás átolvasása során alkalmaztam, úgy, hogy félretettem a eredetit, és csak a magyart olvasva, ott javítottam ki, ahol természetellenesnek érződött a szöveg. Ezt követően soronként összevettem a fordítást az eredetivel, így megtaláltam a véletlenül kihagyott mondatokat. Ezután a helyesírási, kifejezetten a központoszási problémákat oldottam meg. Majd egy hónap elteltével még kétszer átolvastam csak a fordítást magában. Általában érdekesebb ezzel legalább fél évet várni, hogy a fordító elszakadjon az eredeti szövegtől.

Ezt a művet nyomtatott, könyv formából fordítottam, de a végére kiderült, hogy nekem sokkal jobb az elektronikus változatból dolgozni: az elektronikus változatban gyorsabb a keresés, majd a kérdéses szót, kifejezést gyors átmásolással be lehet írni a szótárba, keresőbe, továbbá nem kell külön lapokat befogni, ha megjegyzéseket ír az ember, azokat be lehet szúrni az eredetibe. Bár hosszasan tervezgettem a munka menetét, ütemét mielőtt nekifogtam, mégis, meg sem fordult a fejemben, hogy az ilyen gyakorlati dolgoknak is mekkora jelentőségük van.

Összefoglalva, a fordítás elkészítésével nagyon sok tapasztalatra tettem szert, csaknem három év távlatából sok mindent máshogy látok benne, amin változtatnék. És kisebb változtatásokat, finomításokat el is végzek majd benne.¹

IRODALOM

- MN – Paládi-Kovács, A. (főszerk.), *Magyar néprajz nyolc kötetben, V. kötet: Magyar népköltészet. Ráolvasás*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988–2002. <<http://mek.niif.hu/02100/02152/html/05/200.html>>
- MNL – Ortutay, Gy. (főszerk.), *Magyar Néprajzi Lexikon*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977–1982. <<http://mek.niif.hu/02100/02115/html/index.html>>

¹ A tanulmány megírása óta a fordítás nyomtatásban is napvilágot látott: Bárány, E. – Bárány, B. (szerk.) 2015, *Ukrán irodalmi antológia*. Ужгород: Поліграфцентр “Ліпа”, 200–288.

Necsuj-Levickij, I. 2011, *A Kajdas család*. [Ford.: Forgács, B.] <<http://mek.oszk.hu/11300/11357/>>

Мушкетик, Л.Г. 2006, *Переклад з угорської на українську мову: Теоретичні узагальнення і практичний досвід. Монографія*. Ніжин: Аспект-Поліграф.

RESUME

About some translation difficulties of Ivan Nechuy-Levytsky's novel Kajdash's family

The article is devoted to the translation problems of Ukrainian literature into Hungarian. Examples are given from Ivan Nechuy-Levytsky's novel *Kaidash's Family*, written in 1878, and translated into Hungarian by the author of the article Balázs Forgács.

**ВЕРБАТИВИ-ГУНГАРИЗМИ
В БОЙКІВСЬКИХ І МАРАМОРОСЬКИХ ГОВІРКАХ:
СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНА, СЕМАНТИКО-ГРАМАТИЧНА
І НАГОЛОСОВА СПІВВІДНЕСЕНІСТЬ**

Костянтин Іваночко

Запозичення було й залишається одним із продуктивних шляхів поповнення лексичного складу української мови, що й обумовлює системність його дослідження. Географічні й історичні умови функціонування південно-західних говорів уможливили розширення їх лексичної системи за рахунок запозичень з польської, словацької, чеської, німецької, румунської, угорської та інших мов. Найбільш чутливою виявилася вона до полонізмів, германізмів, романізмів і гунгаризмів (Ткач 2008).

Процес переміщення угорських племен на слов'янські землі не міг відбутися без мовних взаємовпливів. Українська мова, як і сусідні слов'янські, багато століть “постачала” угорську великою кількістю понять, що були відсутні в тій. До десяти відсотків запозичень угорська мова завдячує саме слов'янським. Правда, угорська мала неабиякий вплив і на карпатські українські говори – марамороські, бойківські, лемківські. Співжиття українців, особливо закарпатських, з угорцями впродовж багатьох віків уможливлювало міжмовну інтерференцію мешканців Закарпаття, як і сусідніх регіонів Угорщини.

Превалююча більшість гунгаризмів проникала до українських говорів завдяки безпосереднім контактам мовців, частина з них – через посередництво румунських, словацьких, рідше – польських діалектоносіїв. Офіційні державні документи, військові розпорядження, як і перекладна література, також належать до джерел їх запозичення.

Проблемі українсько-угорських міжмовних стосунків вже понад півтора століття присвячують свої дослідження багато українських (Німчук 1963; Орос 1963; Дзендзелівський 1966; Лизанец 1976, Лизанець 1976; Ковтюк 2007; Ковач 2009) та угорських науковців (Дэже 1958, 1961; Балецкий 1961, 1963; Мокань 1962, 1977; Удвари 1997; Csorey 1881). На думку Л. Деже, середина XIII століття – кінець XVI є початком проникнення гунгаризмів в українські говори, хоча

українські пам'ятки до XV століття угорських запозичень не засвідчують.

Предметом наукових осягів лінгвістів були: впливи угорської мови на українські говори Закарпаття (Балецкий 1958, 1961, 1963; Дзендзелівський 1966; Лизанец 1976; Ковач 2009) та Угорщини (Балецкий 1958); гунгаризми в лексичній структурі закарпатських писемних пам'яток XVI–XVIII століть (Дэже 1961; Дзендзелівський 1966); продуктивність лексико-семантичної деривації (Мокань 1962; Олексієнко 1976); вплив української мови на закарпатські угорські говори (Фодо 1973; Lizanec 1973), а також на лексику угорської мови (Udvari 1997); гунгаризми у творчості закарпатських, буковинських та галицьких письменників (Лизанець 1964, 1965а, 1965б, 1966; Удвари 1997; Барань 2009, 2010).

У процесі адаптації запозичень у мові-рецепторі більшість дослідників виокремлює три аспекти – фонетичний, морфологічний й семантичний (Муромцева 1985). У говірках запозичені деривати зазнають впливу внутрішньоговіркових законів – субституції звуків, що зумовлює зміну їх фонетичної структури, як і графемного відтворення, та адаптацію граматичних форм. Суть семантичного ж освоєння полягає в становленні лексичного значення іншомовного слова в новому мовному середовищі (Олексієнко 1976: 60). Хоча слово чи словосполучка переважно запозичується з тим значенням, з яким воно функціонує в мові-джерелі, однак у процесі запозичення, при збереженні вихідного значення, вони можуть зазнавати змін.

У граматичній системі будь-якої мови особливе місце відводиться дієслову, що, номінуючи процеси й стани, являє собою єдність лексико-семантичних, семантико-граматичних, фонетичних, дериваційних та акцентуаційних особливостей. Осягнення їх сутності відбувається через поглиблення мовленнєвої компетенції носіїв мови. Перераховані вище ознаки вербативів, крім наголосових, неодноразово ставали предметом лінгвістичних студій. Їх акцентна система під сучасну пору перебуває в процесі становлення. Дослідження ж акцентуаційних особливостей запозичених дієслів належать до найменш актуалізованих, що й зумовило вибір проблеми.

У процесі історичного розвитку української мови етимологічно відмінні дієслівні словоформи набували не тільки узагальненої частиномовної семантики, але й спільних акцентуаційних особливостей, зу-

мовлюваних співвіднесеністю мотивувальної й похідної основ, фонетичними й дериваційними процесами, семантичною навантаженістю відповідних морфем та ін. Оскільки аналогія є посутньою ознакою більшості систем, у тому числі й мовної, то акцентна система дієслова як метаграматичного розряду мовних одиниць її також не позбавлена.

Інфінітивні форми вербативів-автохтонів характеризуються суфіксами класу основи *-а-*, *-ва-*, *-ува-*, *-и-*, *-і-*, *-ну-*, *-ø-* (нульовий суфікс), що виступають морфологічними маркерами відповідних структурних класів. З наголосового аспекту всі суфіксальні дієслова південно-західного наріччя, як і сучасної української літературної мови, поділяються на сім акцентних типів – кореневий, суфіксальний, суфіксально-кореневий, два суфіксально-флексійні, коренево-флексійний і рухомий у межах суфіксальної морфеми (Винницький 2002: 347).

Більшість вербативів-гунгаризмів у досліджуваних говірках має похідні основи та семантичну співвіднесеність з мотивувальними дериватами. Невелика частина зберігає вихідне значення. Окремі дієслова, при збереженні вихідного значення, засвідчують розширення семантичної структури. Наголосові особливості вербативів-гунгаризмів означених говірок, у зіставленні із семантико-граматичними й лексико-семантичними, становлять мету розвідки. Її реалізація передбачає: виявлення співвіднесеності акцентуації із семантико-граматичними й дериваційно-структурними особливостями; потвердження впливу наголосової аналогії дієслів-автохтонів на становлення акцентуації запозичень з угорської мови; простеження співвіднесеності акцентуації покликаних утворень з їх мотивувальними дериватами в мові-основі; виявлення наголосових тенденцій в утвореннях означеного типу. Наукова новизна роботи: вперше в українському мовознавстві проаналізовано акцентуацію дієслів-гунгаризмів. У корпусі запозичень усі типи наголосу, крім рухомого, виявилися мало- і навіть непродуктивними.

Дієслова з кореневою акцентуацією мають суфікси основи *-а-*, *-и-*, що виступають маркерами третього й дев'ятого структурних класів. Незважаючи на те що укладачі відповідних лексикографічних джерел співвідносять означені вербативи з гунгаризмами, однак їх етимологія залишається непрозорою: *гайдати*, *айу*, *аш* (*айеш*) 'пусто

говорити'. Пор. угор. * *gajdolni* 'горланити, кричати' (СЗГ: 56); *gáйда-ти* 'грати на флейті' (Угор.) (СУМ: I, 265); [*gáйда*¹] 'флейта', [*ráйда*¹] 'пастуша дудка; волинка; сопілка', [*gайдар*] 'гравець на гайді', [*gай-дун*] 'т.с.' (Мо), [*gáйдати*] 'грати на флейті', [*gайдувати*] 'грати на волинці'; – п. *gajda*, мн. *gajdy* 'волинка', ч. *kejdu*, слц. *gajdy*, болг. *gáйда*, схв. *gáйде*, слн. *gájda* 'т.с.'; – запозичення з турецької мови через посередництво південнослов'янських і румунської (рум. *gájdă* 'т.с. '); тур. *gajda* 'т.с.', можливо, походить від ар. *gajta* 'т.с.' або з ібер. мов. (ЕСУМ: I, 452). Наступний вербатив-ономатоп М. Онишкевич співвідносить із субстантивом-гунгаризмом. Однак коренева його акцентуація, як і кінцевий кореневий консонант (-к- – маркер ітеративної семантики), свідчать про закоріненість його у праслов'янський ґрунт, що потверджують деривати-автохтони (*гáвкати*, *бéкати*, *мúкати*, *квóкати*, *кря́кати*, *куві́кати*, *кукурі́кати*): *пу́лькати* (про індиків) 'пулькати; видавати звуки'. Пор. уг. *pulyka* 'індик' (СБГ: II, 161); *пу́лькати* (МНС: 788). До того ж, аналіз ілюстративного матеріалу *Етимологічного словника української мови* уможливив припущення щодо його трансформації в угорську мову з української: [*пуль*] 'вигук для підкликання індиків, курчат, гусенят', [*пулю́кати*] 'кричати (про індика)', [*пу́лькати*] 'кричати пуль-пуль, квоктати'; – не зовсім ясне; можливо, псл. **pul-* (**риј-*) звуконаслідувального характеру (пор. р. *пы́ля* 'вигук для підкликання індиків', *пырь-пырь* 'т.с. '); думки про походження іменників *пуля́*, *пуля́ш*, *пу́лька*, *пу́льок*, *пу́льча́* від рум. *pui-să* 'курочка' або від уг. *pulyka*, *pujka* 'індичка' менш переконливі, якщо врахувати поширення цих слів; заслуговує на увагу зіставлення з лат. *pullus* 'дитинча, молода тварина, курча' (ЕСУМ: IV, 631).

Коренева акцентуація в бойківських говірках властива ще кільком відсубстантивним гунгаризмам, що, характеризуючись означенням суфіксом основи, становлять регіональні утворення: *ку́нтати*: 1. 'робити що-небудь, аби не сидіти даром'; 2. 'поратися; крутитися біля хати'. Пор. уг. *kontár* (СБГ: I, 395); *нафузатися* 'нажертися'. Пор. ще *набéбратиса*, *натока́нитися*, *нашелегатися*. Пор. уг. *füz* (там само, 479).

У досліджуваних говірках зафіксований відсубстантивний вербатив з префіксальним його дериватом, якому властива семантика стану, згадуваний тематичний суфікс, наголошеність другого складу

* Розшифровку скорочень див. у процитованих словниках.

(співвідносного із субстантивним афіксом) кореневої морфеми: *бетé-гати*, *айу*, *айеш* ‘хворіти’. Див. ще *боліти* 2, *слабушковáти* (СЗГ: 23); *бéтег* ‘запах від м’яса, падали і т. ін.’ (СГЦБ: 29); *бетéга* ‘бетіог’ (МНС: 25); *набетежитися* ‘забруднитися’. Пор. уг. *beteg* ‘хворий’, рум. *betegí* ‘калічити – Ред.’ (СБГ: I, 460); *бетéжний* (МНС: 25); *забетéгнути* ‘підупасти в силі’. Пор. уг. *beteg* ‘хворий – Ред.’ (СБГ: I, 259); [*бетéга*] ‘хвороба; нікудишня людина’, [*бетегóта*] ‘нездара’, [*бетіóг*] ‘слабість’ (ВеУг), [*бетіóжний*] ‘хворий’, [*бетегáти*] ‘хворіти’ (ВеУг), ст. *бетегъ*, *бетюг*, *бетъгъ* (XVII ст.), *бетюгъ* (XVIII ст.), *бетежный* (XVI ст.), *бетъжный* (XVIII ст.); слц. *be’ah*, схв. *бéтег*, слн. *bêteg*; – запозичення з угорської мови (ЕСУМ: I, 178).

Кореневий тип акцентуації в досліджуваних говірках також репрезентований малочисельною групою вербативних регіоналізмів із суфіксом основи *-и-* дев’ятого структурного класу, морфемна будова яких характеризується субстантивними суфіксами: *бóхтерити*, *р’у*, *риш* ‘виконувати функції посильного сільської управи’ (СЗГ: 30), *бóхтер* ‘посильний сільської управи’. Пор. угор. *bakter* ‘нічний сторож’ (там само); *тóзянити* [*тóз’анити*], *н’у*, *ниш* ‘смітити’ (там само, 58); *тоз* [*тоз(с)*], *тóзу* ‘бур’ян свіжий або висушений’. Пор. угор. *gaz* ‘т.с.’. Див. ще *дудвá* 1 (там само); *оралити* ‘пасти коней’. Ще: *ораль*. Пор. уг. *ór-allás* ‘несення караулу – Ред.’ (СБГ: II, 23).

Суфіксальний тип акцентуації, порівняно з кореневим, серед вербативів-запозичень з угорської мови підтверджує дещо вищий ступінь продуктивності. Утворення означеного типу належать до відсубстантивних чи відад’єктивних, морфемні структури яких характеризуються тими ж суфіксами основи (*-а-* та *-и-*).

Так, у марамороській говірці зафіксований відад’єктивний гунгаризм із суфіксом *-а-* (третього структурного класу). Набуття ж семи довготривалості процесу убезпечило йому суфіксальну акцентуацію. Незважаючи на новітність деривації, його презенсна форма другої особи однини, за аналогією до автохтонних вербативів з тотожною структурою, зазнала усічення основи, як і відтягнення наголосу на корінь: *кір’яти* [*кір’áти*], *р’áйу*, *кір’аш* (*р’áйеш*) ‘гнати’ (СЗГ: 143); *кір’ітув* ‘громадський польовий сторож’. Пор. угор. *kerülő* ‘обхідний’ (там само).

Хоча оноματοпоетичність семантики вербативів уповільнює їх трансформацію в інші мови, проте в локальній марамороській говірці

мають місце поодинокі відзвуківі гунгаризми з тематичним суфіксом *-а-* третього структурного класу. За аналогією до власне українських вони характеризуються графемою довготривалості процесу й відмінною від мотивувального субстантива суфіксальною акцентуацією, що виступає дериваційною складовою. Презенсні ж їх форми другої й третьої особи однини, за аналогією до власне карпатських автохтонів-дериватів, відзначаються морфологічною (повнотою й усіченістю) й наголосовою варіантністю (суфіксальною й кореневою). Повні форми потверджують суфіксальну акцентуацію, усічені ж – відтягнення наголосу на кореневу морфему: *то́мба́ти*, *-ба́йу*, *-то́мбаши* (*ба́йеш*) ‘застібати гудзики’. Див. ще *капча́ти* 1, *шпунка́ти*, *щунка́ти* (СЗГ: 58), *то́мба*, угор. *gomb* ‘гудзик’ (там само), *то́мба́тися* [*то́мба́тис’а*], *-ба́йус’а*, *-то́мбас’а* (*то́мба́йес’а*) ‘застібатися’: див. ще *шпунка́тися*, *щунка́тися* (там само). Аналіз ілюстративного матеріалу ЕСУМ виявляє закріплення наголосу за суфіксом основи в покликуваних вербативах досліджуваної говірки, що мотивується або недоглядом автора покликуваного лексикографічного джерела, або аналогією до наголошування їх відповідників у словацькій мові, яка стала посередницею при запозиченні: *то́мба* ‘гудзик’, [*то́мба́тися*] ‘гратися в гудзики’ (УЛГ), [*за-то́мба́ти*] ‘застібнути гудзики’ (УЛГ), [*розто́мба́ти*] ‘розстібнути гудзики’ (УЛГ); – ч. (мор.) [*bombík, bumbík, bumbílek*], слц. *gomba, gombík, gombička*, схв. [*го́мба*], слн. [*gomb*] ‘т.с.’; – очевидно, через словацьке посередництво запозичене з угорської мови; угор. *gomb* ‘т.с.’ є, мабуть, звуконаслідувальне утворення (ЕСУМ: I, 557).

У марамороській говірці, як і гуцульських говірках та галицькому літературному стандарті, зафіксований відсубстантивний вербатив-гунгаризм з постфіксальним дериватом того ж таки, третього класу із семантикою довготривалості процесу й суфіксальною акцентуацією: *терьха́ти* [*тир’ха́ти*], *ха́йу*, *ти́р’хаш* (*ха́йеш*) ‘те саме, що *грузити*’ (СЗГ: 350); *терьха́тися* [*тир’ха́тис’а*], *ха́йус’а*, *ти́р’хас’а* (*ха́йес’а*) ‘те саме, що *грузитися*’ (там само); *терьха́ти*: 1. ‘вантажити, в’ючити коня’; 2. перен., зневажл. ‘жадібно їсти’ (СГГ: 184); *тир’ха́ти* ‘вантажити; в’ючити’ (МСГГ: 190); *терьха́ти* ‘(коня) нав’ючувати’ (МНС: 960).

Бойківські говірки та обидва літературні стандарти української мови в наведеному вербативі засвідчують поглиблення метафоричних процесів, дериваційним маркером яких виступають чергування коре-

невого сонанта (-e-/и-) й зміна акцентного типу (із суфіксального на кореневий): *ті́рхати* ‘(солому) ворухити’ (СБГ: II, 289); *розті́рхати*: 1. ‘(солому, сіно) розворухити’, 2. ‘(волосся) розкуйовдити’ (там само, II, 188); *ті́рхати*¹ ‘терхати’ (МНС: 964), *ті́рхати*² ‘розкидати’ (там само); *ті́рхати*, -хаю. -єш ‘робити безпорядок, розкидувати (Зн. Верхр.)’ (СУМ: IV, 262); *терха́ти* ‘нав’ючувати (Нед.)’, *ті́рхати* ‘розкидати’, *вте́рхати* (коня́), *отерха́ти* ‘нав’ючити (Нед.)’, *розті́рхати* ‘розв’ючити (Нед.)’; пол. *terch* ‘продовольство’; – запоз. з угор. (частково через посередництво рум. *terch* ‘вантаж, тягар, багаж, барахло’) (ЕСУМ: V, 559). Мабуть, джерельність бази ілюстративного матеріалу *Словаря української мови* за редакцією Б. Грінченка унеможливила їх нормативність у сучасній українській літературній мові.

Більшість дієслів-гунгаризмів із суфіксальним типом акцентуації становлять деривати дев’ятого класу, морфемні структури яких характеризуються тематичним суфіксом -и- та низкою субстантивних (-ан-, -ас-, -аш-, -ір-, -яр-, -ож-, -он-, -о(у)р-, -ет-, -е(и)н-, -ов-). З погляду лексико-семантичного й семантико-граматичного вони виявляють станову, рідше процесуальну, семантику, семи довготривалості чи незавершеності, а зі структурного й акцентуаційного – наголошеність іменних суфіксів. Незважаючи на час трансформації чи ареал поширення, усі вони не стали набутком сучасної української літературної мови, як і предметом етимологічного аналізу, а залишилися регіоналізмами. Через обмеженість обсягу статті наводимо тільки декілька утворень, а решту залишаємо на майбутнє: *босорка́нити*, -н’у, -ниш ‘займатися чаклунством’ (СЗГ: 29); *босорка́ня* [босорка́н’а], -і: 1. ‘відьма’. Пор. угор. *bosorkány* ‘т.с.’. Див. ще *по́тинка* 1. 2. ‘нічний метелик’ (там само); *босорка́*: 1. ‘жаба’; 2. ‘босорка́ня’ ‘ропуха, чарівниця’; 3. ‘опириця’ (МНС: 41); *вада́сити* ‘полювати, займатися ловами, мисливством’. Ще *вада́с* 1. (СБГ: I, 81); *вада́с*, -са: 1. ‘мисливець’; 2. ‘браконьєр’. Пор. уг. *vadász* (там само); *вада́сити*, *да́шу*, *да́сиш*, мисл., заст. ‘полювати (на звіра)’ (СЗГ: 33), *ва́дас* (МНС: 53); *вада́с*, -са́ ‘мисливець’. Пор. угор. *vadász* ‘т.с.’ (СЗГ: 33); [ва́да́с] ‘мисливець’ (Ж), ст. *вадас* (XVI ст.); – слц. [vadas] ‘т.с.’; – запозичення з угорської; уг. *vadász* ‘мисливець’ походить від *vad* ‘дичина, дикий’, спорідн. з хант. *wont* ‘ліс’ (ЕСУМ: I, 318); *бетя́рити* [бет’а́рити], р’у, риш і *бетярьова́ти*, р’у́йу, р’у́йеш ‘парубкувати з шиком, гонором’ (СЗГ: 23); *бе́тяр* [бе́т’ар], -а: 1. ‘гарний, високий, сильний парубок,

до якого липнуть дівчата і який поводить ся гоноровито'; 2. 'зірвиголова'. Пор. угор. *betyár* 'т.с.' (там само); *bátyar* 'гулять, розпусник, босяк'. Пор. п. *batiar, baciarz* 'т.с.', уг. *betyár* 'розбійник, хитрий, відважний – Ред.' (СБГ: I, 46); *батя́рити, -рю, -риш* 'парубкуючи, гуляти, веселитися з жінками' (СГЦБ: 26).

Єдиний вербатив з тематичним суфіксом *-а-*, що виводиться етимологами з румунської мови, у досліджуваних говірках характеризується акцентуаційною відмінністю (наголошеністю іменного й тематичного суфіксів). Бойківські говірки potwierджують наголос на іменному афіксі, а гуцульські – на суфіксі основи, що мотивується, мабуть, впливом угорської й румунської мов. Отож, наголос може слугувати додатковим маркером його трансформації в говори карпатської групи: *самáрати на що* 'скидатися на щось', 'бути схожим', пор. уг. *szátára* 'для кого-, чого-небудь', рум. *seui* 'приймати когонебудь за іншого' (СБГ: II, 201); *самáрати* (МНС: 848); *самарáти (саманáти)* 'бути схожим; виглядати, видаватися': *Самарáло на к'ішк'і плóви, áле віпогоди́лос'і* (СГГ: 167); *саманáти* 'бути схожим (нед.)', *самáрати* 'бути схожим, подібним, скидатися (на кого, що)', *посамáнити* 'переплутати, прийняти одне за інше' (Куз.); – запоз. з рум. *semāná* 'бути схожим', *samara* 'т.с.' (ЕСУМ: V, 71).

У досліджуваних говірках, як й інших діалектних утвореннях південно-західного наріччя, найвищий ступінь дериваційної продуктивності характерний для вербативів-гунгаризмів з рухомим типом акцентуації. Означені деривати, належачи до першого структурного класу, в інфінітивній формі характеризуються наголошеністю другого складу суфікса класу основи *-у(о)ва-*, що в презенсі зазнає усічення, зумовлюючи відтягнення наголосу на його перший склад. Акцентуаційний малюнок означених дієслів сформувався під впливом аналогії до наголошування вербативів-автохтонів з тотожним суфіксом класу основи, абсолютно відрізняючись від їх мотивувальних дериватів в угорській мові. Превалююча більшість з них є регіоналізмами, і лише невеликий відсоток репрезентує обидва досліджувані говори: *безува́тися*: 1. 'могти, бути в силі'; 2. 'мати відвагу, сміливість'. Пор. рум. *bizui* 'покладатися, відважуватися – Ред.', уг. *bízni* 'довіряти, доручати, покладатися – Ред.' (СБГ: I, 48); *бізовáти, -зуйу, -зуйеш* 'покладатися на кого-небудь, довіряти': *Йа на т'а бізуйу йсе д'іло*. Пор. угор. *bízik* 'т.с.' (СЗГ: 25); *бізовáтися [бізовáтис'а], -зуйус'а, -зуйес':а*:

1. 'бути впевненим у чому-небудь'. *А женіх не бізовавс'а перенести молодиц'у через пѣтук*; 2. 'відчувати безкарність за провину, нахабніти': *Тот чулувік робит, що хоче, бо бізуйес'а*. Пор. угор. *bízik* 'т.с.' (там само); *бірувати* 'намагатися'. Пор. уг. *bír* 'витримувати, могли, володіти' (СБГ: I, 57); *забирувати* і *забірувати*: 1. 'перемогти, осилити'; 2. 'з трудом завантажити'. Пор. уг. *bírni* 'витримувати, могли – Ред.' (там само, I, 259); *біровати*, *-руйу*, *-руйеш* 'могти, бути спроможним, витримувати': *Кобьм так біровав, йак гѣден* (жарт). Пор. угор. *víg* 'т.с.' (СЗГ: 25); *біроватися*, [*біроватис'а*], *-руйуса*, *-руйес'а* 'мати сили': *Йа шче, хвала Бѣгу, біруйус'а* (там само); [*бірувати*] 'могти, бути спроможним (Ж), намагатися (О)', ст. *бировати* 'володіти, рядити (XVIII ст.)'; – запозич. з угорської; походження уг. *bír* 'володіти, могли' остаточно не з'ясоване. (ЕСУМ: I, 201). Детальніше – в перспективі.

Морфологічна варіантність деяких гунгаризмів у бойківських говірках може засвідчувати різний ступінь дериваційної адаптації їх мотивувальних основ чи різні шляхи трансформації, що надалі забезпечило їх семантико-стилістичну диференціацію. Для деривата з тематичним суфіксом *-и-* характерна збереженість суфіксальної акцентуації мотивувального субстантива, а для вербатива з афіксом *-ува-* – рухома: *батярити*, *-рю*, *-риш* 'парубкуючи, гуляти, веселитися з жінками' (СГЦБ: 26); *збатярити* 'розволочити; здеморалізувати' (СБГ: I, 295) і *батярувати* 'гультяювати', 'жити розпусно'. Ще *батяр* 'гультяй, розпусник' (Пор. п. *batiar*, *baciare* 'т.с.', уг. *betyár* 'розбійник; хитрий, відважний – Ред.') (там само, I, 46); *бетярьовати*, див. *бетярити* (СЗГ: 23), [*бетяр*] 'волоцюга, розбійник', [*батяр*, *бацяр*] 'т.с.' (О), [*бетярчук*, *батярня* (зб.), *батярний* (О), *батярувати* (О)]; – п. [*baciarz*], 'підліток, волоцюга', [*batiar*, *buciár*] 'т.с.', ч. діал., слц. *bet'ár* 'пройдисвіт, розбійник', болг. *бекярин*, *бекяр* 'холостяк, бобиль', м. *бекар* 'холостяк, гультяй', схв. *бећар* 'т.с.'; – в українську і західнослов'янські мови запозичено через посередництво уг. *betyár* 'нероба, волоцюга, розбійник' з болгарської або сербської мови, де це слово походить від тур. *bekâr* 'холостий', що зводиться до перс. *bīkār* (*bī kār*) 'без заняття' (ЕСУМ: I, 178).

У покликуваних говірках засвідчується ще декілька однокорених вербативів, що з формально-структурного аспекту вирізняються тематичними суфіксами *-и(i)-/-у(о)ва-* та постфіксом *-ся*, як і наголосовими типами. Відсутність субстантивного афікса у вербативі з

першим суфіксом, що належить до дев'ятого класу, потверджує в ньому суфіксально-флексійне наголошування, а деривати з другим суфіксом, за аналогією до наголошування дієслів-автохтонів з тотожною морфемою, характеризуються рухомою акцентуацією: *сохті́ти* 'доглядати' – у Кміта (2007) *сохті́ти*. Ще: *сохтува́ти* 2. Пор. уг. *szoktatni* (СБГ: II, 239) і *сохтува́ти* і *сохтова́ти*: 1. що 'призводити (до чогось)'; 2. за кого 'готувати'; 3. 'спішити' (там само); *сохтува́тися*, *-това́тися* на кого, що 'дбати про когось, про щось'. Пор. уг. *szoktat* 'привчати. – Ред.' (там само); [*сохтува́ти*] 'звикати (ВеУг), поспішати', [*сохтува́ти*] 'поспішати', [*сохті́вний*] 'вправний, звичний до роботи' (ВеУг), [*сохті́вний*] 'здатний, придатний', [*присохтува́ти*] 'пристосувати' (Нед.); – видозмінене запозичення з угорської; уг. *szokni* 'звикати, мати звичку', *szokikni* 'привчатися до чогось; мати звичай', *szoktatni* 'привчати до чого-небудь' (ЕСУМ: V, 363).

Оскільки *Словник бойківських говірок* М. Онишкевича репрезентує класичність лексикографічного джерела, у якому охоплено матеріал різних історичних періодів, то зрозуміло, що вербативи-гунгаризми бойківських говірок частіше ставали предметом етимологічного аналізу: *банітува́ти* 'тужити, плакати': *Ді́вчина ба́н'іту́є, бо лиши́лас'а сирото́в без матере́*. Ще *банува́ти* 1. Пор. уг. *bánni*, *bánat* (СБГ: I, 43); *банова́ти*, *-нува́ти*: 1. 'тужити'. Ще: *банітува́ти* 2. '(лише про корову) тужити' (там само); *збане́това́ти* 'захворіти, занедужати'. Пор. уг. *banítani* 'паралізувати – Ред.' (там само, I, 295); [*банува́ти*] 'тужити; нидіти', [*банітува́ти*] 'тужити, плакати' (О), [*ба́на*] (Ж), [*банали́вий*] (Ж), [*ба́на*] 'сумно, шкода, страшно', ст. *бановати* (XV ст.); – п. [*bantować*], ч. [*bantovati*] 'шкодувати, тужити', слц. *banovati*, болг. [*бану́вам*] 'т.с.'; – запозичення з угорської; уг. *bán* 'шкодувати, каятись', *bánat* 'сум, туга, горе' етимологічно неясні (ЕСУМ: I, 135) і под.

Більшість вербативів з реляційним суфіксом *-ува-*, що не стали предметом дослідження українських етимологів, належать до новітніх марамороських регіоналізмів: *байлова́ти*, *-лу́йу*, *-лу́йеш*, заст. 'пробувати, намагатися'. Пор. угор. *bajlódik* 'т.с.'. Див. ще *провбалова́ти*, *провбова́ти* (СЗГ: 20); *банова́ти*, *-йу́йу*, *-ну́йеш* 'жаліти, сумувати, тужити за чим-небудь'. Пор. угор. *bánni*, *bánkódni* 'т.с.' (там само); *біці́льова́тися* [*біцгль'ова́тис'а*], *-л'у́йус'а*, *-л'у́йес'а* 'кататися на велосипеді' (там само, 26), угор. *bicikli* 'велосипед' (там само); *бурколова́ти*,

-кулу́йу, -кулу́йеш 'мостити дорогу, двір і под. камінням'. Пор. угор. *burkol* 'т.с.' (там само, 32); *гайтовáти*, -ту́йу, -ту́йеш 'гнати птицю, коней і под., а також наганяти на мисливців звіра на полюванні'. Пор. угор. *hajt* 'т.с.' (там само, 44); *ковдовáти* [*кóвдовáти*], -ду́йу, -ду́йеш 'жебракувати'. Пор. угор. *koldul* 'т.с.' (там само, 146); *фуйтувáти* 'мучити, допикати'. Ще *фунтувáти*. Пор. уг. *fojtani* 'задушувати. — ред.' (СБГ: II, 334).

Невелика група відсубстантивних, як і девербативних, утворень-гунгаризмів з тематичним суфіксом -и- дев'ятого структурного класу, за аналогією до українських автохтонів з тотожною морфемною структурою й процесуальною семантикою, характеризується суфіксально-флексійною акцентуацією, що також становить малопродуктивний тип, який завдячує зумовленості похідних дериватів.

Фонетико-морфологічна чи наголосова варіантність в інших вербативах виступає маркером різночасової трансформації в марамо-роській говірці, як і регіональності характеру. А набуття ними суфіксально-флексійної акцентуації убезпечило першому результативність процесу, а другому — конотативну забарвленість станової семантики: *галаді́ти*, *ажу́*, *ді́ш*: 1. 'минути'; 2. 'відійти, від'їхати'. Пор. угор. *halad* 'їти, їхати, рухатися, прогресувати' (СЗГ: 44); *киві́лні́тися* [*ки(і)-ві́лні́тис'а*], *н'у́с'а*, *ні́с'а* 'бути гордовитим'. Пор. *киві́лній* 'гордовитий', угор. *kevély* 'т.с.' (там само, 141).

Фонетична ж варіантність іншого гунгаризму може слугувати підтвердженням різновекторності й різночасовості його проникнення в бойківські говірки, що й уможливило їх наголосову відмінність (суфіксально-флексійну й суфіксальну акцентуацію): *каланді́ти*, *калані́ти* 'бідувати'. Пор. уг. *kaland* 'пригода, авантюра' (СБГ: I, 335); *кала́ндрити*, -рю, -риш 'бідувати' (СГЦБ: 199); [*кала́дник*] 'безпорадна людина; ідіот' (Ж), [*кала́нник*] 'бідняк', [*кала́нити*] 'бідувати' (Я), [*каланді́ти*] 'т.с.'; — р. [*каланда́*] 'багатство', [*каланді́ть*] 'економити'; — неясне, можливо (принаймні в частині форм), пов'язане з [*канді́ти*] 'економити, жити з розрахунком' (пор.) (ЕСУМ: II, 346).

Етимологічний аналіз вербатива *фурдилі́ти*, що характеризується процесуальною семантикою й належить до того ж структурного класу, уможливив виявлення зворотного процесу — трансформацію деривата з бойківських говірок в угорську мову, незважаючи на співвіднесеність (редакційною колегією *Словника бойківських говірок*

М. Онишкевича) його з гунгаризмом. А відмінність у наголошуванні покликуваного дієслова й мотивувального субстантива (відповідно суфіксально-флексійна й суфіксальна) може завдячувати набуттю семантичною структурою першого з них семи посилення інтенсивності процесу: *фурдиліти* 'сильно віяти, дути'. Ще: *фукати*. Пор. уг. *furdalni* 'крутити, сверлити – Ред.' (СБГ: II, 335); [*фурделіти*] 'дути, віяти', [*фурдиліти* 'т.с.' (О), *фурдіти* 'т.с.' (Шейк)]; – утворення, що виникло внаслідок експресивної видозміни дієслова *хурдєлити*. Див. ще *хурдєлиця* (ЕСУМ: VI, 140).

Отже, запозичення були й залишаються одним із продуктивних шляхів розширення лексичного складу української мови, у тому числі її говорів. Такі деривати проходять складний і довгий шлях адаптації в мові-реципієнті.

У лексико-семантичній системі досліджуваної групи говорів південно-західного наріччя вербативам-гунгаризмам відводиться належне місце. Абсолютна більшість з них характеризується похідністю, продуктивністю лексико-семантичної деривації й семантичною співвіднесеністю з мотивувальними дериватами. Невелика частина зберігає вихідне значення етимона. З фонетичного боку означені деривати характеризуються повною субституцією звуків угорської мови й графемного їх відтворення за допомогою ресурсів говіркових систем. З морфологічного, граматичного й наголосового – адаптацією до лінгвальних особливостей означуваних говорів. Незважаючи на час трансформації та ареалогію, переважна більшість з них так і не стала набутком сучасної української літературної мови, як і предметом етимологічного аналізу, залишившись регіоналізмами.

Результати роботи можуть бути використані при дослідженні акцентуаційних особливостей дієслівних запозичень з інших мов – романізмів, германізмів та слов'янізмів.

ДЖЕРЕЛА

- ЕСУМ – Мельничук, О.С. (гол. ред.), *Етимологічний словник української мови I*–. Київ: Наукова думка, 1982–.
- Кміт, Ю. 2007, Словник бойківського говору. *Літопис Бойківщини*, вип. 2. Львів, 179–218.

- МНС – Желехівський, Є. – Недільський, С., *Малоруско-німецький словар I–II*. Мюнхен, 1982.
- СБГ – Онишкевич, М., *Словник бойківських говірок I–II*. Київ: Наукова думка, 1984.
- СГЦБ – Матіїв, М., *Словник говірок центральної Бойківщини*. Київ–Сімферополь: Ната, 2013.
- СЗГ – Сабадош, І., *Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району*. Ужгород: Ліра, 2008.
- СУМ – Грінченко, Б. *Словарь української мови I–IV*. Київ: Вид-во АН УРСР, 1907–1909 (1958–1959).

ЛІТЕРАТУРА

- Балецкий, Э. 1958, Венгерские заимствования в лемковском говоре села Комлошка в Венгрии. *Studia Slavica* 4, 23–46.
- Балецкий, Э. 1961, Венгерское *kert* в закарпатских украинских говорах: Из наблюдений над морфологическим оформлением венгерских имен существительных в закарпатских украинских говорах. *Studia Slavica* 6, 247–265.
- Балецкий, Э. 1963, О некоторых венгерских заимствованиях в украинском языке: Венгерские заимствования в произведениях Н.Л. Устияновича. *Studia Slavica* 9, 337–386.
- Барань, Є. 2009, Лексичні гунгаризми у творах українських письменників Закарпаття. *Українська мова* № 2, 56–69.
- Барань, Є. 2010, Міжмовна інтерференція на Закарпатті: Гунгаризми у творах закарпатських українських письменників. *Діалектологічні студії* № 9, 59 – 67.
- Винницький, В. 2002, *Українська акцентна система: Становлення, розвиток*. Львів: Біблос.
- Дзендзелівський, Й.О. 1966, Изгласи угорських лексичних нашарувань в українських говорах Закарпатської області УРСР. В кн.: Жилко, Ф.Т. (відп. ред.), *Українська лінгвістична географія: Збірник статей*. Київ: Наукова думка, 45–75.
- Дэже, Л. 1958, К вопросу о венгерских заимствованиях в закарпатских памятниках XVI–XVIII вв. *Studia Slavica* 4, 71–96.
- Дэже, Л. 1961, К вопросу о венгерских заимствованиях в закарпатских памятниках XVI–XVIII вв. *Studia Slavica* 7, 139–176.
- Ковач, О. 2009, Українські запозичення в угорській мові та проблеми їх виявлення. *Studia Russica XXIII*. Budapest, 101–109.
- Ковтюк, И. 2007, *Украинские заимствования в ужанском венгерском говоре*. Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszék.
- Лизанец, П.Н. 1976, *Венгерские заимствования в украинских говорах Закарпатья: Венгерско-украинские межъязыковые связи*. Будапешт: АН Венгрии 1976.
- Лизанец, П.М. 1964, До питання про мадяризми в українській мові: На матеріалі творів О. Кобилянської. В кн.: *Тези доп. та повідом. до наук. конф., присвяч. 100-річчю з дня народження О.Ю. Кобилянської*. Ужгород, 37–48.

- Лизанець, П.М. 1965а, Діалектизми-мадяризми та їх стилістичні функції в романі М. І. Томчання "Жменяки". В кн.: *Тези доп. до XIX наук. конф.: Серія мовознавча*. Ужгород, 71–75.
- Лизанець, П.М. 1965б, Лексичні мадяризми в художніх творах О. Духновича. В кн.: Балега, Ю.І. – Дуденкова, Д.І. та ін. (редкол.), *Літературна та педагогічна спадщина О. Духновича: Тези доп. та повідом. до наук. сесії, присвяченої 100-річчю з дня смерті О. Духновича*. Ужгород 51–55.
- Лизанець, П.М. 1966, Лексичні мадяризми та їх стилістичні функції у новелах М. Томчання: Розвиток української радянської новели. В кн.: *Тези доп. до міжвузівськ. наук. конф.* Ужгород, 106–111.
- Лизанець, П.М. 1976, *Атлас лексичних мадяризмів та їх відповідників в українських говорах Закарпатської області УРСР, ч. III*. Ужгород: УжГУ.
- Мокань, А.А. 1962, Исконные слова в мараморошских украинских говорах Закарпатской области УССР и их синонимы, заимствованные из венгерского языка. *Вестник Ленинградского университета* № 20, Серия истории, языка и литературы 4. Ленинград, 125–135.
- Мокань, А.А. 1977, Лексические хунгаризмы в мараморошских украинских говорах Закарпатской области. *Вопросы финно-угорской филологии* 3. Ленинград, 100–124.
- Муромцева, О.Г. 1985, *Розвиток лексики української літературної мови в другій половині XIX – на початку XX ст.* Харків: ХУ.
- Німчук, В.В. 1963, З іншомовних запозичень у закарпатських верхньонадборжавських говірках. *Дослідження з мовознавства*. Київ, 79–88.
- Олексієнко, С.І. 1976, Про лексико-семантичний розвиток запозичень: На матеріалі східнослов'янських пам'яток. *Мовознавство* № 3, 59–65.
- Орос, В.І. 1963, До питання українсько-угорських мовних взаємозв'язків. В кн.: Серебренников, Б.А. и др. (редкол.), *Тезисы докладов и сообщения к Всесоюзной конференции по вопросам финно-угорского языкознания (сентябрь–октябрь 1963 г.)*. Ужгород: УжГУ, 52–54.
- Ткач, Л. 2008, Соціолінгвістичні аспекти дослідження міжмовних взаємин та шляхи лексичних запозичень в українську мову з румунської та угорської мов. *Науковий вісник Чернівецького університету: Слов'янська філологія* 428–429. Чернівці, 24–32.
- Удвари, И. 1997, Языковое отражение русинско-венгерского сожительства: На основе поэтического тома "Наші співанки". *Studia Slavica* 42, 425–434.
- Фодо, Ш.Л. 1973, К проблеме хронологизации славянских заимствований в венгерских говорах Закарпатья. В кн.: *Симпозиум по проблемам карпатского языкознания (24–26 апреля 1973 г.): Тезисы докладов и сообщений*. Москва: Наука, 60–61.
- Csopey, L. 1881, Magyar szók a rutén nyelvben. *Nyelvtudományi Közlemények* XVI. Budapest, 270–294.
- Lizanec, P. 1973, Ukrán valamint orosz elemek a kárpátaljai magyar nyelvjárásokban. В кн.: *Симпозиум по проблемам карпатского языкознания (24–26 апреля 1973 г.): Тезисы докладов и сообщений*. Москва: Наука, 51–54.

Udvari, I. 1997, Egy ruszin verseskötet magyar lexikai elemei. In: Máté, É. – Mihalic, Á. (szerk.), *Könyv Dezső Lászlónak*. Nyíregyháza: Bessenyei György Kiadó, 255–267.

МІСТО, ДЕ ПОХОВАЛИ ЄР

Мігай Кочіш

В історії українського та сербського правописів ми знаходимо чимало спільних рис – навіть протягом останніх століть.

Видання Граматики Мелетія Смотрицького в 1619-му р., на думку проф. Василя Німчука, вважається початком третього етапу в історії українського правопису. Епохальний характер цієї праці виявляється не тільки через іншу форму написання багатьох слів, завдяки введенню в азбуку нової букви *г* та регулюванню вживання літери *й*, але й через подальшу долю твору: його правила були поширені серед усіх слов'ян, де церковнослов'янська мова була в ужитку (Німчук 2004: 5–6). Праця Смотрицького, перевидана в 1721-му р., у сербів стала навіть їхньою першою граматикою: вони закупили собі сто примірників, а в 1755-му р. митрополит сербів Павле Ненадович подбав і про нове видання книжки (Király 2003: 296).

Іншим широковідомим прикладом контакту між цими двома правописами є експеримент Михайла Драгоманова у реформуванні української орфографії.

Драгоманов був радикальним політичним діячем і його реформа стала також радикальною. Йому було заборонено вступати на галицьку землю, тому він жив у Женеві в еміграції. В 70-і роки XIX-го ст., проживаючи за кордоном, він розробив свою правописну реформу за зразком нової сербської орфографії. Драгоманов вилучає з азбуки букви *ъ, я, ю, є, ё*, замість йотованих літер пише латинську *j* або м'який знак плюс нейотована голосна літера (ЛСД: 570). За академіком Агатангелом Кримським, цей правопис був настільки науковим, що його введення усунуло б ті різниці, які спостерігались в орфографії окремих україномовних територій (ця стаття була написана в 1927-му р.). Але хто писав потім за драгоманівкою? Лише Іван Франко та галицький публіцист і письменник Михайло Павлик. На думку Драгоманова, ця невдача пояснюється тим, що українці загалом – хоробра нація, але в правописі вони дотримуються традиції. Він навіть цитує слова одного французького політика: “[...] нам – французам куди-легше зробити чотирі революції, змінити скількись разів уряд, ніж вики-

нути якусь одну-однісіньку непотрібну букву з нашого правопису, з нашого алфавиту”. Але акад. Кримський до цієї думки додає й те, що політичні ідеї Драгоманова для галичан, для широкого кола людей були настільки радикальними, що вони не прийняли, насправді, особу, тобто самого Драгоманова, незалежно від того, яку б орфографію він не розробив (Кримський 2004: 409).

Як ми бачили, Граматика Мелетія Смотрицького у сербів у XVIII-му ст. стала зразком для їхнього церковнослов'янського письменства, а в другій половині XIX-го ст. реформіст українського правопису Михайло Драгоманов вже працює на базі нової сербської орфографії. Все це звернуло нашу увагу на вивчення контактних пунктів або паралельних явищ історії цих двох правописів.

Далі ми розглянемо тільки одне питання: коли і як почали серби та українці не вживати твердий знак, що протягом багатьох століть стояв наприкінці слова?

Серед сербів вчений і письменник Атанасіє Стойкович був першою людиною, хто заявив: твердий знак є зайвою буквою, він тільки “пети точак у колима” (п’яте колесо до воза). Свою думку він виклав 1802-го р. у книжці *Сербській секретарь*, що була надрукована в місті Буда, де працювала друкарня пештського університету. Але майбутній харківський професор в дійсності користувався цією літерою, тільки теоретично він відмовився від неї (Стоjanовић 2006: 349).

Незабаром, у 1805-му р., виходить друком (також у Буді) наукова праця Сави Текелії під назвою *Римляни у Ишпаніи*. Текелія оминає вживання твердого знака, тому його письмо називають “говече без рога” (скотина без рога) (там само).

Протягом наступних років є ще декілька вчених, письменників, які публікують тексти, написані без ера. З робіт цих осіб найважливішою стала блискуча праця Сави Мркаля *Сало дебелого ера, либо азбукотпртес* (Сало товстого ера або ж азбучні перестановки) (Буда 1810-й р.). У передмові автор значною мірою скорочує сербський алфавіт і обіцяє, що в майбутньому буде писати лише новою орфографією. І він дійсно робить так: перші сторінки книжки написані, що правда, ще за традиційним правописом, а наступні – вже новим. Принцип Мркаля був такий: “Пиши како што говориш”. На жаль, під тиском православної церкви, яка лякалася орфографічної реформи й

тому переслідувала її прихильників, згодом він повернувся до традиційного правопису (Király 2003: 297–298).

Внаслідок негативної реакції сербської церкви на видання *Сала* Мркаля будайська цензура стала більш строгою та заборонила друкування твору Луки Милованова Георгієвича, написаного в дусі реформи. Отже, стає зрозуміло, чому перші праці Вука Караджича, написані за новою орфографією, побачили світ не в Буді, а у Відні. Ми маємо на увазі дві його книжки від 1814-го р., бо Вук поступово дійшов до творення сучасного сербського правопису (там само, 299).

Далі в Буді побачили світ сербські видання з різними орфографіями. У 1847-му р. було видано працю Джури Даничича під назвою *Рат* (Боротьба). Аргументація автора, за якою правописні правила Вука Караджича вірні і це буде підтверджуватися життям, переконала будайського цензора в необхідності друкування його рукопису (там само, 313).

Видання книжки Даничича означало остаточну перемогу Вукової реформи. І все це відбувалося після відмови австрійського цензора! Такий випадок був другим в історії університетської друкарні: десятьма роками раніше, в 1837-му р., тут було здійснено, також без дозволу австрійської цензури, видання Русалки Дністрової.

Треба зазначити, що Русалка була не першою українською книжкою, яка в Буді вийшла друком без твердого знака. Ми маємо на увазі твори Мігая Лучкая (*Grammatica Slavo-Ruthena*, 1830-й р.; *Церковные беседы*, 1831-й р.) та Йоана Фогараші (*Молитвенник*, 1831-й р.), в яких твердий знак також відсутній (там само, 365).

Ось чому ми дали таку назву цій доповіді: Буду, будайську друкарню ми справді можемо вважати кладовищем ера.

ЛІТЕРАТУРА

- Кримський, А. 2004, Нарис історії українського правопису до 1927 року. В кн.: Німчук, В.В. – Пуряєва, Н.В. (упор.), *Історія українського правопису XVI–XX століття: Хрестоматія*. Київ: Наукова думка, 393–414.
- ЛСД – *Літературознавчий словник-довідник*. Київ: Академія, 1997.
- Німчук, В. 2004, Переднє слово. В кн.: Німчук, В.В. – Пуряєва, Н.В. (упор.), *Історія українського правопису XVI–XX століття: Хрестоматія*. Київ: Наукова думка, 5–26.

- Стојановић, Љ. 2006, Азбука и покушаји реформе. В кн.: Милосављевић, П. *Српска писма*. Бања Лука: Бесједа, 349–351.
- Király, P. 2003, *A kelet-közép-európai helyesírások és irodalmi nyelvek kialakulása: A budai Egyetemi Nyomda kiadványainak tanulságai (1777–1848)*. Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola. (= Dimensiones Culturales et Urbariales Regni Hungariae 3.)

**ДО ПИТАННЯ СЛОВ'ЯНСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ
УГОРСЬКИХ *VIZSGA*, *VIZSGÁL*:
ПОЛЕМІЧНІ ЗАУВАЖЕННЯ ДО ЕТИМОЛОГІЇ,
ЗАПРОПОНОВАНОЇ ЛЮБОРОМ КРАЛИКОМ**

Оксана Ковач

Стаття Любора Кралика *Ungarisch vizsga, vizsgál: Versuch einer Slawischen Etymologie*, що побачила світ у часописі *Studia Etymologica Cracoviensia* (Králík 2014), присвячена етимології угорських слів *vizsga* ‘дослідження, іспит’ та *vizsgál* ‘досліджувати, екзаменувати’. Такі дослідження актуальні і важливі, оскільки не тільки продовжують науковий дискурс зокрема серед угорських етимологів-славістів, започаткований О. Ашботом, Я. Меліхом та І. Кнієжею, але, ставлячи завдання пошуку конкретних етимологій, часто призводять до постановки нового кола питань у галузі історії слов’янських запозичень в угорській мові.

У даній етимологічній розвідці походження угорського дієслова *vizsgál* пояснювалося як дериват іменника *vizsga*, що виник у епоху мовного відродження. Етимологія *vizsga* у свою чергу виводиться зі слов’янського **vyžega/*vyžьga/*vyžiga* ‘випалювання, очищення та випробування вогнем дорогоцінних металів (срібла та золота)’ (~ слов’янське **vy-žegti*, ітератив **vy-žigati* ‘випалювати’ < спільнослов’янське **žegti*). Для уг. *vizsga* припускається слов’янський етимон з російського *выжега, выжига* ‘прожилки чистого срібла, що залишаються після випалювання руди’.

У тому ж номері часопису *Studia Etymologica Cracoviensia*, з’явилась рецензія Андраша Золтана, у якій докази такої трактовки етимології *vizsga* визнаються переконливими. Єдине суттєве зауваження у рецензії стосується питання первинності уг. *vizsga, vizsgál*: “Критичні зауваження стосуються деяких деталей словотвору. Виглядає більш вірогідним, що угорське слово *vizsgál* ‘досліджувати, екзаменувати’ було запозичене безпосередньо зі слов’янського **vyžigati* ‘палити; випробовувати вогнем’, а іменник *vizsga* ‘іспит’ був утворений пізніше на основі цього дієслова” (Zoltán 2014).

Докази Любора Кралика, на перший погляд, видаються логічними і переконливими, проте більш уважний аналіз історії розвитку семантики та морфології цих угорських слів, виявляє цілий ряд протиріч у доведенні походження *vizsga*, *vizsgál* від слов'янського кореня **vy-žigati* та ставить під сумнів припущення про *выжега*, *выжига* як можливий етимон для *vizsga*. Приводом для нашої поглибленої перевірки етимології уг. *vizsga* також послужила відсутність у статті Л. Кралика посилань на дані інших слов'янських мов.

Існування українського слова *вижга* є лінгвістичним фактом, який не був врахований Л. Краликом для доведення етимології уг. *vizsga*. У словниках української мови слово *вижга* фіксується з двома значеннями: 1. 'золото, або срібло, здобуте випалюванням', 2. 'випалене місце' (Желеховский 1886: I, 74; ЕСУМ: II, 191; СУМ: I, 395). Виявлення і залучення українського *вижга*, семантика якого тотожна з російським *выжега*, *выжига*, могло б зняти ряд питань, коли мова йде про джерело запозичення угорського слова. Якщо повністю слідувати припущенню Л. Кралика про походження уг. *vizsga*, то це слово найімовірніше могло б бути запозичене саме у цій формі, тобто з українського *вижга*, оскільки фонетична форма українського *вижга* ідентична угорському *vizsga* – таким чином знімалася б потреба шукати пояснення фонетичним змінам, які мали б відбутися після адаптації слов'янського слова угорською мовою. Проте крім вищезгаданого зауваження ми ще стикаємося зі значно більшими проблемними питаннями – проблемою семантики уг. *vizsga*, *vizsgál*, а також з ключовим питанням морфологічної належності уг. *vizsga* до іншої частини мови у минулому (до кінця XIX ст.), що не бралось до уваги ні у статті Любора Кралика, ні у рецензії Андраша Золтана. Наявність таких невіршених питань при розгляді конкретних етимологій ставить під сумнів достовірність висновків, до яких прийшли як автор етимологічної статті, так і її рецензент.

Залучення нових даних, зокрема української мови, та урахування фактів історичного розвитку семантики та морфології уг. *vizsga*, *vizsgál*, спонукало нас до більш докладного розгляду аргументації щодо походження даних угорських слів, а також до продовження незалежного дослідження етимології уг. *vizsga*, *vizsgál*.

Слід зазначити, що в угорських історичних словниках для *vizsga* не фіксується семантика ‘золото, або срібло, здобуте випалюванням’ (ми навіть не знаходимо опосередкованих слідів цього значення; з таким значенням вживається угорський іменник *próba*). Для уг. *vizsgál* у сучасній мові основним та первинним є значення ‘досліджувати’. Л. Кралик пояснює розвиток сучасної угорської семантики у цих словах метафорою, яка могла виникнути у тексті *Біблії*. Для підтвердження такого припущення автором наводяться паралелі з німецької та англійської мов, у яких слова нім. *Feuerprobe*, англ. *test*, первинні значення яких були пов’язані з палінням, отримали відповідну вторинну семантику ‘судове розслідування, допит, іспит’. Л. Кралик вважає, що відрпавною точкою для утворення такого значення у німецького *Feuerprobe* послужила цитата з *Біблії* у перекладі Лютера “Для срібла топильна посудина, а горно для золота, Господь же серця випробовує” (Proverbia 17.3).¹

Варто принагідно зауважити, що, очевидно, шлях розвитку такої семантики в англійській і німецьких мовах не зводився до однієї цитати з *Біблії*, а був більш складним. Матеріал багатої внутрішньобіблійної фразеології вказує на те, що така семантика могла зародитися і була пов’язана зі стійким виразом (фразеологічним зворотом) *проводити через вогонь, пройти/проходити вогонь (і воду)* (незалежно від того, яке оціночне навантаження він мав у різних книгах Старого та Нового Заповітів). У тексті *Біблії* фразеологізм *проводити через вогонь, пройти/проходити вогонь (і воду)* – досить частотний та продуктивний, в свою чергу він є відображенням відповідного давнього звичаю. У свою чергу біблійне *проводити через вогонь, пройти/проходити вогонь* (див. Numeri 31.23; Deuteronomium 18.10; Regum IV, 16.3, 17.17, 21.6, 23.10; Paralipomenon II, 28.3, 33.6; Psalmi 65.12; Sapientia 16.19, 16.22, 16.23; Ecclesiasticus 15.16; Isaias 43.2; Jeremias 32.35; Ezechiel 16.21, 20.26, 20.31, 23.37; Daniel 3.94; Amos 7.4; Zacharias 13.19; Malachias 3.2–3; Ad Corinthios I, 3.13 тощо) часто семантично переплітається з метафорою “очищення у вогні, як золото та срібло очищується з руди”, наприклад:

¹ Для зручності як українських так і угорських читачів назви книг *Біблії* ми подаємо латинською мовою.

кожну річ, що видержить в огні, перепроводите через огонь, і стане чиста, тільки перше очищальною водою очиститься; а все, що не видержує огню, перепроводите через воду (Numeri 31.23);

Як збирають срібло, і мідь, і залізо, і оливу, і цину до середини горна, щоб дмухати на нього огнем, щоб розтопити, так зберу у Своїм гніві та в люті Своїй, і покладу, і розтоплю вас! (Ezechiel 22.20);

І зібралися сатрапи, заступники, і підсатрапи, і цареві радники, та й побачили тих мужів, що огонь не мав сили над їхнім тілом, і не опалився волос їхньої голови, і їхні плащі не змінилися, і запах огню не ввійшов у них (Daniel 3.27);

то буде виявлене діло кожного, бо виявить день, тому що він огнем об'являється, і огонь діло кожного випробує, яке воно є (Ad Corinthios I, 3.13).

Тема семантичних та метафоричних зв'язків у тексті Біблії між *проводити крізь вогонь* – *випробовувати* – *очищати* – *очищати золото і срібло випалюванням* важлива для дослідження біблійної фразеології, але сама по собі вона ніяким чином не проливає світла на припущення Л. Кралика про етимологію уг. *vizsga* зі слов'янського, зокрема російського *выжига*. З одного боку через те, що на слов'янському ґрунті, зокрема в українській та російській мовах, слово **vyžigati* та його деривати не отримали семантики, пов'язаної з 'перевіряти, досліджувати', а з другого – у давніх слов'янських текстах Біблії **vyžigati* не вжито у метафоричному значенні і не зустрічається у тих контекстах, де мова йде про 'випробування'. Тим більше маловірогідно, щоб запозичений слов'янський іменник *выжига* почав функціонувати в угорській мові як прикметник.

У давніх угорських текстах Біблії *vizsgál* не зустрічається зі значенням 'палити'. У наведеній Л. Краликом цитаті з угорської Біблії різна первинна семантика для *próbal* 'випалювати' та *vizsgálója* 'суддя' скоріше підтверджується, навіть не зважаючи на наявність метафори:

Az olvasztótégely az ezüst számára van, és a kemencze az aranyéra; a szívek vizsgálója pedig az Úr [vizsgálója = суддя – прим. O.K.] (Proverbia

17.3, Біблія Каролі). Поп. *sicut igne probatur argentum et aurum camino ita corda probat Dominus* (Вульгата); *Mint az ezüst megpróbáltatik tűzzel, és az arany kemenczében: úgy a sziveket megpróbálja az Úr* (Біблія Калді).

У перших перекладах Біблії на угорську мову Каролі і Калді слово *vizsgál* численну кількість разів зустрічається у своєму прямому значенні *досліджувати, простежувати, виявляти, проводити судове розслідування, наприклад*:

És a bírák vizsgálják meg jól a dolgot, és ha hazug tanú lesz a tanú, aki hazugságot szólt az ő atyjafia ellen (Deuteronomium 19.18);

Akkor monda Saul a népnek, mely vele volt: Nosza vegyétek számba a népet, és vizsgáljátok meg, ki ment el mi közülünk (Regum I,14.17);

Azért gyalog menék fel a völgyben éjjel és vizsgálgatám a kőfalat, azután megfordultam és bementem a völgy kapuján, és hazatértem (Nehemia 2.15);

Hogy békóba teszed lábaimat, vigyázol minden én utamra, és vizsgálod lábamnak nyomait? (Job 13.27).

Якщо порівняти сучасні значення *vizsgál* зі значеннями цього слова у XIX ст., а саме у *Словнику угорської мови*, то можна помітити, що за століття його значення зазнали деяких змін – у сучасній мові семантика ‘birálat, ítélet végett tudakoz, meghányvet, fontolgat’ (CzF.: VI, 1152) втратилася.

Дані *Словника угорської мови* у порівнянні з сучасними словниками показують, що особливо значних семантичних та морфологічних змін зазнало слово *vizsga*. Ще у другій половині XIX ст. це слово було прикметником (діеприкметником) (у сучасній угорській мові це – іменник), першим значенням якого було ‘уважний, прискіпливий, спостережливий, пронизливий’, напр., *priskiplivий дослідник, прискіпливий нишпорка; прискіпливий погляд*. Автори словника вважали “нову” моду вживати це слово у якості іменника замість *vizsgálat* помилкою: “(vizs-g-a v. vizs-og-a) mn. tt. vizsgá-t. Aki valamit különösen figyelem alá vesz, megvigyáz, hogy bizonyos tudomást, ismeretet szerez-

zen állapota, mivolta felől; kutató, fürkésző, fityésző. Más kiejtéssel: visga. Az újabb korban fölelevenített szók közé tartozik. *Vizsga kéme*, *örök*. Átv. *vizsga szem*, *vizsga tekintet*. Divatba jött főnevül is használni 'vizsgálat' helyett; de ezt nem helyeselhetjük; mert a magyar a mellék- és főnevet – a részesülők kivételével – nem szereti összezavarni..." (CzF.: VI, 1151–1152).

На наш погляд, існує цілий ряд вагомих аргументів як у плані фонетики, так і семантики, які приводять пошуки етимології уг. *vizsga*, *vizsgál* до давньоукраїнського гнізда слів, пов'язаних зі слов'янським коренем *vъd-*. Маємо на увазі давньоукраїнське слово **віжъ* 'присяжний пристав, у справах, що підлягали судові воевод і повітових старост; арбітр, посередник; возний; слідчий' (Желеховский 1886: I, 105; Тимченко 1930–1932: I, 248; Шевельов 2002: 563; ЕСУМ: I, 396). Це слово вперше засвідчено у 1430 р. та часто зустрічається разом з дериватами **вижове*, **вижованное*, **вижованье* у мовних пам'ятках до XVII ст. включно. Як слово народної мови засвідчено у словниках Ф. Піскунова кінця XIX-го (1882) і Д.І. Яворницького (1920) та як застаріле у словнику Є. Желехівського та С. Недільського (1886). Іменник **віжъ* походить від давнішого **вѣжъ* 'знавець законів' (1400), що утворене від дієслова **vъdъti* 'знати' (ЕСУМ: I, 396), пор. також *вѣжа*, *вѣжъ* 'знавець', *вѣжливыи* 'обізнаний' (Срезневский 1893–1903: I, 483), укр. *відати*, рос. *ведать*, також *віжа* 'знання', *віжливий* 'обізнаний' (Желеховский 1886: I, 105). Ю. Шевельов та Я. Рудницький схилилися до думки про походження **віжъ* від дієслова **vidъti* (Рудницький 1962–1972: I, 386) та вважали це слово спорідненим з польським *widz* 'свідок' (Шевельов 2002: 563), проте таке припущення стикається з цілим рядом протиріч, на відміну від доказів про походження **віжъ* від **vъdъti* 'знати'.

В етимологічному словнику угорської мови перша фіксація *vizsgál* датується 1531 р., *vizsga* – 1804 р. (TESz: III, 1169). Це словотвірне гніздо вважається невідомим за походженням, проте заслуговує на увагу переконливе припущення авторів словника про його спорідненість зі словотвірним гніздом *vizslál* (1631) 'досліджувати, простежувати, шукати', *vizslat* (1779) 'перевірка' (до цього гнізда угорські етимологи відносять також *vizsla*² (1350) 'мисливський пес') на під-

² Іменник *vizsla* вимагає окремого розгляду і подальшого дослідження, оскільки цей іменник, що називає певну породу мисливських псів поширений у багатьох

ставі їхньої семантичної близькості та фонетичних показників. У випадку обох словотвірних гнізд словотвірним формантам (суфіксам) можна знайти пояснення на угорському ґрунті: для *vizsgál* (*vizsga*) – це ітеративний суфікс – *gál* (*kál*) (пор. *borongál, keresgél, írdogál, járdogál, irkál* тощо). Так само для словотвірного гнізда *vizslál* (*vizslat*) – дієслівний формант *-l-* (*lál*) можливо ідентифікувати як угорський зі значенням ітеративності (*számlál, gyomlál, szaglál*). Для угорських етимологів проблема походження кореня *vizs-* була головною перешкодою для того, щоб розглядати слова з ідентичною семантикою *vizsgál, vizsga* та *vizslál, vizslat* як споріднені.

Аргументи фонетики та семантики дозволяють нам також припустити, що угорські слова *vizsgál, vizsga, vizslál, vizslat* споріднені, тобто мають спільний корінь *vizs-*. З огляду на вищевказані докази є вагомі підстави для припущення, що для угорських слів *vizsgál, vizsga, vizslál, vizslat* давньоукраїнське **vižь* (з **võdõti* ‘знати’) ‘присяжний пристав, у справах, що підлягали судові воевод і повітових старост; возний; слідчий’ є потенційним етимомом. Ключовими аргументами для такого припущення служать близькість семантики в угорських словах і давньоукраїнському слові – семантика, пов’язана з ‘досліджувати, розслідувати, простежувати, перевіряти’, – спільна (див. *“vizsgál, 1. Valamit különös figyelemmel, vigyázattal, részletesen, körül-ményesen stb. kutat, szemlél, fürkész... Minden szögöt, zugot megvizsgál-ni. A lopásról gyanús embernek mindenét kivizsgálni. 2. Birálat, ítélet végett tudakoz”* [...] *“Vizsga kémek, örök. Átv. vizsga szem, vizsga tekintet...”* – CzF.: VI, 1151–1152), а також докази на рівні фонетики.

Ранні переклади *Біблії* на угорську мову підтверджують для *vizsgál* семантику, пов’язану з ‘судовим розслідуванням’. Ймовірно між давньоукраїнським **vižь* та уг. *vizsgál, vizslál* існувала проміжна ланка – слово, яке не збереглося і не було зафіксоване (знайдене) у давніх текстах. Таким словом могло бути українське дієслово з коренем *viž-*, яке реконструюється як **vižovati*, оскільки на існування у минулому такого дієслова (можливо і не одного) вказують давньоукраїнський дієприкметник **вижованное* та віддієслівний іменник **вижованье* (Тимченко 1930–1932: I, 248). Сучасний угорський

слов’янських мовах. Можливо включення цього слова до словотвірного гнізда *vizslál, vizslat* можна пояснити міжмовною омонімією.

іменник *vizsga*, який у старих угорських словниках фіксується як прикметник, що навіть мав форми суперлативу, очевидно, походить від дієприкметника, тобто вихідною формою цього слов'янського запозичення в угорській мові було дієслово *vizsgál*.

Таким чином в угорських *vizsgál*, *vizsga*, *vizslál*, *vizslat*, які ми розглядаємо як угорські утворення від запозиченого давньоукраїнського дієслова з коренем *віж-*, відбитий давньоукраїнський рефлекс **ǫ → i*, фонетичний процес, що на більшості українських територій завершився у період з XI до XIII ст. Своєрідний розвиток семантики праслов'янського кореня **vǫd-* (**vǫddǫti* 'знати') у давньоукраїнській, який відбито у **віжсь*, є унікальним для слов'янського континууму. Такий розвиток семантики разом з давньоукраїнськими фонетичними особливостями дозволяє висунути обґрунтоване припущення про давньоукраїнський етимон для угорських дієслів *vizsgál*, *vizslál*.

ЛІТЕРАТУРА

- Желеховский, Е. / Żelechowski, E. [a 2. kötet szerzői: Желеховский, Е. – Недільський, С. / Żelechowski, E. – Niedzielski, S.] 1886, *Малоруско-німецький словар: Ruthenisch-deutsches Wörterbuch I–II*. Львів / Lemberg: З друкарні тов. им. Шевченка / Druckerei des Szewczenko-Vereines.
- ЕСУМ – Мельничук, О.С. (гол. ред.), *Етимологічний словник української мови I*–. Київ: Наукова думка, 1982–.
- Пискунов, Ф. 1882, *Словарь живого народного, письменного и актового языка русских южан*. Киев, изд. 2-е.
- Рудницький, Я.Б. 1962–1972, *Етимологічний словник української мови*. Вінніпег: Українська Вільна Академія наук.
- Срезневский, И.И. 1893–1903, *Материалы для словаря древнерусского языка I–III*. Санкт-Петербург.
- СУМ – Білодід, І.К. (ред.), *Словник української мови I–XI*. Київ: Наукова думка, 1970–1980.
- Тимченко, Е. (ред.) 1930–1932, *Історичний словник українського языка I/1–2*. Харків–Київ: Держ. вид-во України – Українська радянська енциклопедія.
- Шевельов, Ю. 2002, *Історична фонологія української мови*. Харків: Акта. [Shevelov, G. Y. 1979, *A historical phonology of the Ukrainian language*. Heidelberg: Winter.]
- Яворницький, Д.І. 1920, *Словник української мови*. Катеринослав.
- CzF. – Czuczor, G. – Fogarasi, J. *A magyar nyelv szótára I–VI*. Pest: Athenaeum, 1862–1874.

- Králik, L. 2014, Ungarisch *vizsga, vizsgál*: Versuch einer Slawischen Etymologie. *Studia Etymologica Cracoviensia* 19. Kraków, 205–210.
- TESz – Benkő, L. (főszerk.), *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967–1984.
- Zoltán, A. 2014, “Einige Bemerkungen zu Ľubor Králik Slawischer Etymologie von Ung. *vizsga, vizsgál*. *Studia Etymologica Cracoviensia* 19. Kraków, 211–213.

ДО ПИТАННЯ УГОРСЬКОГО ПЕРЕКЛАДУ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ СИМВОЛІКИ У ТВОРІ Т. ШЕВЧЕНКА *ПРИЧИННА*

Єлизавета Ладані

Одним із ранніх творів Т.Г. Шевченка, що орієнтовано був написаний у 1837 році, є романтична балада *Причинна*. Текст балади поет разом із іншими творами передав Євгену Гребінці наприкінці 1838 року для публікації в альманасі *Ластівка*.

Угорською мовою баладу *Причинна* вперше переклав А. Гідаш, який видав збірку поезій *Kobzos* 1951 року (див. Васовчик 1978). А вдруге угорською мовою балада з'явилася у перекладі видатного угорського поета Шандора Вереша у 1953 році у збірці, яка теж отримала назву *Kobzos* (Sevcsenko 1953).

У баладі *Причинна* Т.Г. Шевченко використав відомий народнописаний мотив про перетворення дівчини на причинну. У творі присутні типові ознаки романтичного світосприймання. Автор балади пов'язує міфологічний надреальний світ з трагізмом смерті молодої пари закоханих. Дівчина-сирота, чекаючи на свого судженого, збожеволіла і померла. Розповідь про її долю, про її страждання, про її смерть підсилюється трагічною сценою повернення козака, який побачивши свою сизокрилу мертвою, покінчив життя самогубством.

Складність перекладу балади *Причинна* вирізняється закодовою в ній мовною картиною духовного сприймання світу українців, яка подається автором крізь призму українських реалій, вірувань, національних символів та фольклорних образів.

Прослідкуємо, як вдалося Шандору Верешу відворити саме це світосприймання, етнонаціональну символіку балади в угорському перекладі балади *Причинна*.

Назва твору завжди виконує провідну роль в процесі його розуміння. Заголовок балади, тобто лексема *причинна* є семантично навантаженою реалією. У Великому тлумачному словнику сучасної української мови іменник *причинна* пояснюється як *божевільна людина* (ВТССУМ: 1140). За давніми народними уявленнями *причинна* – це дівчина, яка втратила психічну рівновагу, стан її свідомості змі-

нився через особисте горе – ймовірну втрату коханого. Змінений стан свідомості своєї героїні Тарас Шевченко пояснює чаклуваннями ворожки:

*“Не русалонька блукає:
То дівчина ходить,
Й сама не зна (бо причинна),
Що такеє робить.
Так ворожка поробила”* (Шевченко 1998: 19).

Шандор Вереш перекладає назву балади дієприкметником *megrontott*. В угорському тлумачному словнику надається два значення дієслова *megront*: ‘hiedelem szerint varázslattal megbetegít’, тобто ‘за повір’ям чаклунством призводить до захворювання’¹ та ‘erkölcstelenné tesz’, тобто ‘згвалтувати’ (див. ÉKsz.: 900). Таким чином можна зробити висновок, що угорський відповідник української реалії *причинна* має більше значень, і читач може отримати цілісну й однозначну інформацію про її значення в баладі лише після ознайомлення з повним текстом твору.

Твір починається романтичним описом лиховісної природи: буря на Дніпрі, контрастний опис нічного пейзажу насиченого народнопоетичними символами. В цьому описі в угорському перекладі проблематичними виявилися наступні рядки:

*“Ще треті півні не співали,
Ніхто ніде не гомонів,
Сичі в гаю перекликались”* (Шевченко 1998: 19).

Відповідно українським народним віруванням сич – це зловісний птах, що символізує смерть (див. Заремська 2008: 40), а півень виступає провісником закінчення того часу, коли під темрявою ночі діють злі духи, мерці, відьми, тобто всяляка нечисть. Цими рядками балади Т.Г. Шевченко попереджує, що дії бісівських сил ще не закінчилися, поет створює атмосферу тривожного очікування чогось трагічного. В українській міфології поширені уявлення про перших, других й третіх півнів. Вважалося, що півень своїм співом проганяє не-

¹ Тут і далі переклад з угорської мови – Є. Л.

чисту силу і викликає животворне світло сонця. Спів півня визначає межі нічного часу доби і пов'язується з певними жаклими подіями ночі: “Першим співом (приблизно о десятій годині вечора) він проганяє злих духів, другим (о дванадцятій) – мерців, третім (о другій ночі) відьом і злих ворожбитів” (Войтович 2002: 410).

Шандор Вереш переклав цей рядок не згадуючи третього співу півня: “*Hangja nem száll a kakasoknak*” (укр.: *голос півнів не лунає*) (Sevcsenko 1961: 21). У перекладі угорською мовою хоча й передається опис картини неспокійної ночі, однак читач не отримує відомостей про етноміфологічне значення співу перших, других та третіх півнів в українській культурі. Так само, як при описі світанку, коли:

Тарас Шевченко	Шандор Вереш
“Треті півні: кукуріку! – Шелеснули в воду” (Шевченко 1998: 22)	“ <i>Kakas szól! és nyeli mindet Folyam széles ágya</i> ” (Sevcsenko 1961: 24) [укр.: <i>Півень співає! і проковтнуло всіх Широке ліжко річки</i>].

Бідолашну, блукаючи біля річки дівчину, якій *причину ворожка* зробила, залоскотали насмерть русалки:

Тарас Шевченко	Шандор Вереш
“Кругом дуба русалоньки Мовчки дожидали, Взяли її, сердешную, Та й залоскотали” (Шевченко 1998:21)	“ <i>A sellők a sűrűségbe Némán hívogatták, Kézénfogták, babusgatták Körülsimogatták,</i> ” (Sevcsenko 1961: 24) [укр.: <i>Русалки в гущину Безмовно звали, Взяли її за руки, ніжили, Приголублювали</i>].

В українській міфології русалки, інакше лоскітниці, лоскотарки, лоскотухи – це жінки й діти, що померли неприродною смертю. Згідно з повір’ям вони живуть у річках, ставках, озерах тощо, а вночі,

коли світить місяць, виходять на берег, щоб заманити і залоскотати свою жертву насмерть (див. Жайворонок 2006: 513).

У перекладі Шандора Вереша семантична функція дієслова *залоскотати*, його смислове навантаження про русальне вірування зовсім не зазначається, отже й втрачається трагічне значення цих рядків.

Так само, як і в наступних рядках твору:

Тарас Шевченко	Шандор Вереш
<p>“Можє, вийшла русалонька Матері шукати, А можє, жде козаченька, Щоб залоскотати” (Шевченко 1998: 19)</p>	<p>“Habi sellő leng kilesni, Merre száll anyácska? Kozák legény párt keresni Csörtet éjhomályba?” (Sevcsenko 1961: 21)</p> <p>[укр.: Чи з водяного виру русалка маючись підглядає, Куди це матінка ширяє? Чи парубок козацький пари шукаючи У ночі темній дорогу вибиває?].</p>

Т.Г. Шевченко вводить у твір окремі рядки народної пісні, яку співають на Зелені свята, коли теплими травневими ночами русалки та потерчата виходять з річок і озер гратися, бігати, танцювати, примовляючи:

Тарас Шевченко	Шандор Вереш
<p>“Ух! Ух! Солом’яний дух, дух! Мене мати породила, Нехрещену положила” (Шевченко 1998: 21)</p>	<p>“Uh, uh! Szalma lelke duh! duh! Mikor anyánk héjből keltett, Keresztelni elfelejtett” (Sevcsenko 1961: 24)</p> <p>[укр.: Ух, ух! Солом’яна душа, дух! дух! Коли мати із шкаралупи виводила, Забула похрестити].</p>

В угорському перекладі Шандор Вереш, намагаючись точно передати фоніку та ритмомелодику вірша-заклинання, вигук “Ух!

Ух!” транскрибує, так само, як і повтор “дух, дух!”, перетворюючи український іменник на угорський звуконаслідувальний вигук і додає словосполучення *солом’яна душа*.

Це вдале рішення-компенсацію в перекладі віршованого твору дещо знецінює заміна дієслова *породила* метафорою вилуплення із шкаралупи.

Про життя знедаланої дівчини, про те, що її чекає в майбутньому, Т.Г. Шевченко у баладі *Причинна* пише:

Тарас Шевченко	Шандор Вереш
<p>“Не розплете довгу косу, Хустку не зав’яже, Не на ліжко, в домовину Сиротою ляже” (Шевченко 1998: 19–20)</p>	<p>“Varkocsát nem fonogatja, Ahogy neki tetszik, Kedvesét nem babusgatja, Nyirkos földön fekszik” (Sevcsenko 1961: 22)</p> <p>[укр.: Косу не плете так, Як йому подобається, Милого не голубить, На вологій землі лежить].</p>

Головним елементом українського весільного обряду є позбавлення дівчини коси, яка символізує її дівочу цноту, непорочність. Молодиця, заміжня жінка після покриття голови не повинна була світити волоссям. В українській весільній обрядовості хустка вважалася символом прихильності, любові, вірності і була обов’язковим елементом українського народного вбрання заміжньої жінки.

В угорському перекладі ці рядки втрачають усі конотації, пов’язані з українським весіллям.

Шандор Вереш не володів українською мовою, свої переклади – між іншим із різних мов – він створював на підставі підрядників. У статті Богдана Кравцева *Переклади з Шевченка угорською мовою* щодо перекладу Ш. Верешем, зауважується: “Роблені всі ці переклади на підставі не надто точних російських перекладів, виданих 1947 р. в Москві” (див. Кравців 1963: 366).

На підставі зіставлення оригіналу тексту та його угорського перекладу можна припустити, що Шандор Вереш на підставі підрядника не зрозумів або не отримав інформацію про те, що в цьому уривку ба-

лади *Причинна* Шевченко пише про українське весілля. Тому перекладач не відтворив важливі елементи ритуалу весільного обряду: розплетення коси, покриття голови хусткою відсутні.

Балада закінчується трагедією, смертю закоханих. Люди ховають молоду пару:

Тарас Шевченко	Шандор Вереш
<i>"Прийшли попи з корогвами, Задзвонили дзвони. Поховали громадою Як слід, по закону. Насипали край дороги Дві могили в житті"</i> (Шевченко 1998: 22)	<i>"Rópák jönnek nagy kereszttel; Füst és harangkongatás; Temeti a falu őket, Ahogy a törvény és szokás Az út szélén, a rét mélyén Két veremben fekszenek –"</i> (Sevcsenko 1961: 26) [укр.: <i>Йдуть попи з хрестом великим; Дим, і дзвони б'ють; Хоронить село їх, По закону і за звичаєм. На краю дороги, глибоко, у лузі Лежать вони в двох ямах –</i>].

В Україні за православною релігією та приписами церкви самогубство вважається важким гріхом. Існують певні правила поховання померлих, які відійшли в інший світ неприродною смертю: їх ховають без церковного обряду, поза освяченим цвинтарем. Т.Г. Шевченко наголошує на силі найвищого справедливого Божого закону, за яким божевільна дівчина та померлий від жалю до своєї коханої козак заслуговують на поховання за загальними звичаями, хоча хоронять молодих *край дороги*. Шандор Вереш вдало відтворив цей фрагмент балади угорською мовою.

На могилі молодих за українськими звичаями садять дерева:

Тарас Шевченко	Шандор Вереш
<i>"Посадили над козаком Явір та ялину, А в головах у дівчини Червону калину"</i> (Шевченко 1998: 22)	<i>"Kőrist és fenyőt ültettek, Hol a legény feje van És kányafát, fekete fát, Hol a leány szíve van..."</i> (Sevcsenko 1961: 26)

	[укр.: <i>Ясен та ялину посадили В головах у хлопця І калину, чорне дерево Над серцем дівчини...</i>].
--	---

Явір належить до найбільш поширених в українській народній творчості полісемантичних фольклорних символів, що серед іншого символізує молодого хлопця-козака (див. Жайворонок 2006: 660). Калина у національній свідомості українців виступає символом дівочості, незайманності, чистоти, однак вважається також символом крові, а іноді навіть образом самої України (див. там само, 270). Символічним значенням дерев на могилах закоханих є вічне кохання молодих, яких вже ніхто ніколи не зможе розлучити.

Цікавим є рішення угорського перекладача, а саме доповнення, уточнення слова *калина* словосполученням *чорне дерево*. Отже, можна припустити, що поясненням такої помилки може бути неуважність з боку виконавця підрядника, адже прикметники *чорний* та *червоний* в українській мові фонетично подібні. Крім того чорний колір і в угорській, і в українській культурі є атрибутом смерті та трауру і викликається зображеними у творі трагічними подіями.

На підставі зіставлення українських символів, реалій, фольклорних образів балади Т.Г. Шевченка *Причинна* та їх перекладу угорською мовою можна зробити висновок, що певна частина закодового українського етнонаціонального змісту балади втрачається. Однак, незважаючи на певні втрати, перекладачеві вдалося зберегти цілісну естетичну цінність твору.

Аналіз угорського тексту вказує на необхідність культурологічного підходу до вирішення перекладацьких проблем, що виникають під час передачі подібних вищенаведеним прикладам частин творів. Однак не кожний перекладач і не в будь-яку епоху має змогу це зробити...

ЛІТЕРАТУРА

- Васовчик, В.Ю. 1978, Угорська література і Т.Г. Шевченко. В кн.: *Шевченківський словник: У двох томах, т. II*. Київ: Наукова думка, 283–298.
- Войтович, В.М. 2002, *Українська міфологія*. Київ: Либідь.

- ВТССУМ – *Великий тлумачний словник сучасної української мови*. Київ–Ірпінь: ВФТ “Перун”, 2005.
- Жайворонок, В.В. 2006, *Знаки української етнокультури: Словник-довідник*. Київ: Довіра.
- Заремська, М. 2008, Фольклорні та народознавчі джерела поетичної творчості Т.Г. Шевченка. *Шевченкознавчі студії*, вип. 10, 38–45.
- Кравців, Б. 1963, Шевченкове слово і слава. В кн.: Тарас Шевченко, *Повне видання творів, т. XII: Поезія Шевченка чужими мовами*. Чікаго: Вид-во Миколи Денисюка.
- Шевченко, Т.Г. 1998, *Кобзар*. Київ: Веселка.
- ÉKsz. – Pusztai, F. (szerk.), *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2003, 2. átdolg. kiadás.
- Sevcsenko, T. 1953, *Kobzos: Válogatott költemények*. Fordította: Weöres Sándor. Budapest: Új Magyar Könyvkiadó.
- Sevcsenko, T. 1961, *Kobzos: Válogatott költemények*. Budapest: Európa Könyvkiadó.

АНАЛИЗ ОНОМАСТИКОНА ИСТОРИЧЕСКОГО РОМАНА ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛИША *ЧЕРНАЯ РАДА*

Виктория Лебович

Анализ ономастикона чрезвычайно интересного и значимого в истории украинской литературы исторического романа Пантелеймона Кулиша *Черная рада* будет осуществлен на основе украинского и русского текстов произведения. Ссылки на русский вариант романа призваны подчеркнуть закодированные в именах героев значения и коннотации, так как в большинстве случаев они уточняют, углубляют или дополняют заложенную в украинском произведении семантику. Проведение подобного анализа возможно благодаря тому, что сам Кулиш назвал русский вариант романа *Черная рада* вольным переводом, в котором *«есть места, которых нет в подлиннике, а в подлиннике осталось многое, не вошедшее в перевод»* (Куліш 1996: 238). А об интересе Кулиша к ономастике свидетельствует среди прочего и тот факт, что в письме к М. Погодину от 2 марта 1843 года, в котором украинский писатель информирует русского издателя о своих рабочих планах-намерениях, фигурирует следующий пункт: *«въ четвертыхъ, издать исторію Малороссійскихъ фамилій»* (Куліш 1929: 9).

15 октября 1843 года Пантелеймон Кулиш в письме к тому же М. Погодину заявляет: *«Уже съ годъ сидить у меня въ головѣ романъ, почти совсѣмъ готовый [...] Имя моего романа: Сотникъ Шрамко и его сыновья (Шрамко значитъ – Balafre), – картина того чуднаго и загадочнаго времени, которое наступило по смерти Богдана Хмѣльницкаго»* (там же, 11–12). Далее автор замечает, что его предыдущий роман *Михайло Чарнишенко, або Малоросія 80 літ назад* имел большой успех в Украине: *«Панамъ нашимъ пришелся онъ очень по вкусу, особенно восхищаются Запорожцами. Въ новомъ моемъ романѣ будетъ также Запорожець, только не одинъ, а цѣлая ватага»* (там же, 13).

Произведение *Черная рада* стало первым историческим романом вальтер-скоттовского типа в украинской литературе. Александр Долинин отмечает: *«Общеизвестно, что вальтер-скоттовский исторический роман предлагает удобную модель для описания любого общества в диахронической перспективе, поскольку он, как правило, ри-*

сует некий переломный момент исторического развития [...] через контраст и конфликт двух враждующих лагерей» (Долинин 2007: 239). Созданию произведения предшествовало изучение большого количества украинских, российских, польских и т.д. исторических источников, однако автор все же считает, что мир образной словесности не должен быть художественным соответствием реальной действительности. Пантелеймон Кулиш вводит в свой роман вальтер-скоттовский образ рассказчика – своеобразного альтер-эго самого писателя (см. Гармата 2012: 59–60). Многие герои произведения созданы на основе прототипов, однако Кулиш и в этом не стремится к воссозданию исторической верности. Уже М. Максимович в своей статье *Об историческом романе г. Кулиша «Черная рада», 1857 г.* писал: «По сказанию летописей, паволоцкий полковник не был на Черной раде; а во все время оной подвизался храбро на Заднепровской Украине, против ее томителей, напрасно ожидая себе помочи из Киева от Сомка, а потом от Брюховецкого, к которому были и посланцы от него. Таким образом одно из главных действующих и лучших лиц романа введено в него несогласно с историческою истиною» (цит. по Кулиш 1994: 605).

Герои исторического романа *Черная рада* – это убедительные общественные и психологические типы людей, в образе, поступках и мыслях которых автор отражает свои общественно-политические и морально-этические воззрения, свое понимание истории Украины середины XVII столетия. Героев романа можно разделить на две категории: исторические лица и созданные автором, вымышленные персонажи. Все они являются носителями определенной идеи, представителями определенной системы ценностей и жизненного идеала.

Анализ ономастического романа *Черная рада* Пантелеймона Кулиша призван показать, каким образом воплощаются и отражаются эти идеи в номинации вымышленной ватаги запорожцев в произведении.

Историческую основу романа дают события, происшедшие после заключения Переяславского договора (1654) в условиях борьбы за власть на Левобережной Украине, когда за гетманство столкнулись Василь Золотаренко, Яким Сомко и Иван Брюховецкий. В результате на Чорной раде 17 июня 1663 года гетманом был избран Брюховецкий. В описании толпы бродяг и голой, грязной черни отражается охлократия Кулиша, который считал, что дикие инстинкты темной во-

оруженной толпы угрожают национальной самобытности и историческому развитию украинского народа, и запорожских казаков в своих исторических работах называл не иначе как разбойниками: *«Назбиралось люду незчисленна сила, і все то була сільська чернь, мужики, що позіходились грабовати Ніжень, як приобіщав їм Брюховецький. Обідрані кругом, у чорних сорочках: мабуть, самі бурлаки да гольтяки, що, не маючи жодного притулку, служили тільки по броварнях, по вінницях да ще по лазнях грубниками. У іншого сокира за поясом, у того коса на плечі, а другий притяг із колякою. Аж сумно стало Петрові, як розібрав, що воно єсть отся купа голоти»* (Куліш 1994: 120).

Полковник и священник Иван Шрам

Из вышеприведенного отрывка письма Кулиша к М. Погодину выясняется, что по мере рождения произведения со временем изменилось не только его название, но и сюжет. Рабочее название романа свидетельствует также о том, кого писатель собирался сделать главным героем. Несмотря на то, что само прозвище главного героя *Шрамко* является говорящим именем, Кулиш особо подчеркивает его значение: в скобках переводит слово на французский язык (*Шрамко значить – Balafre*). И буквально во втором предложении романа представляет героя читателям: *«по одежі і по сивій бороді, сказати би, ніп, а по шаблюці під рясою, по пістолях за поясом і по довгих шрамах на виду – старий козарлюга»* (Куліш 1994: 38). В русском варианте романа старый козарлюга передается одним, стилистически насыщенным, возвышенным, немного даже торжественным существительным *воин* (см. Кулиш 1860: 1), полная смысловая нагрузка которого раскрывается в тексте немного позже, когда Пантелеймон Кулиш знакомит читателей с историей жизни казака Шрама, храбро боровшегося на стороне Богдана Хмельницкого и на поле боя не раз смотревшего в глаза смерти: *«Ніхто краще його не ставав до бою; ніхто не крутив ляхам такого веремія»* (Куліш 1994: 38). Интересно, что в русском тексте П. Кулиш посчитал нужным сохранить оригинальное украинское выражение *«не вертівъ Ляхамъ веремія»* и в сноске объяснил: *«Выраженіе козацкое. Это значило – налетѣтъ вьюгою. Одуритъ неприятелю голову внезапнымъ бѣшенымъ нападеніемъ»* (см. Кулиш 1860: 13), что опять таки подчеркивает отчаянную храбрость закаленного в боях старого, мудрого казака. Шрамы на лице героя много-

кратно упоминаются в тексте романа. Например, слепой кобзарь при встрече гладит рукой лицо полковника и приговаривает: *«это наш рыцарь, это его шрамы»* (там же, 21), а Кирило Тур выражает свое уважение почитаемому всеми казаку-священнику следующими словами: *«Лучче, коли хоч, розрубай мене надвое од чуба до матні, а я не зніму руки на твої шрами і на твою рясу!»* (Куліш 1994: 74).

Основную идею, заложенную в образе главного героя, лучше всего иллюстрирует следующая реплика самого Шрама: *«Як треба рятовати Україну, байдуже мені і літа, й рани. Обновиться яко орля юність моя. На коня, на коня!»* (там же, 135). И Шрам отправляется в путешествие, в конце которого отдает жизнь за Украину, за казацкие ценности.

Этимологическое толкование прозвища сына *«Паволочского по-па, по фамилии Чепурного»* (Кулиш 1860: 8) подается вместе с культурно-исторической ссылкой на интересный обычай номинации в среде казачества: *«У тих-то случаях пошрамовано його вздовж і впоперек, що козаки, як прозвали його Шрамом, то й забули реєстрове його прізвище. І в реєстрах-то, коли хочете знати, не Чепурним його записано»* (Куліш 1994: 38). Имя и фамилия полковника и священника, *«въ которомъ соединялись два званія, по понятіямі нашего вѣка несовмѣстнія»* (Кулиш 1860: 8) – Иван (др.-инд. божья бдагодатель, божий дар (см. Скрипник–Дзятківська 1996: 61)) и Чепурный (рус. чистый, аккуратный, ухоженный) – в переносном смысле подчеркивает как особую приближенность к Господу, так и моральную чистоту и устойчивость воззрений казака. В реестр Запорожской Сечи его записали под неизвестным читателям и неупоминаемым автором романа именем. Реестровым именем в казацкой среде считалось имя и фамилия, которое записывали в реестровую книгу по прибытию казака на Сечь. По свидетельству выдающегося исследователя истории запорожских казаков Дмитра Яворницкого настоящую фамилию казаков часто стремились скрыть, так как российское или польское правительство, разыскивая своих беглых подданных, не раз присылало на Сечь запросы с целью выяснить, нет ли на Сечи какого-то Иванова или Войновича. В ответ казаки писали, что таких лиц на Сечи нет, но есть прибывшие приблизительно в указанное в запросе время Задерихвост или Загубиколесо (см. Яворницкий). Таким образом, запорожский казак имел по меньшей мере три номинации: имя и фамилию, полу-

ченные при рождении, реестровое имя и прозвище. Многие из казацких прозвищ сохранились как наследственные патронимические фамилии в среде современного украинского населения. Казацкие прозвища были интересны и остроумны, они часто отражали внешние или внутренние характеристики казака. Именно это мы и постараемся показать и доказать посредством анализа номинации большинства вымышленных героев романа *Черная рада*.

Тарас Сурмач

Примером такой номинации может служить прозвище эпизодического героя романа – Тараса Сурмача. Вынужденная остановка путешественников в Киеве связана с народным обычаем, согласно которому по поводу рождения сына счастливый отец расстилал перед порогом своего дома скатерть и угощал всех проходивших мимо людей. Старик Шрам узнал *«въ хозяинъ стараго трубача охочекомонныхъ козаковъ своихъ, по имени Тараса Сурмача»* (Кулиш 1860: 69–70). Прозвище Тараса отражает род его занятий и образовано от слова *сурма*, т.е. музыкального инструмента, своеобразной деревянной трубы (Гуменюк 1967: 47), которой казаки пользовались для подачи разных сигналов. А Тарас является именем греческого происхождения со значением *бунтовщик* (см. Скрипник–Дзятківська 1996: 101). Именно эти два аспекта актуализируются в намеке обиженного на Шрама новоиспеченного отца за то, что тот отказался с ним выпить: *«Коли б я знав, що така мені на старість буде честь од пана Шрама, то враг мене візьми, коли б я засурмив вам хоч на один приступ!»* (Куліш 1994: 45).

Петро Шраменко

Сына полковника Шрама зовут Петром (др.-гр. *камень, скала, надежный, непоколебимый* (см. Скрипник–Дзятківська 1996: 91)). В тексте его согласно украинским обычаям называют Шраменя (Куліш 1994: 48), Шраменко (там же, 50), Петро Шраменко (Кулиш 1860: 34), Шрамовый орленокъ (там же, 44). И Петро действительно надежен, верен, непоколебим в своих воззрениях, стремлениях и своей любви. Он храбрый, удалой казак, весь в отца: *«один изъ первыхъ рубакъ на Украинъ»* (там же, 157). Будучи еще ребенком, Петро пробрался в лагерь врагов-поляков, убил знаменосца и принес гетману знамя. В ро-

мане он отказывается поднять руку на того, кто спас ему жизнь. Петро бросается спасать чужую невесту, хотя сердце его разрывается на части, ведь он и сам влюблен в дочь друга своего отца, Михайла Череваня. Божий Человек пророчит Петру долгую, счастливую жизнь: *«Добрый козак; по батькові пішов. Одвага велика, а буде довговічний, і на війні щасливий: ні шабля, ні куля його не одоліє, – і вмере своєю смертю»* (Куліш 1994: 50). И Петро с Лесей становятся символом всепобеждающего семейного счастья в романе.

Помещик Михайло Черевань и его семья

Друг Шрама Михайло Черевань в Запорожском войске занимал важную должность: он был хорунжим, т.е. охранником знамени. Хорунжие были сильными и храбрыми воинами, способными при любых условиях уберечь знамя. Однако покинув казацкие вольности, Черевань *«доскочив собі незчисленного скарбу, та після війни й сів хутором коло Києва»* (Куліш 1994: 38). В русском варианте текста произведения встречается дополнение о спокойной, ленивой и веселой жизни зажиточного казака на хуроре Хмарище (см. Кулиш 1860: 2), предрасполагающей к той характеристике, которую автор дает герою через восприятие только что прибывшего Шрама. Сначала идет авторская ремарка, отсутствующая в украинском тексте, представляющая персонажа в своеобразном противопоставлении Шраму: *«Черевань, быь человекъ изъ разряда людей весьма обыкновенныхъ»* (там же, 21). А дальше следует описание внешности и этимологическое объяснение прозвища: *«Лысая, шарообразная голова, огромное брюхо или по-Украински черево, по которому и прозвали его Череванемъ, руки съ растопырившимися отъ жиру пальцами»* (там же). В украинском тексте по мнению автора нет необходимости в этимологическом толковании онима, так как фонетическая созвучность и овеенная романтическим ореолом в современной Кулишу украинской литературе история казачества соответственно ориентируют читателя. Спрятавшийся за деревом Шрам видит как Черевань *«похитувавсь, гладючи черево; а щоки – як кавуни»* (Куліш 1994: 44). Свидетельствующие о влиянии фольклора, характерном для украинской литературы почти всего XIX столетия, щеки-арбузы в русском тексте трансформируются в более неприятное изображение постоянно растопыренных от ожирения пальцев. Автор не раз намекает в произведении на чрезмер-

ные габариты казака, например, в описании собравшейся в Киев процессии: «*Черевань не торопился їхати, изъ уваженія къ своей полной особѣ*» (Кулиш 1860: 58). Над толстяком подтрудливает и Кирило Тур. На замечание Череваня, что если б не жена и дочка, и он махнул бы к казакам на Сечь, Кирило Тур иронически констатирует, что мало таких поместилось бы в курене (см. Куліш 1994: 76). Чрезмерная полнота мешает герою в передвижении, о чем свидетельствует многократное использование глаголов *лезет, сопит, вваливается* и т.д.: «*Як ось і лізе Черевань, сопучи, через поріг. Увалився у хату*» (там же, 49). Кроме того Черевань все время говорит и думает о еде: «*Там нам дадуть таких вареників, що всяке горе на душі одлигне*» (там же, 48).

Противопоставление Шрама и Череваня в романе намечается уже в той сцене, когда помещик приглашает гостей к столу. Примечательно и символично, что жбан, из которого Черевань угощает гостей, украшен скульптуркой бога вина Вакха. Может именно в этом подобен богу герой согласно значению своего имени древнееврейского происхождения: Михайло – как Бог (см. Скрипник–Дзятківська 1996: 79)? Загадку Шрама: «*король каже: „Потіха моя!“*, *кряля каже: „Погибель моя!“*» (Куліш 1994: 51), в которой король – это тело, а кряля – душа, реагирующие на потребление спиртного, Черевань разгадать не в состоянии. Больше того, согласившись с расшифровкой загадки, подсказанной Шрамом, толстяк снова предлагает всем выпить.

Противопоставление друзей достигает своего апогея в сцене, когда озабоченный зловещим положением дел в Украине Шрам возмущается реакцией Череваня, который думает только о своем животе и задает риторический вопрос: «*А що нам, бгате, до Вкраїни? Хіба нам нічого їсти або пити, або ні в чому хороше походити?*» (там же, 62). Негодующий Шрам в сердцах называет Череваня Барабашем. А это – великое оскорбление для казака («*паскудне прізвище*» (там же), «*поносное слово*» (Кулиш 1860: 78)). Имя Ивана Барабаша в украинской культуре и в народном творчестве, не в последнюю очередь благодаря думе «Хмельницкий и Барабаш», стало нарицательным. В украинском культурном пространстве оно обозначает человека, заботящегося лишь о собственной выгоде, равнодушного к судьбе своей страны предателя. Оскорбление заставляет Череваня изменить свою точку зрения: он кланется ни в чем не отставать от Шрама. Оживает его казацкая душа, подавленная тучным, разленившимся от хуторской

жизни телом (см. там же, 80). Кстати, топоним богатого поместья Череваня, хутор Хмарище (рус. *облачище*) может также рассматриваться символически, как большое затмившее горизонт облако, закрывшее от Череваня и Украину, и былую казацкую удаль, казацкую жизнь.

Согласно украинским традициям жену Череваня в романе зовут Череваниха. Прозвище образовано от онима мужа при помощи устаревшего суффикса *-иха* (ср. Барабаш – Барабашиха (там же, 335)). Примечательно, что Пантелеймон Кулиш в русском варианте романа и дочь Череваня сравнивает с княгиней Ольгой, супругой князя Игоря Святославича, которую по аналогии нарекает Игорихой: *«Можно бы подумать, что это древняя Ольга Игориха выѣзжала погулять по заповѣднымъ Кіевскимъ лугамъ»* (там же, 59). Аллюзия на *Слово о полку Игореве* здесь однозначна. Про Череванивну (Кулиш 1860: 38; Куліш 1994: 53) в русском варианте произведения сказано, что она *«носила въ семействѣ уменьшительное имя Леси»* (Кулиш 1860: 36). Именно в русском тексте романа подчеркивает Пантелеймон Кулиш особую грацию, особую душевность и красоту украинской девушки: *«Она не пѣла, а какъ-будто мечтала въ-слухъ, какъ обычно поетъ въ уединеніи задумчивая Украинка»* (там же, 39); *«стояла съ той граціей, какую природа внушаетъ какъ-будто однѣмъ только Украинкамъ»* (там же, 39). В описании внешности все еще привлекательной (несмотря на возраст) супруги Череваня встречается типичная черта украинской красавицы, часто упоминаемая в литературных произведениях XIX столетия – черные брови: *«Череваниха была то, что называется сама въ собі (в другом месте: «пані на всю губу» (там же, 51)), то есть въ полномъ развитіи тѣлесныхъ формъ. Лѣта прибавили ей тучности, но не уменьшили игры румянца на щекахъ и блеску умныхъ и веселыхъ глазъ, которымъ черныя брови продавали особенную выразительность»* (там же, 37).

В образах Леси и Череванихи Кулиш большого внимания литературной ономастике не уделяет, за исключением разве что следующего. Черевань почти сразу же после прибытия гостей «сватает» Петра к Лесе: *«Меласю! – обернувьсь до жінки. – От нам зятьюк! Лесю, от жєних тобі під пару, так-так!»* (Куліш 1994: 49). Шрам не имеет ничего против, только Леся и Череваниха ведут себя как-то странно. Причину остановленного на неопределенных условиях сватовства понял только Петро и *«въ одну минуту жизнь покрылась для него мра-*

комъ» (Кулиш 1860: 57). А по пути в Киев Череваниха рассказывает Петру о некогда увиденном ею сне и вещании ворожки о том, что Леся станет женой гетмана. Вся процессия увидела прекрасную панораму сияющего Киева, только Петро «і не бачить, і не чує нічого: так опентала (рус. отуманила) його Череваниха» (Куліш 1994: 56). А зовут Череваниху Меланией, т.е. именем греческого происхождения со значением черная, темная (см. Скрипник–Дзятківська 1996: 162).

После черной рады для Череваня все возвращается на круги своя. Он горько сожалеет о том, что покинул свой хутор, и Шрама в сердцах называет сумашедшим: «Нехай їй біс, сій раді! От не в добру годину знесло мене з тим божевільним Шрамом! [...] Ой, коли б мені добратись живому та здоровому до Хмарища!» (Куліш 1994: 151). И в сцене прощания, когда казаки расстаются навсегда, в центре внимания оказывается обед: «Ох, у нещасливу годину, бгате, ми виїхали з Хмарища! [...] Подождіть же! Куди ж оце ви, бгатиці? – Куди ми ідемо, – одвітує Шрам, – там тобі не бувати. – Та, по правді сказавши, бгате, я й не хочу. Добре й під Ніженем огрілись. Ось до якого часу блукаю не обідавши. [...] – Ну, їдь же собі обідати, – каже Шрам, – нам ніколи. Прощай!» – Прощайте й ви, бгатиці! Та заїздить, упоравшись, у Хмарище: вдаримо, може, ще раз лихом об землю. – Ні, вже! – одвітує Шрам. – Тепер про нас хіба тільки почувеш. Прощай навіки!» (там же, 156).

Вернувшись на хутор, Черевань навсегда порывает с казачеством и отдает предпочтение спокойной, размеренной жизни, центральное место в которой отведено застолью.

Василь Невольник

Интересным типом казака с говорящим прозвищем является служащий у Череваня старый казак Василь Невольник. Ворота, ведущие в хутор Череваня, путникам открыл именно он. Несмотря на очевидное значение онима, Кулиш дает объяснение прозвища в одной из первых реплик дряхлого старика, восхищающегося удалым сыном Шрама Петром: «Орел, а не козак! – каже знов Василь Невольник. – Що, якби таких друзяк припливло хоч дві чайки до Кермана, як я пропадав там у неволі? Ох, боже правий! Далась мені та проклята неволя добре знати, не забуду її довіку!» (Куліш 1994: 39). А в русском тексте вместо последней фразы идет уточнение: «кандалы потерли

руки и ноги, холодное железо пропродало тѣло до костей!» (Кулиш 1860: 5). Из рабства Василя Невольника при содействии Божьего Человека выкупил Черевань, отдавший за него сто золотых. С тех пор Василь Невольник, то и дело вспоминающий свое тяжелое рабство, живет у Череваня и верно служит ему согласно своему обещанию: *«піду я тому служити, хто визволив мене із бусурменської землі»* (Куліш 1994: 45).

На черной раде Василь Невольник спасает жизнь своего хазяина. Ведь Черевань во весь голос заявляет, что Сомко его зять, и он готов где угодно провозгласить зятя гетманом. Реакция запорожцев не заставила себя ждать, приговор был однозначен: *«Бейте эту кабанью тушу»* (Кулиш 1860: 295). Разрешает ситуацию Василь Невольник: *«Тут деякі поточились до Череваня, і, може б, там йому й капут був, да Василь Невольник пізнав ватажка. – Пугу-пугу! – закричав, – пугу. Голоवेशка! Гаврило! Хіба не пізнав Василя Невольника? Не чіпай сього пана: він на моїх руках!»* (Куліш 1994: 149). В образе Василя Невольника Пантелеймон Кулиш отразил типичную судьбу определенной части попавших в плен казаков, подчеркивает такие черты идеализированного казачества как верность своему слову, верность своему спасителю и верность казацким ценностям.

Божий Человек

Оним Божьего Человека, почитаемого всеми слепого кобзаря, также является говорящим именем. Василь Невольник характеризует почитаемого как святого старца следующими словами: *«Такого кобзаря не було, та, може, вже й не буде між козацтвом»* (Куліш 1994: 43). Относительно краткую авторскую характеристику героя в украинском тексте романа – *«Звався божим чоловіком сліпий старець-кобзар. Темний він був на очі, а ходив без проводиря; у латаній свитині і без чобіт, а грошей носив повні кишені. Що ж він робив із тими грішми? Викупляв невольників із неволі. Іще ж до того знав він лічити усякі болісті і замовлять усякі рани. Може, він помагав своїми молитвами над недугом, а може, і своїми піснями [...] За тее-то за все поважали його козаки, як батька»* (там же, 43) – Пантелеймон Кулиш в русском варианте расширяет и дополняет описанием внешности героя. Он подчеркивает необыкновенное почтение казаков к старику, который знал язык всех растений и трав, который своими молитвами

и песнями исцелял самые тяжелые болезни и заговаривал раны, а все полученные в качестве благодарности средства тратил на освобождение пленных казаков, и *«зато не было ему и другого имени, как Божій Человѣкъ. Наружность его вполнѣ соответствовала этому имени. Съ длинной сѣдой бородой, съ правильными, умными и строгими чертами лица»* (Кулиш 1860: 20). Всем встречающим слепого старца казалось, что душа его жила не на земле, а на небе (см. Куліш 1994: 48). Божий человек цитирует гл. 5. ст. 7. Евангелия за Матвеем: *«Блаженні милостивіі, яко ті помиловані будуть»* (там же, 44). К необыкновенному почтению со стороны казаков присоединяется и Кирило Тур, утверждающий исключительность старца: *«Не всякому рівнятись із божим чоловіком. У того й думка, й серце у законі господньому, поучається він закону божому день і ніч»* (там же, 131). И раненного в поединке с Петром Кирила Тура лечит также Божий Человек, отклоняющий упрек Шрама следующими словами: *«Мені усі ви рівні; я в ваші чвари да свари не мішаюсь»* (там же, 104). Показательно, что в конце романа Петро при прощании с Божьим Человеком кладет ему за пазуху деньги *«на викуп невольника з неволі, за панотцеву душу»* (там же, 173).

Пугач

У запорожских казаков был в обходе своеобразный пароль *«Пугу! Пугу!»*, на который отвечали: *«Козак з Лугу!»* Пугу – это междометие, подражающее издаваемому филином, хищной птицей из семейства совиных звуку. При помощи этого междометия оповещали казаки друг друга в разных ситуациях, например, когда стремились освободить своих пленных товарищей. Прозвище сечевого старца Пугача образовано как раз из этого широко распространенного казачьего пароля. Однако в прозвище актуализируются также коннотации, отраженные в значении: *пугач* – это *тот, кто пугает*. Деда в произведении представляет Гвинтовка: *«Се батько Пугач, старець, або дід кошовий»* (Куліш 1994: 110). В русском варианте романа Кулиш, обращаясь к читателям, добавляет: *«Его-то именемъ помните, Черногорець думалъ унять своего побратима отъ любовныхъ дурачествъ»* (Кулиш 1860: 208).

Голос Пугача, когда он приходит за Кирилом Туром, чтобы отвести молодого казака на расправу, дик, а его *«пугу!»* зловеще (см.

Куліш 1994: 68). Мать и сестра Кирила, услышав это «пугу!», задрожали от страха, хотя: *«Уже їм не впервинку було се низове пугання, тільки ж ніколи не було їм так страшно»* (там же, 116). В описании внешности старика превалирует мотив жестокости, угрозы: *«білі його брови страшно насупились. Попустивши вниз сивий довгий ус, поглядавав він на Кирила Тура, як хижий орел на ягницю»* (там же, 117). В русском варианте текста этот мотив раскрывается еще шире: *«Наружность батька Пугача не предвѣщала ничего добраго. Мрачное лице его, съ нахмуренными бѣлыми бровами, и во всякое время не развеселило бы никого, а теперь оно казалось вѣстникомъ чего-то ужаснаго»* (Кулиш 1860: 225).

А судят Кирила Тура из-за нарушения древних традиций, казачьих обычаев. Решение о наказании после обвинения Пугача (*«Учинив він таке, що тільки пху! Не хочеться й вимовити. Знюхавсь поганий з бабами і наробив сорому товариству на всі роки»* (Куліш 1994: 125)) принимают длинноусые сечевые деды, уже не занимавшие никаких должностей, но игравшие важную роль в жизни казачества. «Сказание в гречку», как Кулиш объясняет в сноске русского варианта текста, является согрешением против седьмой заповеди (см. Кулиш 1860: 247). Наказание за это нарушение у казаков было жесточайшим: виновного привязывали к позорному столбу и забивали киями (толстыми палицами) насмерть. Семи таких ударов было достаточно, чтобы виновник испустил дух.

В произведении не раз заходит речь об отношении казаков к женщинам. Когда поединок Петра и Тура закончился ранением обоих, сам гетман Сомко сокрушался над Кирилом: *«Лучче б мені довіку не женитись, ніж отес бачити тебе без пам'яті і гласу!»* (Куліш 1994: 93). Сомко ни во время открытых насмешек-обещаний Кирила похитить его невесту, ни на упрек Шрама по поводу того, что он заботится о раненном похитителе, много внимания своей невесте не уделяет: *«Что мнѣ невѣста: Этого цѣлѣ много по всему свѣту, а Кирила Тура не найдешь во всемъ мірѣ»* (Кулиш 1860: 169). И Кирило Тур говорит о гетмане, что: *«для него невѣста – самая лишняя вещь»* (там же, 252).

Во время наказания первым ударил Кирила Тура сам Пугач: *«так одважив києм по плечах, що аж кістки захрумтіли»*. В русском варианте текста жестокость Пугача еще более подчеркнута: *«безжа-*

лостный Пугачь вляпнул ему такой полновѣсный ударъ, отъ котораго, казалось, и кости должны были разсыпаться въ дребезги» (там же, 242). Самыми убежденными сторонниками осуществления жестокого наказания были сечевые деды. Один из них даже предложил положить конец всему одним ударом по голове. Но другой дед, ссылаясь на поучения Иисуса Христа из Евангелия от Матвея возразил, говоря, что такая расправа недостойна казака: *«Ні, брате, – каже другий дід, – ніхто з нас не зазнає, щоб коли-небудь бито виноватого по голові. Голова – образ і подобіє божє: гріх підіймати на неї кия. Голова нічим не винна; із серця ісходять помишленія злая, убійства, прелюбодіянія, татьби»* (см. Куліш 1994: 127). Многие казаки прошли мимо наказуемого Тура, и многих отвадил его побратим Богдан Черногор, про которого Пантелеймон Кулиш писал: *«молодий, високий козак, тільки щось азіатське; зараз і видно, що не нашого поля ягода»* (там же, 68).

И все же после наказания первым пришел лечить Кирила Тура именно Пугач, который *«сам приложив йому до спини широке якесь листя, помазавши чимсь липким. – Ну, – каже, – тепер ходи здоров, та не скачи в гречку, а то пропадеш, як собака!»* (там же, 128). И obedать пришел в курень к Кирилу, оказав этим большую честь и казаку, и всему куреню. Вот таким образом «реабилитирует» Пантелеймон Кулиш старого казака, ранее охарактеризованного в авторской ремарке русского варианта романа следующим образом: *«Пугачь принадлежал къ самымъ суровымъ рыцарямъ своего ордена, отрицавшагося міра и всѣхъ удобствъ жизни»* (Кулиш 1860: 209).

Пугач – рыцарь, однако с теми, кто осмелится подорвать вековые устои, отказаться от традиций, нарушить законы украинских сечевых казаков, он безжалостно расправляется. Именно это происходит и в сцене изобличения Брюховецкого, который получив власть, показывает свое истинное лицо. За то, что *«На чім держиться Січ і славне Запорожжє, те повернув ти на сміх!»* (Куліш 1994: 160), Пугач пророчит Брюховецкому: *«Коли взявсь брехати по-собачи, то й пропадеш, як собака!»* (там же, 158). И вместе с частью запорожцев отправляется обратно в Запорожскую Сечь, но сначала проклинает Брюховецкого, называя его Иродом: *«Пху! Плюю й на той слід, що топтав із паливодами! Плюйте й ви, батьки, – каже своїм товаришам, а на прощання скажем сьому Іродові, чого ми йому бажаємо:*

воно ж йому й не минеться». (там же, 160). Про проклятия в русском тексте романа дается сноска, в которой Пантелеймон Кулиш объясняет, что украинец, только умеренно рассердившись, ругает отца и мать своего врага, серьезно разъярившись, он *«Береть для своих проклятиї моральную сторону чгловека»*. Народ, который не боится *«ни кулака, ни стыда»*, проклятий боится страшно, неслучайно в народе им приписывалась особая сила (см. Кулиш 1860: 326). Поэтому в романе по примеру Пугача сечевые старцы один за другим проклинают Брюховецкого; они желают гетману-предателю, чтоб на него обрза падали, чтоб у него покоя не было ни днем, ни ночью, чтоб его земля не приняла и т.д.

По мнению М. Зерова, суровый хранитель казачьих традиций Пугач и экспрессивный Кирило Тур, психолог-экспериментатор, который считает себя смычком, способным играть на всех, стали самыми яркими и позитивными героями романа (см. Зеров 2007: 200).

Кирило Тур

Действительно наиболее интересным, оваянным романтическим ореолом персонажем исторического романа *Черная рада* несомненно является куренный отаман Кирило Тур. Имя Кирилл в переводе с древнегреческого языка обозначает *господин, владыка* (см. Скрипник–Дзятківська 1996: 67). А тур принадлежит к числу излюбленных в славянском фольклоре животных, и вместе с тем является воплощением богатырской силы и храбрости. В сцене поединка Петра и Кирила Тура, когда сошлись словно музыканты в одном дуэте воины *«одної сили, одної хисті, одного завзяття»*, Пантелеймон Кулиш в риторическом вопросе подчеркивает именно это значение: *«Чи встоїть же Петро против здорового, широкоплечого козарлюги Кирила? Той-бо стоїть, як буйї тур, вкопавши ноги в землю»* (Куліш 1994: 91). В конце произведения при прощании с Петром, над любовью которого Кирило на словах то и дело подтрунивает, но в действительности помогает товарищу, расстроенный из-за исторических событий казак в сердцах говорит: *«Який я Тур? Хіба не бачиш, як тепер усе на світі попереверталось! Кого недавно ще звали приятелем, тепер величають ворогом; багатий став убогим, убогий багатим; жупани перевернулись на смяги, а смяги на кармазини. Увесь світ пере-*

лицьовано: як же ти хочеш, щоб тільки Тур зостався Туром? Зови мене або бугаєм абощо, тільки не Туром» (Кулиш 1860: 155).

Описание героя – «Обернулся Шрамъ – передъ нимъ Запорожець, въ красномъ жупанѣ; въ одной рукѣ шапка, другая гордо уперлась въ бокъ; широкое лице озарено безпечнымъ смехомъ» (там же, 98) – соответствует идеализированным изображениям казаков на полотнах украинских художников XIX столетия или в два раза большей по размеру, чем все остальные, фигурки казака на нижнем ярусе ящика для вертепных представлений.

Наиболее детальное описание внешности из всех персонажей романа Пантелеймон Кулиш дает Туру. В нем проявляется определенная контрастность, также как и в образе Пугача. Характер Кирила Тура раскрывается постепенно. И все же главными чертами в образе сильного, бесстрашного, живущего исключительно по законам своего сердца и согласно сечевой казацкой философии оказывается истинная вера, моральная чистота и степенность: «*Старшій, лѣтъ, по-видимому, тридцати-пяти, былъ весьма плотенъ, можно бы сказать даже тученъ, еслибъ стройная талія и мускулы, рѣзко выврисованные на шеѣ и огромныхъ ручищахъ, не были доказательствомъ, что дородность его происходитъ не отъ тучности. Онъ былъ безобразенъ и вмѣстѣ красивъ. Жесткая, опаленная солнцемъ морда, широкія, какъ будто вылитыя изъ бронзы щеки, длинный чубъ, сперва приподнявшійся вверху и потомъ пышно упавшій на лѣвый високъ, огромныя черныя усища, въ которыхъ Запорожцы полагали всю красоту добраго молодца, щетинистыя, чрезвычайно длинныя брови, приподнятыя съ насмѣшливымъ выраженіемъ, между тѣмъ какъ всѣ черты лица выражали суровую, почти монашескую степенность: таковъ былъ этотъ братчикъ*» (там же, 99).

К удивлению Петра Шраменка Кирило цитирует из книги пророка Иеремии. Вместе с тем, он с насмешкой смотрит на жизнь, не забываясь о том, чем, когда и как она кончится. Он торжественно, прямо с пафосом объясняет это своему побратиму-черногорцу: «*а в нас над усе – честь і слава, військова справа, щоб і сама себе на сміх не давала, і ворога під ноги топтала. Про славу думає лицар, а не про те, щоб ціла була голова на плечах. Не сьогодні, дак завтра поляже вона, як од вітру на степу трава; а слава ніколи не вмере, не поляже, лицарство козацьке всякому розкаже!*» (Куліш 1994: 89), и полушутя-полу-

серьезно бросает Петру, который просит Тура отпустить тайком узвенную Лесю: *«Ні, пане брате, полягти од твоєї шаблі байдуже, а оддати бранку – ой-ой-ой!..»* (там же, 90).

Кирило Тур называет себя характерником. Понятие это Кулиш объясняет в сноске русского варианта романа: *«Отаманы Запорожскіе почти всегда считались характерниками, т.е. чародѣями. Удаливость ихъ не могло быть иначе постигнуто умомъ людей обыкновенныхъ. Характерника не брала пуля; онъ умѣлъ сдѣлаться невидимымъ для неприятеля, и т.п.»* (Кулиш 1860: 129). Желая спасти гетмана Сомка даже ценой своей жизни, пробравшись к нему в тюрьму, Кирило Тур, уговаривая гетмана не беспокоится о его дальнейшей судьбе, шутит: *«Хіба не чував ти про нашихъ характерників, що намалює углем на стіні човен, сяде та й попливе, неначе по Лиману?»* (Куліш 1994: 167).

Матвий Гвинтовка и его супруга княгиня-полька

Есаул нежинского полка Матвий Гвинтовка (рус. *винтовка*) не относится к вымышленным персонажам романа *Черная рада*, однако Пантелеймон Кулиш в своем произведении обыгрывает и его фамилию. Нежинский полковник Матвий Гвинтовка (?–1672) во время черной рады 1663 года был на стороне Брюховецкого. В романе он выступает братом жены Череваня, женившемся на польской княгине, в результате чего он и сам по мнению родственников пропах *«лядскимъ духомъ»* и совсем *«ополячился»* (см. Кулиш 1860: 195). Череваниха говорит про брата: *«у його все не по-нашому»* (Куліш 1994: 104), а в русском тексте сказано, что Гвинтовка был казаком *«совѣстьмъ другой руки, нежели Черевань»* (Кулиш 1860: 195). В произведении слова и поступки, предательство и ложь Гвинтовки – а *«он любил отпустить молодецкую фразу тамъ, гдѣ говорили о родинѣ или козацкой славі; но когда дѣло принимало серьезный ходъ и нужно было рисковать имѣніемъ и жизнью, тамъ панство тот-часъ брало въ немъ перевѣсъ надъ патріотизмомъ»* (там же, 213), – возмущают и Шрама, и Череваня. Хотя в свое время, еще при гетмане Богдане Хмельницком, и Гвинтовка был отважным казаком. И эту удаль казаки-товарищи запомнили и признавали фразой, актуализирующей семантическое значение фамилии героя: *«Жвавий був козак. Як було пустить Хмельницький по Польщі загони, то вже ніхто дальше його не пробереться; і*

говорять було козаки: „О, далеко наша Гвинтовка досягає!” » (Куліш 1994: 140). С такой же актуализацией встречаемся и в сцене, когда до начала черной рады Гвинтовка уже не таясь никого, открыто призывает казаков поддержать Брюховецкого: *«А Гвинтовка тим часом, сівши на коня, проїхав сюди-туди, піднявши вгору срібний пірнач (де він його взяв, ніхто не знає); [...] – Гей, – каже, – козаки, непорожні голови! Хто не забув держатись за гвинтовку, до мене! За мною!»* (там же, 149).

Жену Гвинтовки, княгиню-польку, которая *«Ще була молода і хороша, тільки бліднолика пані. Зараз було видно, що се не нашого пера пташка. Не та в неї хода, не та й постать, да й українська одежа якось їй не припадала»* (там же, 105), зовут Анастасией. Значение ее имени – *воскресенье* (см. Скрипник–Дзятківська 1996: 38). А в романе коннотации этого имени актуализируются в таком значении, что *воскресенье* наступает лишь после смерти. Несчастную женщину Гвинтовка привез с собой во время одного из походов, и была она ему не только женой, но и чем-то вроде рабыни-служанки, которой он с одной стороны бахвалился, а с другой стороны издевался над ней, как только мог. *«Не честь, не слава ли козакамъ имѣть такихъ рабынь [...] Вамъ будетъ прислуживать гордая Польская пани, високоименитая княгиня!»* (Куліш 1860: 203) – говорит Гвинтовка своим гостям.

Вся трагедия несчастной жертвы раскрывается в двух-трех репликах Череваня. При виде кареты (рыдвана) Череваня княгиня падает в обморок. Догадавшись о причине, Черевань рассказывает присутствующим, как они когда-то под Зборовом (в русском варианте *«подъ Пилявою»* (там же, 198)) с казаками забрали карету, в которой сидел князь с княжичем. Князя татары погнали в Крым, а ребенка, наскочивши, затоптали лошаадьми казаки. Именно так узнала о страшной судьбе своего сына и бывшего мужа пришедшая в себя, т.е. в очередной раз восставшая бедняжка княгиня. Ничего удивительного нет в том, что она буквально до смерти боится Гвинтовки, то и дело падает в обморок и *«Какъ тень мертвеца нехотя оставляетъ могилу и является на зовъ чародѣя; такъ явилась на громовой призывъ Гвинтовки»* (там же, 203). И подлый муж обещает: *«Мой голосъ подиниметъ ее изъ мертвыхъ!»* (там же, 204). И срывает все свое зло на несчастной женщине, и уже никого не стесняясь приказывает: *«Возьмите къ бѣсовой матери отсюда эту Лядскую падаль!»* (там же, 214).

Примечательно, что страдания княгини польки Кулиш приравнивает к страданиям распятого на кресте Иисуса Христа: *«а Леся, да й сама Череваниха, насилу змогли дивитись без сліз на ту нещасливу невісту. Так, як бідний горобчик попадеться у руки хлоп'ятам та й не знає, за що над ним знущаються, а тії йому виспівують, як жиди Христа мучили, крутять да підкидають угору, так ся безталанна княгиня попалась тепер між козаки»* (Куліш 1994: 109). Кулиш в сноске объясняет, что дети возненавидели воробьев и жестоко издеваются над несчастными, приговаривая: *«А что, жив-жив?»*, так как помнят рассказанную бабушками легенду о том, что над распятым Иисусом воробьи чирикали *«Жив-жив»*, и поэтому жида продолжали его мучить (см. там же).

Изобличая Гвинтовку в том, что он снюхался с запорожцами, Шрам обзывает его извергом Еремой. Среди казаков это имя также, как и уничижительная номинация Барабаш, считалось ненавистным. Причину Пантелеймон Кулиш объясняет в сноске к русскому варианту текста следующим образом: *«Так называли казаки князя Іеремію Вишневецького, самого гордого пана, самого ожесточенного ихъ противника, который, въ сознаниі своихъ правъ на неограниченную власть надъ множествомъ сель и городовъ въ Украинѣ, не зналъ мѣры своему мщенію надъ тѣми, которые прогнали его въ Польшу, и казня, плѣнниковъ, кричалъ палачамъ: „Мучьте ихъ такъ, чтобъ они чувствовали!“»* (Кулиш 1860: 201–202). Оскорбленный обвинением Шрама, Гвинтовка парирует: *«Я такой же Ерема, как ты Барабаш»* (там же, 202).

В романе *Черная рада* имя Ивана Барабаша упоминается не только в качестве номинации предателей, но и в истории запланированного крайне подлого убийства гетмана Якова Сомка. Уже провозглашенный гетманом Левобережной Украины Брюховецкий все еще продолжает бояться власти Сомка, несмотря на то, что тот уже сидит у него в тюрьме. Прикинувшись пьяным, Брюховецкий рассказывает казаку Петру Сердюку про свой сон. Во сне он якобы видел, что Сомку ночью мышь откусила голову. У казаков это было аллегорией смерти. В русском варианте романа во время обеда в курене Кирила Тура дед Пугач этими же словами предупреждает Петра: *«Ты добрый козакъ, и батько твой добрый козакъ, только сдурьгълъ на старость. Боюсь, чтобъ ему мышь головы не откусила. Онъ чѣловекъ горячій, а*

на черной радѣ будетъ не безъ лиха!» (там же, 249). Согласно казачьим верованиям характерники умели перевоплощаться в кого угодно. А следовательно могли тайком пробраться куда-угодно и коварно убить Сомка. Подстрекая Сердюка на подлое убийство, Брюховецкий снимает с руки золотой перстень и протягивает его казаку в качестве пропуска. Однако Петро Сердюк (Петро – *камень, скала, надежный, непоколебимый*; сердюк – уст. казак пеших казачьих полков, состоявших на жалованье) перстня не берет, ссылаясь на вечные неписанные законы казачества: «Того одступаю, – каже Сердюк Петро, – що хоч низовець на всяке характерство здатен, да за таке ще зроду в нас ніхто не бравсь! Прощай, пане гетьмане! Може, з хмелем і твій сон пройде» (Куліш 1994: 156). А передавая перстень подслушавшему этот разговор Кирилу Туру, Брюховецкий хвастается: «Се, коли хочеш знати, той самий перстень, що покійний Хмельницький зняв у сонного Барабаша. Я сам їздив із сим знаком і в Черкаси до Барабашихи. Покійний гетьман подарував мені його на пам'ятку» (там же, 156).

Анализ ономастикона исторического романа Пантелеймона Кулиша *Черная рада* на основе украинского и русского варианта текстов произведения свидетельствует о том, что писатель придавал особое значение сюжетообразующим и образотворческим возможностям литературной ономастики и активно ими пользовался. Имена и прозвища, заложенные в них значения, коннотации и вызванные ими ассоциации в представлении разных типов казачьего общества в значительной мере обогащают семантику образов.

ЛИТЕРАТУРА

- Гармата, А. 2012, Авторська інтерпретація історичних образів у романі П. Куліша «Чорна рада». *Літературний процес: Методологія, імена, тенденції* № 1, 59–63.
- Гуменюк, А.І. 1967, *Українські народні музичні інструменти*. Київ: Наукова думка. <[http://proidne.com/content/книги/Українські народні музичні інструменти А. І.](http://proidne.com/content/книги/Українські_народні_музичні_інструменти_А._І.)>
- Долинин, А. 2007, Вальтер-скоттовский историзм и «Капитанская дочка». В кн.: Долинин, А., *Пушкин и Англия: Цикл статей*. Москва: Новое литературное обозрение, 237–259.

- Зеров, М. 2007, Куліш: «Чорна рада». В кн.: *Українське письменство XIX ст.: Від Куліша до Винниченка. Лекції. Нариси. Статті*. Дрогобич: Відродження, 194–201.
- Кулиш, П. 1860, *Повѣсти П.А. Кулиша: Въ четырехъ томахъ, т. 1: Черная рада*. Санктпетербургъ: Въ типографіи П.А. Кулиша.
- Куліш, П. 1929, Листи Куліша до М. Погодина. В кн.: Куліш, П. *Матеріали і розвідки*, ч. 1: *Збірник філологічної секції*. Львів: Накладом наукового товариства ім. Шевченка, 6–26.
- Куліш, П. 1994, Чорна рада. В кн: Куліш, П., *Твори в двох томах, т. 1: Прозові твори. Поетичні твори. Переспіви та переклади*. Київ: Дніпро, 38–173.
- Куліш, П. 1996, Об отношении малороссийской словесности к общерусской. Эпilog к «Черной раде». В кн.: *Історія української критики та літературознавства. Хрестоматія: У трьох книгах, кн. 1*. Київ: Либідь, 238–254.
- Скрипник, Л.Г. – Дзятківська, Н.П. 1996, *Власні імена людей: Словник-довідник*. Київ: Наукова думка.
- Яворницький, Д. *Історія запорізьких козаків, кн. 1*. <<http://exlibris.org.ua/cossacks/r101.html>>

ПРОИЗВЕДЕНИЕ Е.А. ФЕНЦИКА *НИЩІЕ ДУХОМЪ*

Марианна Лявинец-Угрин

Евгений Андреевич Фенцик (пс. Владимир, 1844–1903) занимает значительное место в литературном наследии карпаторусинской письменности. Он является одним из последних выдающихся талантливых писателей, беллетристов, публицистов и угро-русских деятелей-будителей конца XIX века.

Имя Е.А. Фенцика в истории русинской литературы связано с духовно-литературным журналом *Листокъ*, который издавался на протяжении 18 лет (1885–1903 гг.) и выходил каждую вторую неделю. К сожалению, в архивах нам не удалось найти полную подшивку всех номеров этого журнала, но в Будапеште в Государственной библиотеке имени Сечени за исключением нескольких номеров можно найти почти все выпуски журнала *Листокъ*. В нем печатались не только информативные или публицистические статьи, но и художественные произведения.

Впервые произведение Е.А. Фенцика *Нищіе духомъ* увидело свет на страницах журнала в начале 90-х годов XIX столетия. Прежде чем приступить к анализу этого произведения, хотелось бы остановиться на некоторых, до сих пор не известных подробностях истории произведения, которые дополняют сведения о творчестве Е.А. Фенцика.

В научной литературе при упоминании произведения *Нищіе духомъ*, как правило, цитируется один отрывок, в котором автор знакомит читателя с главным героем произведения (Сабов 1893: 141–144; Дуличенко 2008: 223–225; Падык 2010: 99). Впервые этот отрывок из произведения Е.А. Фенцика *Нищіе духомъ* был напечатан в *Хрестоматіи церковно-славянскихъ и угро-русскихъ литературныхъ памятниковъ* Е. Сабова в 1893 году. Из найденных в Закарпатском областном архиве документов известно, что Е. Сабов лично обращался к авторам с просьбой прислать материал для хрестоматии или просил разрешения в архивах напечатать произведения или отрывки угро-русских литературных памятников (Сабов 1892). Поэтому можно предположить, что Е.А. Фенцик, по всей вероятности, лично передал этот отрывок для хрестоматии. Об этом свидетельствует также то, что к

моменту издания хрестоматии в 1893 году произведение *Нищіє духомъ* еще не было окончено, а опубликованный отрывок, являющийся окончанием одной и началом другой главы, был напечатан в двух последовательных номерах *Листка*. Иных, опубликованных в научной литературе отрывков из этого произведения, нам найти не удалось. В чем причина этого явления?

Произведение *Нищіє духомъ* никогда не было издано полностью. С февраля 1891 года по сентябрь 1895 года Е.А. Фенцик регулярно, чуть ли не в каждом номере журнала публиковал часть или главу своего произведения. Помещенные в журнале главы и отрывки не были пронумерованы и, как правило, заканчивались либо интригой, либо завязкой каких-то новых произшествий, появлением новых героев и т.п. В конце каждой главы или отрывка давалась пометка автора *Продолженіе слѣдуетъ*.

В данный момент в Будапеште ведется работа над полным репринтным изданием произведения *Нищіє духомъ*. Благодаря этому стало известно, что это произведение, которое автор писал на протяжении более 4 лет, состоит из 72 глав, которые занимают более 100 страниц.

В научной литературе жанр произведения Е.А. Фенцика *Нищіє духомъ* определяется как повесть (Падык 2010: 98) или повесть-хроника (Рудловчак 1985: 168). Принимая во внимание современное трактование жанра того или иного художественного произведения, по структуре и композиции произведение *Нищіє духомъ* действительно можно считать повестью. Сам же автор определил жанр этого произведения как рассказ.

В основе произведения *Нищіє духомъ* Е.А. Фенцика лежит сюжет известной миниатюры А. Духновича *Басня противъ стыдящихся своей народности* (Падык 2010: 100). Басня А. Духновича была опубликована в сборнике *Дѣло отъ бездѣлія* в 1859 году. Сюжет басни таков: Бодрая Собака получила при львинном царском дворе должность первого Придворного. Всех, кто приходил к Царю, она встречала лестно и пропускала. Кроме собак, на которых она грозно лаяла. Однажды Медведь спросил Бодрую Собаку, почему она стыдится своего рода, ведь всем известно, что *ты Сучій Сын* (рус. 'сукин сын') (Духнович 2010: 105).

Е.А. Фенцик в своем произведении сохранил суть басни А. Духновича. Углубляясь в проблемы современности, он критически рассматривает тему морального разложения духовенства, рисует достоверную картину отрицательных явлений политической жизни и общественных отношений в Австро-Венгрии. Е.А. Фенцик показывает процесс и результаты обострения ассимиляции, т.е. мадяризации русинского народа. Автор разоблачает русинскую церковную интеллигенцию, которая ради славы, тщеславия, богатства и карьеры добровольно отрекалась от своего народа, от своих духовных ценностей. Вместо смирения духовенство шло на хитрость, вместо правды предпочло ложь и лицемерие, вместо веры, надежды и любви проповедовало безверие, отчаяние, ненависть и зависть. Оно служило уже не Богу, а власти. О моральном упадке духовенства Е.А. Фенцик намекает читателю уже в эпиграфе к своему произведению, который можно считать своеобразной перифразой цитаты из произведения Иоанна Вишенского *Писания до всех обще, в Лядской земли живущих*: «Не надѣйтеся на князи ваши, въ нихже нѣсть спасенія» (Листокъ 1891: 44).¹

Е.А. Фенцик проблему морального упадка русинской церковной интеллигенции показал в эволюции, сосредоточив внимание на двух поколениях одной семьи – сына и внука простого сельского дьяка Грабовчака. Главного героя произведения, сына Грабовчака, автор нарек не славянским, а турецко-венгерским именем – Коломаном. Этой номинацией дьяк Грабовчак, не подозревая о том, к чему это может привести, как будто дает своему сыну толчок к достижению успехов в жизни, т.е. быстрому продвижению по социальной лестнице. Коломан Грабовчак будучи одаренным и образованным, но все же бедным молодым человеком ради продвижения по карьере меняет фамилию на венгерскую. Сначала Е.А. Фенцик вводит в текст произведения новую венгерскую фамилию героя – *Gyertyánfi*, – написанное латиницей. Венгерское правописание призвано подчеркнуть несвойственность и неестественность имени в этой среде. Позже, когда главный герой окончательно перевоплощается в истинного венгра и полностью отрекается от своих русинских корней, Е.А. Фенцик пишет

¹ В оригинале фраза звучит так: «На панов же ваших русского рода, на сыны чловѣчскія, не надѣйтеся, – в них же нѣсть спасенія!» (Вишенський 1952: 106).

фамилию главного героя кириллицей – *Дьертянфи* (иногда *Дьертьян-фи*), констатируя и подчеркивая этим полную ассимиляцию и утрату своей идентичности. Женившись на венгерке Луйзе, – дочери разбогатевшего буржуа, – Коломан быстро поднимается по социальной лестнице. Как греко-католический священник, скрывая свою принадлежность к русинскому народу, он, разумеется, не удостаивает простых людей, точнее *руснаков*, уважения, считает их малокультурными и необразованными, а их образ жизни – полудиким. По его мнению, русин «не вымотается изъ своего полудикого состояния, пока не сдѣлается настоящимъ мадьярскимъ» (Листокъ 1891: 137–139).

Заветной мечтой Коломана Дьертянфи была служба в зажиточном селе Заломы, однако преградой на пути к этому были его русинское происхождение и бедность. Ради того, чтобы разбогатеть и осуществить свою мечту, Коломан пошел на обман: он вступал в мелкие сделки с местными мещанами и евреями, брал с крестьян повышенную *коблину*, т.е. натуральный налог в пользу церкви (Керча 2007: I, 417), тратя прибыль на собственные нужды. Получив приход и став духовным пастырем заломлян, Коломан Дьертянфи постепенно начал служить *чопатые*, т.е. сокращенные искаженные литургии и заставлял прихожан в церкви молиться по-венгерски, что вызвало у крестьян недоверие к нему. Отец Коломан Дьертянфи всеми силами поддерживает местного венгерского богача, господина Домбоки на выборах, помогает ему стать депутатом сейма. Вскоре Домбоки повышают в должности, он становится *февишпаном вармеди*, т.е. губернатором комитата (там же, I, 129). А отец Коломан Дьертянфи, считая, что они друзья, надеется на поддержку со стороны губернатора Домбоки.

Сына Гейзу Коломан Дьертянфи воспитал в антирусинском духе, сделав из него разбалованного барчука без каких бы то ни было моральных ценностей. Получая образование в Будапеште, Гейза «ходилъ около университета» (Листокъ 1895: 101–105), т.е. кутил и развлекался, принимал участие в студенческих сходках, и, несмотря на то, что был сыном священника, ругал духовенство и *безпощадно* высмеивал *русначков*, хотя и сам был *русначком* (Листокъ 1894: 114–116). Распутная жизнь приводит к полному жизненному краху. По совету отца Гейза тоже становится священником, но и в этом он не находит своего настоящего призвания. Не достигнув в жизни ничего,

парень становится алкоголиком. Наказанный судьбой, Коломан Дьертянфи начинает объективно оценивать свое положение. Раскаиваясь во всем, он признается сыну, что как бы он ни пытался стать венгром и быть верным сыном государства, как бы ни старался воспитать сына в верноподданическом духе, в глазах власти они оба остаются *ненадежными* элементами (Листокъ 1895: 101–105).

Е.А. Фенцик заканчивает свое произведение следующими словами: «А однако многіе „нищіе духомъ” такимъ Домбокіямъ стоять къ услугамъ, заискивають ихъ ласки, отдають себя въ ихъ полное распоряженіе, и надѣются чрезъ нихъ отыскати свое счастье. – Наивныя надежды!... Кто питаеть ихъ, въ самомъ дѣлѣ заслужить, чтобы его назвали „нищимъ духомъ”, но не въ евангельскомъ смыслѣ» (там же, 213–215). Здесь речь идет о первой *Заповеди блаженства* по Мф. 5:3 «Блаженны нищие духом, ибо их есть Царство Небесное» (см. Ринекер–Майер 1999). Согласно христианскому вероучению *Заповеди блаженства* являются частью заповедей Иисуса Христа. *Заповеди блаженства* Иисус произнес во время Нагорной проповеди, они дополняют *Десять заповедей Моисея*. *Заповеди блаженства* вошли в *Евангелие* (Мф. 5:3–12 и Лк. 6:20–23). Именно эта первая заповедь, точнее толкование словосочетания *нищие духом* часто вызывает споры, ведь слово *нищий* раньше обозначало не только бедного человека. Например, у С.И. Ожегова *нищий духом* (устар. и книж.) – человек, лишенный внутренних интересов, духовно опустошенный (Ожегов–Шведова 1998: 419). В *Толковом словаре живаго великорусскаго языка* В.И. Даля *нищий духом* определяется как *смиранный* (Даль 1881: II, 548). Это человек, обладающий смирением по отношению к самому себе, который не стремится разоблачать недостатки других, но прекрасно видит свои собственные. Все это основывается на Божьем милосердии, а не на выделении собственных заслуг. Смирение – это отсутствие гнева и раздражения даже в случае тех, кто, казалось бы, вполне заслуживает этого. Французский философ А. Бергсон фразу «Блаженны нищие духом» объясняет так, что нищие духом добровольно отказываются от своего богатства. При этом суть заключается не в том, чтобы лишить себя собственности или быть лишенным собственности, а в том, чтобы этого лишения не чувствовать (Бергсон 1994: 62). Слово *блаженный* в буквальном и первоначальном смысле имеет значение ‘счастливый’, а *блаженство* – это ‘счастье, благопо-

лучие, благоденствие, высшая степень духовного наслаждения' (Даль 1881: I, 95). Поэтому быть нищим духом в евангельском понимании, – это, скорее всего, обозначает душевную чистоту высшей степени перед самим собой и Богом. Слово *блаженный* на Руси употреблялось еще в значении 'калека, уродливый, юродивый' (там же, I, 95).

Так как Е.А. Фенцик утверждает, что его нищие духом, являются нищими духом не в евангельском смысле, можно сделать вывод, что главный герой произведения – отец Коломан Дьертянфи – человек с уродливой, духовно опустошенной душой.

При анализе произведения Е.А. Фенцика *Нищие духомъ* непременно нужно отметить языковую специфику этого произведения. По словам автора духовно-литературный журнал *Листокъ*, а соответственно и *Нищие духомъ*, были написаны на «общепринятом литературном русском языке, образованном на основании церковно-славянского» (Листокъ 1885: 1), который лежал в основе языковой концепции Е.А. Фенцика и его единомышленников. Эта концепция заключалась в том, что в качестве основы формирующегося русинского литературного языка был выбран великорусский, однако в нем были сохранены такие церковно-славянские элементы, которые в русском литературном языке к этому времени уже вышли из употребления. В научной литературе этот язык принято называть *язычием*. Так его называли украинофилы в полемике с москвофилами. Однако в глазах москвофилов, сторонников книжного языка, оно приобрело пренебрежительный оттенок. Язык был письменным, и употреблялся в Галицкой и Угорской Руси. Авторы, пишущие на этом языке, называли его *русским языком* либо *галицко-русским*. Правописание языка было историко-этимологическим. В лексической основе предпочтение отдавалось общим с русским и церковно-славянским языком словам, реже, местной лексике, которая была отличной в галицком (украинском) и угро-русском (русинском) язычии. Характерными проявлениями угро-русской, т.е. русинской лексики были свойственные русинскому народному языку слова – заимствования из венгерского языка.

Несмотря на то, что Е.А. Фенцик был ярым русофилом, и как правило, редко употреблял в своих сочинениях и изданиях русинский народный язык, в произведении *Нищие духомъ* с целью языковой характеристики персонажа он вводит живую русинскую речь. Например:

«Ой, пане, того не дочекаете, обы ми пріяли заставу пана Домбоки. Пань Домбоки насъ нукусь не шановавъ. Мы за каждую жердинку, за каждую травцю робиме пану Домбоки, якъ волы. Мы не достали отъ пана Домбоки ищи нигда ничь задарь, а за вшитко платиме ему учетверо. Най перебачать намъ, мы мало выпили, – айбо нашъ киветь пань Бодзаши! Сесе славный пань, съ нами їсть и пье, съ нами по нашому говорить, не потупляе нашу рѣчь и нашу вѣру, даколи побывать и у нашей церкви, и такъ заспѣвать „Господи помилуй“, якъ хоть котрый русинь» (Листокъ 1893: 135–136). (Ой, господин, вы этого не дождетесь, чтобы мы приняли флаг (знамя) господина Домбоки. Господин Домбоки нас вовсе не уважает. Мы за каждую жердь, за каждую травинку работаем у господина Домбоки, как волы. Мы не получили от господина Домбоки еще никогда ничего бесплатно, и за все платим ему в четыре раза больше. Пусть он извинит нас, мы немного выпили, – но нашим послом будет господин Бодзаши! Это хороший господин, с нами ест и пьет, с нами по-нашему (т.е. на нашем языке) говорит, не искажает нашу речь и нашу веру, иногда бывает в нашей церкви, и так поет «Господи помилуй», как любой русин.)

«Когда все сіе готово будетъ, должны дати снова поваковати и красенько выбѣлвити» (Листокъ 1891: 175–176). (Когда все это будет готово, должны снова поштукатурить и аккуратно побелить.)

Однако и в авторском повествовании читатель сталкивается с рядом непонятных ему слов и выражений, которые Е.А. Фенцик в одном случае объясняет в глоссах, а в другом – оставляет без всяких комментариев. Вот несколько примеров.

Глоссы с венгерскими заимствованиями:

«Старосты (кураторы) прежде всего отправились къ помѣщику Домбоки съ челобитней, чтобы благоизволилъ дати имъ для постройки церкви камня» (там же, 68–69).

Глоссы с венгерскими объяснениями:

«Жити какъ его отецъ: работати отъ рана до вечера, и при всемъ этомъ ходити въ лаптяхъ, їсти по мужицки, и не дружити съ панами ему казалось каторгой, (gályarabság), а не жизнью» (там же, 113–116); «Послѣ своего возвращенія изъ столицы (főváros), Коломанъ Gyertyánfi сталъ готовитися къ рукоположенію» (там же, 149–151); «Гейза находился на полѣ своего отца, гдѣ работники занимались мотыженіемъ (kapálás) картофелевъ» (Листокъ 1894: 136–138).

Глагол *мотыжати* производный от существительного *мотыкарь* – ‘копатель’. *Мотыжение картофеля* = *копание картофеля*. Венгерский эквивалент дословный: *kapálás (kapálni)* = *копание (копать)* (см. Керча 2007: I, 526).

Глоссы с русскими объяснениями:

«Отець Коломанъ посягъ въ креденць (буфеть) и выняль бутылку трехъ-звѣздчатаго коняку» (Листокъ 1892: 187–189).

«Однако родители, особенно мати, сколько разъ его посѣтила, всегда твердила ему, что онъ не простякъ, что онъ урфи (баричъ), что стало быти, долженъ вести себя степенно, и на всѣ насмѣшки и остро-ты долженъ отвѣчати презрѣніемъ» (там же, 187–189). *Баричъ* (устар.) ‘сынъ барина, баринъ родомъ; сынъ человѣка, жившаго барски; привыкшій жить праздно, розкошно’, совр. *барчук* (см. Даль 1881: I, 49).

Глоссы с русинскими объяснениями:

«Солому съ хлѣвовъ вы должны сдерти, и покрыти хлѣвы гонтами (шинглами), все красно обмастити, и дати въ хлѣвы новый помость» (Листокъ 1891: 175–176). *Шингла* = ‘гонт, тес, дрань’ (Керча 2007: II, 585). *Гонт* = (спец.) ‘дранки, клиновидные дощечки с пазами, употр. как кровельный материал’ (см. Ожегов–Шведова 1998: 138).

Иногда язык глосс может чередоваться. Так, первоначально данная глосса на русинском языке *гонтами (шинглами)*, позже встречается в тексте с «обратной» глоссой:

«Что? Та нужно наладити шинглы (гонты), доски, известъ, послѣ стокмити мастровъ, и обновити весь будинокъ, чтобы въ немъ можно было жити» (Листокъ 1891: 200–201); «На повозкахъ однако лишъ не будутъ стояти; помѣстимъ ихъ хотя бы на чердакъ (подѣ)» (там же, 213–214); «Необходимо прирубити по крайней мѣрѣ три комнаты: столовую, гостинную и канцелярію; но необходимъ и погребъ (пивница) и запасная комната (шпейсъ)» (там же, 235–236).

Есть случаи, когда в одном предложении глоссы могут употребляться на разных языках:

«Когда все сіе будетъ готово, непременно должны вы обгородити дворъ, огородъ (кертикъ), а то не городиною (плетнемъ), а непременно паланкомъ (досками)» (там же, 175–176).

Венгерский текст в уgro-русском тексте:

«Г. Домбоки былъ мелькій (sic!) помѣщикъ, какъ говорится *hét szilvafás földes ur*, но вслѣдствіе сдѣлки съ Заломлянами, состояніе его

росло не по днямъ, а по часамъ» (там же, 80–82). (*Hétszilvafás földesúr* – дословный перевод: дворянин с семью сливовыми деревьями. Насмешливое название в Венгрии, в основном в Трансильвании, о дворянах из беднейших слоев, которые владели небольшими поместьями, имениями или которые вовсе не имели их. Как правило, они жили в крестьянской среде, но имели свои преимущества, которыми очень гордились.)

«Прилѣжное чтеніе газетъ, въ родѣ „Pesti Napló” и модныхъ романовъ въ концѣ концовъ убѣдили его, что Богословіе и не наука въ строгомъ значеніи этого слова» (там же, 113–116). (*Pesti Napló* – венгерский политический журнал, который выходил с марта 1850 года до октября 1939 года.)

Выражения без объяснений, т.е. глосс:

«Та якъ могли вы допустити „фару” до такого развалитися грозящаго состоянія?» (там же, 163–164). *Фара* (церк.) = ‘приход (катол. церкви)’; ‘бывалище (дом, усадьба священника)’ (см. Керча 2007: II, 526).

Для понимания текста читатель во всех случаях нуждается в объяснении и нередко в знании русинского или венгерского языков. Поэтому анализ языковых, точнее лексических особенностей произведения представляет особый интерес и станет темой дальнейшего исследования *Нищій духомъ* Е.А. Фенчика.

ЛИТЕРАТУРА

- Бергсон, А. 1994, *Два источника морали и религии*. Москва: Канон.
- Вишенський, І. 1952, Писаніє до всѣхъ обще в лядской земли живущихъ, да ся покають к богу, показуючи, каковы плоды лядское земли жителей. В кн.: *Хрестоматія давньої української літератури: Доба феодалізму*. Київ: Радянська школа.
- Даль, В.И. 1881, *Толковый словарь живого великорусского языка I–IV*. Санкт-Петербург–Москва: М.О. Вольф [Москва: Русский язык, 1998].
- Дуличенко, А. 2008, *Письменность и литературные языки Карпатской Руси (XV–XX вв.)*. Ужгород: Изд-во В. Падяка.
- Духнович, А. 2010, *Я – Русин: Твори*. Ужгород: НТШ.
- Керча, И. 2007, *Русинско-русский словарь I–II*. Ужгород: ПолиПринт.
- Листокъ – *Духовно-литературный журналъ «Листокъ»*. Унгварь, 1885–1903.
- Ожегов, С.И. – Шведова, Н.Ю. 1998, *Толковый словарь русского языка*. Москва: Российская академия наук институт русского языка им. В.В. Виноградова.
- Падяк, В. 2010, *Нариси історії карпаторусинської літератури XVI–XXI століть*. Ужгород: Вид-во В. Падяка.

- Ринекер, Ф – Майер, Г. 1999, *Библейская Энциклопедия Брокгауза*. Paderborn: Christliche Verlagsbuchhandlung.
- Рудловчак, О. 1985, *Хрестоматія закарпатської української літератури ХІХ століття: Друга частина*. [Košice].
- Сабов, Е. 1892, *Заявление учителя Ужгородской гимназии священника Сабова Евмена епископу о разрешении выдачи использования церковной литературы для выдаваемой им хрестоматии 1892 г.* Закарпатский областной архив, фонд 151, опись 25, № 1583.
- Сабов, Е. 1893, *Хрестоматія церковно-славянських и угро-руських літературних пам'яток*. Унгварь [Ужгород]: Келеть.

**ДО ПИТАННЯ ПЕРЕКЛАДУ ОНОМАСТИКОНУ РОМАНУ
ЮРІЯ АНДРУХОВИЧА РЕКРЕАЦІЇ:
ІГОР БІЛИНКЕВИЧ ТА ЮРКО НЕМИРИЧ**

Тімеа Мираї

Юрій Андрухович (1960–) – сучасний український поет, прозаїк, перекладач, есеїст. Один з найвидатніших представників сучасної української літератури в Україні та закордоном, лауреат численних премій: премії Гендера й премії фонду Антоновичів (2001), премії миру імені Е.М. Ремарка (2005), премії книжкового ринку в Лейпцизі (2006), премії Центральної Європи ANGELUS за роман *Дванадцять обручів* (2006) та премії імені Ханни Арендт (2015).

Свою творчу діяльність розпочав у 1980-х роках з поезії, пізніше почав писати прозу. Перші романи Юрія Андруховича літературна критика зустріла гучно, ніхто не залишився байдужим. Ставлення сучасності до творчості письменника у наш час теж двоєке, але ніхто не заперечує винятковий письменницький талант Юрія Андруховича. Ліна Костенко у своїй гостро критичній статті *Постмодерний неоцинізм, його жерці, раби та жертви* стосовно українського постмодернізму та творчості Юрія Андруховича зазначає: “Яскравим прикладом постмодерної творчості може бути письмо Юрія Андруховича, до речі, одного із основних представників групи інтелектуалів, підтримуваних та фінансованих згадуваним вище гарвардським професором-десакралізатором Г. Грабовичем. Саме з цим автором доволі часто відбуваються зустрічі, зокрема в українських університетах. Загалом творчість Ю. Андруховича далеко не однозначна. Починав він ще у 80-х, активно експериментуючи у модерних й авангардних стилях, протиставляючи себе в такий спосіб московській колоніальній естетиці. На той час це мало якість якщо не літературне, то принаймні політичне чи моральне виправдання, і частина цієї творчості (переважно поезія та армійська проза) зберегла художню вартість і досі. У наші дні інколи натрапляємо на окремі цікаві публіцистичні статті та есе цього безумовно талановитого автора, в яких він опонує російському колоніалізму та його спадщині, критикує окремі глобалізаційні проце-

си, доволі своєрідно й нечасто, але намагається промовляти на захист української ідентичності” (див. ДК).

Твори Юрія Андруховича перекладені багатьма мовами світу. Перший роман *Рекреації*, в якому заперечується передрадянська та радянська літературна традиція, Андрухович написав у 1990 році. Твір широко відомий та популярний серед сучасних читачів. Марко Павлишин (1993) зауважує: “В «Рекреаціях» осмислюється кінець парадигми національної культури як засобу боротьби за виживання нації і початок парадигми національної культури як нормального місцезнаходження багатоманітності сучасного життя”. Після здобуття омріяної незалежності, в Україні серед культурних діячів повстало питання оновлення української культури та повернення її у життя вільного українського народу. У романі *Рекреації* на святі Воскресаючого Духу відбувається саме така спроба воскресити, оновити, звільнити від кайдан українську культуру: “Невільні люди не створять вільного карнавалу. Хочеш бути вільним – будь ним” (Андрухович 1992: 39).

Варто зазначити, що у *Новому тлумачному словнику української мови* слово рекреація пояснюється, як відпочинок, та має застаріле значення ‘канікули’ (НТСУМ: 89). Головні герої роману, чотири друга, чотири поети – Орест Хомський, Юрій Немирич, Ростислав Мартофляк та Григорій Штундера – прибувають на своєрідні канікули у місто Чортопіль на свято Воскресаючого Духу. У творі розповідається про карнавалізовану святкову ніч у місті Чортопіль, яка для кожного героя роману стає своєрідною і незабутньою.

Творіві притаманні карнавальні елементи, гумор та іронія, у деяких випадках самоіронія персонажів. В одному з своїх інтерв’ю Андрухович сказав: “коли ми когось висміюємо, ми по-своєму вбиваємо його”, можливо цим і пояснюється, що головні герої роману іронізують з усіх і всього, що їм трапляється на шляху, можливо знищуючи таким чином попередню епоху (див. РП).

У романі Юрія Андруховича *Рекреації* у створенні образу літературного героя важливу роль відіграють імена. У художньому творі з іменами персонажів пов’язується цілий ряд конотацій та асоціацій, тому перекладач постає перед значними труднощами при перекладі твору. Єжи Фаріно у навчальному посібнику *Введение в литературоведение* дуже слушно зазначає, що всі власні назви художнього твору

на конотаційному рівні – прозивні. Імена можуть викликати асоціації через свою семантику, етимологію, через свої формальні властивості (звучання, артикуляцію, морфологію, а іноді й форму), через уявлення людей про носіїв цього імені, і через діючу оціночно-стилістичну шкалу імен, що пов'язана зі смаками та культурою кожного народу тощо. Ім'я літературного героя може відображати соціальний статус людини у суспільстві. Дуже цікаво, що різні форми одного й того ж імені, форми звертання пояснюють взаємовідносини між героями твору. Детальне вивчення імен літературних героїв розкриває тип таких взаємовідносин між героями, які не розкриваються в сюжеті твору, в імені героя може бути закодована його доля, ім'я може пояснювати поведінку, вчинки персонажа тощо. Таким чином можна погодитися з науковцем, що вибір імені персонажу – це один з найважливіших елементів образотворчої системи літературного твору (див. Фаріно 2004: 129–158).

При перекладі імен персонажів літературних творів перекладачі у більшості випадків звертаються до методу транслітерації. Однак на думку В. Виноградова у випадку промовистих імен це не найкращий метод, оскільки промовисті власні назви виконують у літературному творі не лише номінативну, а й експресивно-оціночну стилістичну функцію. Тому перекладач повинен передати їх на цільовій мові з точки зору стилістичної забарвленості інакше, ніж прості – тобто не-промовисті – власні назви. Перекладач повинен намагатися передати у перекладі підсумкове лексичне значення імені та його експресивно-оціночну забарвленість (див. Виноградов 2001: 162).

У цій статті пропонуємо аналіз ономастичону двох героїв роману *Рекреації*: Ігора Білінкевича та Юрія Немирича.

Ігор Білінкевич

Ігор Білінкевич у романі Юрія Андруховича *Рекреації* є типовим представником влади: радянський “чиновник”, “інструктор Чортопільського міськкому комсомолу, член ОРГКОМІТЕТУ [...], офіційний хлопчина в радянському костюмі і при краватці, майже мажор” (Андрухович 1992: 36). Образ Білінкевича є повним протиставленням образу поетів, представників нового покоління, нового світогляду. Він отримав доручення супроводжувати поетів, запрошених у Чортопіль на свято Воскресаючого Духу. Присутність комсомольця

неприємна для веселої компанії майстрів слова, вони не довіряють йому і сприймають Ігора за шпигуна, кагебіста. Свою неприязнь богемні поети виражають Білінкевичу неодноразово:

– “*А хто такий цей приємний з вигляду молодик, який сидить тут, між нами? – покосував на нього Штундера*” (там само, 43);

– “Друже, запам’ятай, будь ласка, одну вельми суттєву штуку, – звернувся до нього Хомський. – Тут сидять люди, які не бачилися майже три місяці. Зараз вони бажають досхочу набутися, тому *ти не повинен встрявати в їхні розмови, а поводити себе так, наче тебе тут немає*” (там само);

– “Ні, ви мені скажіть, хто цей балакучий юнак, котрий сидить отут, серед нас? – дещо *гостріше*, ніж перед тим, запитав Гриць” (там само, 44);

– “Лаж, Ростіку, розумієш. А тут ще й *цей* слимачок пхається в душі” (там само, 46).

На початку твору у спілкуванні з Білінкевичем молоді поети використовують звертання на “Ви”, що також є засобом відмежування від чужого та підозрілого представника влади. Між собою друзі спілкуються вільно на “ти”. Білінкевич в свою чергу звертається до гостей пестливими формами та переходить на “ти”, однак майстрам слова це не подобається: “*Ростіку*, а в яких саме містах Америки ти побуваєш? – досить невиразно проплутав язиком Білінкевич. – *Я щасливий, що ми вже перейшли на «ти»*”, – дав йому зауваження замість відповіді Мартофляк” (там само, 50).

Неприязнь поетів до Білінкевича символічно закодована також в прізвищі юного комсомольця, адже воно натякає на відштовхуючу, неприємну зовнішність юнака. Білінкевич – рожевоощокий білий блондин, він схожий на альбіноса без будь-яких виразних рис. У зовнішності Ігора бракує кольору, що презентує однотипність, однаковість, відсутність індивідуальності типової радянської людини. Світогляд та уява Білінкевича про людське спілкування зображені гротескно, адже він навіть не помічає, коли ним командують; йому здається, що з ним поводяться приязно, шанують його: “Так. *Слухай сюди, Білінкевич*. – Хомський *говорив чітко, як командир підводного човна*. – Ідеш до Бодя, розраховуєшся, але з тим, що кожному ще по каві й по п’ятдесят коньяку. *Тоді приходиш і доповідаєш мені загальний рахунок. Пішов!*”

Білінкевич полетів як торпеда. Йому було радісно, що з ним знову розмовляють по-людськи” (там само, 51).

Прізвище Білінкевича утворено з основи *біл-*, суфікса *-инк-* та патронімічного суфікса *-евич*. В етимологічному словнику Фасмера (ЭСРЯ: I, 149) подається наступна етимологія слова *белий* (укр. *білий*): др.-инд. *bhālam* ‘блеск’, *bhāti* ‘світить, сиять’. А у романі *Рекреації* в зображенні персонажа зустрічаються конотації, відзеркалюючі саме ці значення прикметника.

Білінкевич вперше з’являється на вокзалі, де він зустрічає Хомського, але з’являється ще без імені: “в цю критичну мить бачиш усміхненого *рожевощогого блондина «кров з молоком»* в офіційному костюмі” (там само, 29). Фразеологізм “*кров з молоком*” за фразеологічним словником української мови використовується для опису обличчя здорової, рожевовидої, рум’яної людини (ФСМ: 399). В зображенні члена оргкомітету цей сталий вираз використано з іронією, для підкреслення неприємної зовнішності героя. Пізніше Гриць Штундера буде глузувати з рожевих щік хлопця, безпощадно ображаючи молодого комсомольця: “*Хто він такий, цей паршивий мудак з рожевими щічками?*” (Андрухович 1992: 50).

До Білінкевича іронічно звертаються, як до білого ангела. Форма звертання в цьому випадку глузлива, пейоративна, адже здебільшого так звертаються у пестливій формі до дітей чи жінок:

– Мартофляк запитує хлопця про Свято Воскресаючого Духу: “Що ви нам можете розповісти, юний *ангеле*? *Білінкевич аж зашарівся від такого звертання*” (там само, 37);

– Втомившись від домагань Білінкевича Хомський питає: “Ти все ще докучаєш своїми запитаннями, *ангеле мій*? – скуйовдив йому *білого чуба* новопідсілий Хома” (там само, 41). За кольором волосся людина може бути світла, сива чи може бути блондином/блондинкою. Однак використання прикметника *білий* і тут підкреслює безбарвність, сіру та нудну повсякденність персонажу.

Біла зовнішність Білінкевича призводить до того, що під час святкування Воскресаючого Духу його плутають із блондинкою, однак виявляється, що то тільки нікчемний Ігор, якого нудить: “*Біле волосся, здається, повернута спиною блондинка. [...] Але блондинка нахиляється вперед і починає блювати, і виявляється Білінкевичем,*

п'яним Білінкевичем, який забрів у цю вуличку і тепер тут блює перед брамою, [...]” (там само, 58).

Юрій Андрухович у своїй грі з іменами устами Штундери називає Білінкевича “свинським блондином” (там само, 36), повертаючись до харківського правопису слова *блондин*, що використовувався до початку 30-х років XX століття, до періоду тотального планового зросійщення української культури та мови, яке відбувалося під гаслами боротьби з українським націоналізмом. У сучасного читача цей варіант позначення білявого волосся викликає асоціації з співзвучною нецензурною лексикою.

У словнику-довіднику *Власні імена людей* подається наступна етимологія імені *Igor*: раннє запозичення із скандинавської; походить від імені *Ingvarr*: *Ingvio* – це скандинавський бог достатку, а дієслово *varr* означає ‘охороняти, захищати’ (буквально: *охоронець, захисник Ingve*) (див. Скрипник–Дзятківська 2005: 63; Белей 2010: 104). Героя роману Юрія Андруховича також можна охарактеризувати, як дбайливого, чемного охоронця, який піклується про своїх гостей, турбується про їх відпочинок. Білінкевич дбає про те, щоб у них була їжа і випивка, веде їх до ресторану і відразу забезпечує столик для молодії компанії, що є не простим завданням, він намагається їх розважати і виконати всі їхні забаганки: “Білінкевич прямує попереду, як до себе додому, і всі почуваються впевнено та безпечно, адже ось – варто лише муркнути кілька слів орангутангові у чорному вбранні – і вас уже ведуть до столу, це неймовірно, запопасти вільний стіл на Шість Персон о такій порі, але це факт, Білінкевич своє діло знає туго, він навіть устигає здати всі ваші речі до гардеробу, і ви – легкі та звільнені – сідаєте до столу” (Андрухович 1992: 42). Білінкевич робив все можливе і неможливе, щоб догодити поетам, і через їх невдоволення, і від випитого алкоголю розчулився до сліз: “Юрік, скажи йому про це, він тебе послухає, – заканючив Білінкевич. – Я ж так старався для всіх вас... – і сльоза покотилася по його щоці” (там само, 51).

Роман Юрія Андруховича *Рекреації* був перекладений угорською мовою Габором Кернером (1969–), лауреатом премії відомого угорського поета Аттілі Йожефа. Роман вийшов друком у 1999 році під заголовком *Rekreáció*.

В угорському перекладі Габора Кернера зовнішній вигляд Білінкевича, відповідно оригіналові, вимальовується з підкресленням

білого кольору у зовнішності комсомольця. Проте в перекладі передаються не всі тонкощі образу Білінкевича. В угорському варіанті роману фразеологізм “*кров з молоком*” передається за допомогою описової конструкції “*rózsás arcú, «holdvilágszínű» szőke fazont*” (Andruhovics 1999: 12; буквально: “рожевощоккий тип, із світлим волоссям кольору сяючого місяця”), що є вдалим перекладом української характеристики персонажу, але наголос переноситься на сяюче біляве волосся юнака. Угорський перекладач зберігає іронізуюче порівняння Білінкевича з ангелом, однак вдалий переклад *чуба* угорським словом *üstök* втрачає епітет *білий*, адже Габор Кернер заміняє його прикметником *світлий*:

– “*Miről tud beszámolni nekünk ifjú angyal*” (там само, 25);

– “*Meddig zaklatsz még a kérdéseiddel, angyalom? – borzolta meg a komszomolista világos üstökét az ismét letelepedő Нoma*” (там само, 33).

В угорському перекладі “*свинський блондин*” передається як “*szőke disznó*” (буквально: “білява свиня”) (там само, 23), що стилістично і конотативно не повністю відповідає оригіналові.

Пов’язані з іменем героя конотації залишаються непомітними для угорського читача, адже йому не відома етимологія імені Ігор.

Юрко Немирич

Не менш цікавим у творі є онім Юрко Немирич. В прізвищі молодого поета закодовано контраст життя і смерті. Семантика прізвища *Немирич* наголошує заперечення смерті, ствердження безсмертя людини. Однак поет Юрко Немирич смертельно хворий. Образ Юрка в тексті роману супроводжується атрибутами смерті. Поет знає про свою смертельну хворобу, однак, напевно від розпачу, вдається до жартів, мовної гри: у крайслері, коли пан Попель звертається до Юрка сполученням *пане Немирич*, поет використовуючи повтор останнього складу слова *пане* та першого складу прізвища *Немирич* відповідає Попелеві: “*Я не Ненемирич, а Немирич*” (Андрухович 1992: 33). Таку ж саму гру зі своїм іменем Немирич зіграв у розмові з графом Дель Кампо. Юрко дарує панові Попелеві свою книжку під назвою *Втеча в Єгипет*. Назва збірки співзвучна з назвою картин *Втеча в Єгипет*, написаних різними всесвітньовідомими художниками за біблійною історією про втечу святої родини від Ірода, який видав наказ на вбивство всіх немовлят.

Мотив смерті супроводжує образ Немирича протягом усього твору. Розглянемо декілька прикладів:

– Під час переходу з пивного бару до ресторану Мартофляк згадує Юрка: *“Юрку Немирич, що вмираєш повсякдень у цьому дурнуватому світі, а всі думають, що ти лишень вимахуєшся”* (там само, 42);

– Гриць та Мартофляк обговорюють стан здоров’я Немирича: *“Скажи мені краще, як справи з Юрком. – Лажа, Ростіку. – Звідки ти знаєш? – Я знаю від його лікаря. Останні аналізи тільки підтвердили. – О, Господи! – Все може бути. Він, до речі, сам знає краще за нас. – То, значить...”* (там само, 46);

– Після зухвалого тосту Немирича про смерть, людські цінності та про людську ненажерливість Хомський зазначив: *“Це була твоя лебедина пісня, старий”* (там само, 48);

– За вечерею Матофляк питає Ігоря: *“як ти гадаєш, хто з них більше нежилець на цьому світі – Хома чи Немирич? – Гадаю, що я, – відповів за Білінкевича Немирич”* (там само, 49).

На фешенебельному і водночас містичному святі у віллі з Грифонами атрибути смерті зустрічаються повсюди. Назва вілли теж символічна, адже гриф або грифон у міфології стародавнього світу – це фантастична істота з головою орла й тулубом лева. Ці міфічні істоти водночас символізують Небо і Землю, життя і смерть.

Під час свята у віллі простежується ціла низка атрибутів смерті:

– гра в карти *не на життя, а на смерть* (там само, 72);

– *мертвона блідість* та *криваві вуста* партнерів по грі (там само, 73);

– *“фінальний траурний супровід”* Генделевої *“Пасакалії”* (там само);

– жахлива кімната, в якій відбувалося жертвоприношення: *“Амальтея втягнула його у темну, голу й холодну кімнату, де були сірі брудні стіни і немита, з червонястими плямами, дощана підлога”* (там само);

– *накритий чорною скатертиною стіл зі свічкою* (там само);

– церемонія жертвоприношення під керівництвом пана Попеля: *“зодягнутий у чернечу рясу, а на голові чомусь мав єпископську митру, але повернуту навпаки”* (там само);

– *чорний цап* в руках одного зі слуг (там само).

Ім'я Юрій походить від імені Григорій, а ім'я Григорій від грецького *grēgoreō*, що означає 'не сплю, пильную' (див. Скрипник–Дзятківська 2005: 53; Белей 2010: 98). А це значення теж можна сприймати, як своєрідне заперечення смерті.

В угорському перекладі роману *Рекреації* Габор Кернер вдало передає образ Немирича, хоча контраст між лексичним значенням прізвища та конотаціями смерті втрачається. Мотив смерті у створенні образу Немирича, відповідно оригіналові, у перекладі також присутній:

– внутрішній монолог Мартофляка: “Jurko Nemirics, aki nap mint nap meghalsz ebben az idióta világban, és mindenki azt hiszi, hogy csak feltűnősködsz, klassz derék fiúk vagytok” (Andruhovics 1999: 34);

– діалог Гриця та Мартофляка: “Inkább mondd el, hogy van Jurko. – Szarul, Rosztik” (там само, 41);

– Зауваження Хомського після тосту Немирича: “Ez volt a haty-tuúdalod, öreg” (там само, 46);

– За вечерею Мартофляк запитав у Іropa: “Mit gondolsz Iharko – kérdezte Marfljak –, ki a kevésbé életre való, Homa vagy Nemirics? – Azt hiszem, én – felelte Bilinkevics helyett Nemirics” (там само, 47).

Цікаво, що Габор Кернер використовує вираз “*életre való*” (буквально: “придатний до життя”), а в оригіналі твору використовується іменник *нежилець*. Ці вирази на семантичному рівні є синонімами, проте словосполучення *életre való* фокусую увагу на життя, а іменник *нежилець* – на смерть.

Габор Кернер у перекладі дуже цікаво вирішує проблему передачі гри Немирича зі своїм прізвищем. Незважаючи на те, що угорському читачеві не зрозумілі конотації прізвища Немирич, Габор Кернер все ж таки вміло передає подвійне заперечення і своєрідну гру слів: “Ja nem, Nemirics úr. – Nem Nemnemirics, Nemirics” (буквально: “А ні, пан Немиричу. – Ні, не Ненемирич, Немирич) (там само, 23).

Варто зазначити, що в XVII столітті в Україні жив відомий державний та політичний діяч Юрій Стефанович Немирич (1612–1659). Немиричі походять з новгородського боярства і в XV столітті переселилися до Великого князівства Литовського. Як зазначає Сергій Махун у своїй статті *Юрій Немирич – український дон Кіхот XVII століття*, складний життєвий шлях Юрія Немирича нагадує третій

шлях, яким Україна могла йти до Європи (див. Махун 2004). Життя Юрія Стефановича Немирича закінчилося трагічно: *“Юрія Немирича козаки оточили поблизу Ніжсина і «порубали на капусту»*, як сказано в «Летописи самовидця о війнах Богдана Хмельницького». Так загинув вельможний пан Юрій Немирич – один із найцікавіших політичних авантюристів України XVII століття, типова людина епохи Відродження” (див. ІДК). В оповіданні Юрія Андруховича “Самійло з Немирова, прекрасний розбишака” йдеться про спритного розбишаку Самійла Немирича, який походив від тих самих Немиричів, з яких і майбутній полковник Війська Низового Немирич Юрко (див. АІ). Юрко Немирич, герой роману *Рекреації*, також був представником епохи відродження вільної України.

Цікаво також, що українська історія запам’ятала декількох Білінкевичів:

1) Іван Білінкевич (1905–1966) – дослідник творчості Івана Франка родом з села Стрільче Івано-Франківської області;

2) Северин Білінкевич у 1875–1890 роках викладав українську мову в одній з чернівецьких гімназій, але незважаючи на це, він був завзятим москвофілом і виступав проти використання народної мови в літературі (див. Квітковський–Бриндзан–Жуковський 1956: 278);

3) Степан Білінкевич (†1831) – український педагог, який народився у Київському воєводстві в 2-й половині XVIII століття. Був монахом Чину святого Василя Великого, навчався у Львові;

4) Отець Білінкевич – мешкав у XIX столітті у селі Ферескул над Черемошем. Зібрав історично цінну інформацію про селянський бунт 1848–1849 років під проводом Лук’яна Кобилиці. Теофіл Окуневський записав відомості про Лук’яна Кобилицю, які отримав від отця Білінкевича, і передав їх Іванові Франкові (див. там само, 229). Отримана інформація могла бути важливою при написанні студії Івана Франка “Лук’ян Кобилиця”.

Питання, чи існує якийсь зв’язок між зазначеними реальними історичними особами, та героями роману Юрія Андруховича Ігорем Білінкевичем та Юрком Немиричем, потребує подальшого дослідження. Але не можна заперечувати, що романи Юрія Андруховича є справжніми скарбницями для досліджень літературної ономастики.

ІНТЕРНЕТНІ РЕСУРСИ

- AI – <<http://andruhovych.info/samijlo-z-nemirova-prekrasnij-rozbishaka/>> (2015.09.02.)
 ДК – <<http://www.day.kiev.ua/uk/article/polemika/postmoderniy-neocinizm-yogo-zherci-rabi-ta-zhertvi>> (2015.08.23.)
 ІДК – <<http://incognita.day.kiev.ua/ukrayinskij-mushketer-yurij-nemirich.html>>
 РП – <<http://reinvent.platfor.ma/pisateli-o-voine>> (2015.09.02.)

ЛІТЕРАТУРА

- Андрухович, Ю. 1992, Рекреації. *Сучасність* № 1.
 Белей, Л.О. 2010, *Ім'я дитини в українській родині*. Харків: Фоліо.
 Виноградов, В. 2001, *Введение в переводоведение: Общие и лексические вопросы*. Москва: Изд-во института общего среднего образования РАО.
 Квітковський, Д. – Бриндзан, Т. – Жуковський, А. 1956, *Буковина її минуле і сучасне*. Париж–Філадельфія–Дітройт: Зелена Буковина.
 Махун, С. 2004, Юрій Немирич – український дон Кіхот XVII століття. *Дзеркало тижня* № 21, 496. <<http://www.haidamaka.org.ua/0101.html>> (2015.09.02.)
 НТСУМ – Яременко, В.В. – Сліпущко, О.М. (уклад.), *Новий тлумачний словник української мови: У 3-х т.* Київ: Аконіт, 2000.
 Павлишин, М. 1993, Що перетворюється в “Рекреаціях” Юрія Андруховича? *Сучасність* № 12, 115–127.
 Скрипник, Л.Г. – Дзятківська, Н.Г. 2005, *Власні імена людей*. Київ: Наукова думка.
 Фарино, Е. 2004, *Введение в литературоведение*. Санкт-Петербург: РГПУ им. А.И. Герцена.
 ФСУМ – Паламарчук, Л.С. – Білоноженко, В.М. – Винник, В.О. та ін., *Фразеологічний словник української мови, кн. I*. Київ: Наукова думка, 1993.
 ЭСРЯ – Фасмер, М., *Этимологический словарь русского языка I–IV*. Москва: Прогресс, 1986–1987.
 Andruhovics, J. 1999, *Rekreáció*. Budapest: József Attila Kör.

ЧОМУ ШЕВЧЕНКО ОСНОВОПОЛОЖНИК НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ¹

Віктор Мойсієнко

Національні літературні мови формуються за певних обставин, у певний історичний період і нерідко за визначальною участі (ролі) певних історичних постатей: нової білоруської, яку всі пов'язують із творчістю Якуба Коласа та Янки Купала; російської – з творчістю Олександра Пушкіна; сербської – з Вуком Караджичем; болгарської – з Христо Ботевим; української – з творчістю Тараса Шевченка. В усіх наведених прикладах та й інших, які б ми не віднаходили, такими постатями були високоосвічені люди: науковці, письменники, митці, діячі церкви, і переважно, із заможних родин. У випадку з українською маємо парадоксальну ситуацію: мова творів неписьменного кріпака (не вчився в школі) стала взірцем для нації! У тому, що відбулося в українській історії одразу збіглося кілька факторів, які призвели до появи саме Шевченка для України: 1) трагічне багатівкове бездержав'я українців; 2) ганебна здатність української еліти (не цілого народу) постійно підлаштовуватися під будь-якого завойовника, зраджувати свій народ; 3) в усі віки нашої історії попри зраду еліт українці народжували героїв, які, здавалося, от-от виведуть свій народ з-під завоювання (татарського, литовського, польського, австро-угорського, румунського, російського), але завжди чогось не вистачало. Українці так зросталися зі своїм ярмом-гнітом, що найвищим проявом гідності вважали вибір: з якої неволі в яку йти, тобто, під чиїм чоботом жити краще? Прикладів у нашій історії достатньо.

Парадоксальне інше в українському випадку: провідником і символом народження нації став *не благородний, багатий, впливовий володар* (король Данило, князь Василь-Костянтин Острозький, гетьман Скоропадський...), *не полководець* (Богдан Хмельницький, Іван Мазепа, Симон Петлюра...), *не високоосвічений мислитель, учений* (Петро Могила, Григорій Сковорода, Михайло Драгоманов...), а селя-

¹ У статті визначено найважливіші чинники Шевченкової особистості та творчості для усвідомлення його першості у становленні української мови на народній основі.

нин-кріпак Шевченко. Хоч з'являються останнім часом припущення про благородність крові Шевченка, що він позашлюбна дитина якогось пана.

Чому ж саме Шевченко? Які фактори збіглися воедино, аби так сталося?

1. Любов до України. Те, що зараз називаємо патріотизм. Шевченко у своїх вчинках, творах, любові до батьківщини й Батьківщини був гранично-вичерпний, а не половинно-частковий: якщо пишу, то все що думаю, без підтекстів та евфемізмів; якщо розмірковую про долю свого народу, то лише про повну його незалежність у "сім'ї вольній" як рівний серед рівних. Те, про що українські освічені патріоти у різні часи лише думали, Шевченко сказав уголос. Можливо, тому й увірвався в тогочасний культурно-історичний процес Російської Імперії абсолютно не зіпсованим застереженнями й уявленнями про єдину Росію; про єдиного царя-батька, який справедливий і всіх правильно розсудить; про те, що свою землю й одноплемінців можна любити лише до певної межі, після якої починається шкода для імперії (поневолювачів). У ньому органічно поєдналися достоїнства: талант, поетичний, малярський і співочий, стократ помножений на цілковиту, непідробну українську сутність. Силу й талант Шевченкової поезії поза історією та долею українського народу оцінити неможливо. Шевченків світ – це Україна, Шевченкова молитва – це Україна, Шевченкова любов – це Україна, Шевченкова поезія – це Україна.

2. Україномовність. Шевченко – українськомовна людина, його мовна свідомість формувалася з єдиним переконанням, розумінням і баченням дійсності: говорити і сприймати від народження він умів тільки по-українськи. (Для порівняння: Котляревський, Гребінка, Основ'яненко, Гулак-Артемівський... – усі вони формувалися як багатомовні). Шевченко ж дивився на світ і сприймав світ винятково крізь українські мовно-культурні окуляри. "Саме поезії Тараса Шевченка, написані українською мовою, стали першими творами, які заявили про право бути не лише регіонально обмеженим додатком до тогочасної російської літератури, а солідною і повноцінною її альтернативою" (Мозер 2012: 51). Зрештою, сам поет на питання, чим пояснити нечувану досі популярність його творів, відповів: "Вірші мої подобалися, можливо, тому тільки, що по-малоросійському написані". Розмірковуючи над мовою його поезій вкотре перечитую й промовляю слова:

*Возвеличу
Малих отих рабів німих!
Я на сторожі коло їх
Поставлю слово (Шевченко: II, 237).²*

Чому ж на сторожі Поет поставив саме і лише Слово, а не щит, меч, шаблю, козака з мортирою. І щит, і меч – може дати одномоментний захист, а слово, тобто мова, захищатиме націю допоки нація нею говоритиме. Чи усвідомлював це поет, пишучи такі рядки? Вочевидь усвідомлював, бо неодноразово на цьому наголошував і в поезіях, і в листуванні, і в щоденнику. Ми зараз є свідками однієї з найбільших соціолінгвістичних трагедій ХХІ – відмирання білоруської мови, мови майже 10-ти мільйонного народу. Чому? Можливо, на сторожі біля білорусів ніхто так і не поставив Слово?!

3. Громадянська позиція в творчості. Українці до Шевченка писали й читали своєю мовою, як тепер назвали б, “легке читиво”: над змістом, а відповідно й мовою таких віршів, поем, повістей читач міг реготати, сумувати, а то й плакати (наприклад про нещасне кохання). Серйозні твори українці писали й раніше, але чужою мовою: латинською (Кльонович), церковнослов’янською (Історія русів), польською (Братковський). Але в жодному випадку дошевченківська література не збуджувала українську душу й не розпалювала українське серце, не спонукала до відповідей на запитання, після яких народжується нація: “Хто ви, чиї діти, для чого в світі живете?” Початок відповідям на це історично важливе запитання дало саме Шевченкове слово, дав *Кобзар*. Досить удаło підкреслив М. Мозер: “І Котляревський і його послідовники, яких невдовзі узагальнили під зневажливою назвою «котляревщина», ще не піддавали принциповому сумнівові підвалин російської імперської культури. «По-малоросійському» стилізовану мовну й писемну культуру, яка, не претендуючи на самостійну сутність, надавалася для статусу начебто провінційного різновиду загальноросійської культури, не лише толерували, а й часто підтримували і не тільки в царській Росії, а й у Радянському Союзі” (Мозер 2012: 52).

² Цитування поезій здійснено за виданням: Т.Г. Шевченко. *Повне видання творів у дванадцяти томах, т. I–II*. Ред. В.С. Бородін. Київ: Наукова думка, 1989–1990.

4. Цінність поезій. Шевченків *Кобзар* – це значно більше, ніж художня література. Таке трапляється мало в якого народу, щоб поруч із *Святим Письмом* можна було б поставити книгу письменника, а поруч з образами Спасителя й Божої Матері портрет цього автора. У випадку з українцями саме так і трапилося. На книжковій полиці українця Шевченків *Кобзар* займає особливе місце, як і *Біблія*.

5. Непересічність особистості. Хіба до Шевченка не було талановитого поета, письменника-патріота, який не менше переймався долею народу й писав про це у творах? Вивчаючи історію української літератури й мови нерідко ловиш себе на думці й висновуєш, що Дем'ян Наливайко, Мелетій Смотрицький, Данило Братковський, Йоаникій Галятовський, Іван Некрашевич, Григорій Сковорода, Іван Котляревський... безсумнівно прийшли і збагатили українську літературу й дали поштовх розвитку нової української літературної мови. З Шевченком інакше: українська література й українська мова чекала появу *Кобзаря*! Оцінка особистості Поета І. Білодідом досить промовиста: “Якщо про багатьох митців можна сказати, що «він поставив своє перо, свій пензель на службу народу», то про Шевченка так говорити мало. Не він поставив свій талант на службу народу – це сам народ висунув його могутнім голосом, співом, словесно-художнім і живописним образом висловив свої одвічні соціальні й національні болі” (Білодід 1986: 129). Не Шевченко народився, а український народ народив Шевченка, бо вже все йшло до того, що:

*Погибнеш, згинеш, Україно,
не стане й знаку на землі* (Шевченко: II, 268).

І він прийшов. За влучним висловлюванням В. Русанівського, до Шевченка в українців була “література про народ, а не для народу” (Русанівський 2002: 3). Погляньмо й згадаймо, що на вістрі, в центрі і в розпалі всіх найзнаковіших подій українського державотворення після появи Шевченка, його слово, його *Кобзар* завжди були в епіцентрі. Фундаментом української державності є українська мова, а українська мова ототожнюється українцями з Шевченковим словом, *Кобзарем*. У часи революцій, воєн, маніфестацій, протестів на знаменах українського державотворення були гасла саме Шевченка: УНР, Холодноярська республіка, ЗУНР, повстанський рух УПА, шістдесят-

ництво, проголошення незалежності, помаранчева революція, Революція Гідності, сьогоднішня Вітчизняна війна українського народу проти путінської Росії. Чому? Адже були поети-трибуни з талантом не меншим від Шевченкового, але українці розбудовують державу не з Ольжичевим, Стусовим, Симоненковим словом, а саме з Тарасовим. Передовсім Шевченко мислиться, уявляється, зрештою, є оборонцем найсокровеннішого й найбільшого національного скарбу українців – їхньої мови. Для українця українська мова є засобом спілкування й возвеличення; для малороса – кепкування й приниження. Чи не тому усі нападники-агресори для повного поневолення завойованого народу передовсім забороняли його мову? Чи не тому Кремль в усі часи через активно дієві свої п'яті колони КПУ, ПР та Московський патріархат усіляко намагався вирвати українську душу (забороняючи мову), не дати розвинутися українському таланту в культурі, освіті, богослужінні (забороняючи мову). Не врахували московські творці “рускава міра” Владімір Путін з Кірілом Гундяєвим одного: ніяка “табачня” – це відтепер збірний образ усіх українофобів – не здатна розтоптати націю, яку запліднив Шевченко своїм *Борітеся – поборете!*, і яка розпрямилася на повен зріст узимку 2014 з цими ж словами в устах громадянина України, вірменина Сергія Нігояна, одного із Героїв Небесної Сотні.

6. Особливості мови. До Шевченка народну творчість (пісні, думи, перекази) у поезіях використовували? Так! Традиційні давні елементи старої мови використовували? Так! Місцевою говіркою намагалися писати? Так! Загадка Шевченкового слова ніби й на поверхні і водночас – таїна нерозгадана.

– Своєю мовою можна висловитися про все і за будь-яких обставин! Обмежень немає. У цьому чи не найголовніша Шевченкова заслуга.

– Мовна майстерня Шевченка. Він, як і попередники, а потім і наступники писав своєю говіркою. Тут Шевченко, звичайно, не перший, але оригінальний. І ця оригінальність виявилася настільки конкурентноспроможною, що в подальшому осінила на десятиліття мовне буття українців. Писати як Шевченко, тобто мовою, якою написаний *Кобзар*, для українців стало певною ніким не утвердженою нормою. Дуже важливе питання: чи Шевченко писав, як умів, як знав, чи свідомо експериментував над мовою – добирав слова, форми, звукові

особливості? Мабуть, і перше, і друге. В автографах Шевченкових поезій багато описок, помилок, невпорядкованість, а часто й відсутність пунктуації, невпорядкованість написання слів разом/окремо, уживання великої літери. Очевидно, таки експериментував, і очевидно, таки свідомо. Народнорозмовна основа мови Шевченка виступає досить виразно на всіх рівнях: лексичному, фонетичному, морфологічному та синтаксичному. Разом з тим кожен з цих рівнів засвідчує орієнтацію поета на первісне образно-художнє нормування мови в фольклорі і на свідомий відбір слів і форм відповідно до їх територіальної поширеності. Як пояснити факт відсутності в його поезіях очевидних місцевих локалізмів, які, треба думати, мали місце на той час у його говірці: відсутність протетичного *г* (*горати, гиначе, гочерет*); відсутність твердого *р* на місці м'якого (*порадок, зора*) і навпаки – м'якого *р'* на місці твердого (*гр'ад*); відсутність дієслівних форм, у яких кореневі *д, т, з, с* не чергуються з *дж, шч, жс, ш* (*ходю, пустю, возю, носю*). Якимось дивним чином усе це обминає батьківщину поета – Кирилівку (Русанівський 2002: 42). Незважаючи на те, що Шевченко спеціально не вчив основ віршування, риторики, взагалі не вивчав мову і літературу, він у своїй простоті, на перший погляд, зовсім не був побутописцем. Ніхто про Шевченка не сказав і не скаже, що він сільський поет. У його творах зовсім не переважає лексика на позначення побуту, сільського господарства. Заслуга Шевченка перед українською культурою полягала насамперед у тому, що він надав літературній мові внутрішньої естетичної впорядкованості, збагативши народнорозмовну мову органічним уведенням у неї елементів з інших джерел та інших мов і тим самим віддаливши мову літератури від побутової мови (там само, 50).

– Говорячи про мовну майстерню Поета, варто зрозуміти, усвідомити й збагнути шлях від Шевченкового автографу (руки) до видання *Кобзарів* у XIX, XX, XXI ст. Виявляється, це не завжди пряма відповідність, це не завжди Шевченкова рука. На це в різні часи вказували дослідники його творчості, зокрема В. Доманицький, І. Огієнко, а нещодавно підсумував австрійський славіст М. Мозер. Наприклад, у поезії *Мені однаково...* ще якось можна виправдовувати редакторське “вирівнювання” тексту: *сь собою* > *з собою*; *сь сыномъ* > *з сином*; *неоплаканный* > *неоплаканий*; *окраденную* > *окраденую*; навіть *не помяне* > *не пом'яне*, але чому “відредаговано” *злые* > *злії*

(Шевченко: II, 7–8)? Так само в іншій поезії *Лічу в неволі дні і ночі: билі листи > білії* (там само, 195). Це не в тиражованому *Кобзарі*, а в академічному виданні. Хто зна, хто зна, чи *злиє, білий* промовляли в говірці Шевченка, чи *злії, білії*? Приклади з автографів Шевченкових поезій подаємо за виданням (там само, 295–305).

– Використання старослов'янізмів. І ще одна проблема завжди постає перед дослідником мови Шевченка: як потрактовувати церковнослов'янізми в його творах? Звичайно, тут можуть бути лише припущення та гіпотези, ґрунтовані на основі його творів, щоденників. Нарешті, наші цілком суб'єктивні міркування про вживання церковнослов'янізмів. У Шевченка вони природні, органічні.

*Злоначинающих спину
У пута кутії не куй,
В склепи глибокі не муруй.
А доброзиждущим рукам
І помози, і покажи,
Святую силу ниспошли.
А чистих серцем,
Коло їх постави ангели свої
І чистоту їх соблюди.
А нам всім вкупі на землі
Єдиномисліє подай
І братолюбіє пошли* (Шевченко: II, 275).

Чому стільки вжито церковнослов'янізмів? Хіба не можна було сказати ту ж таки думку рідною черкаською говіркою, як то він переважно й робив до цього? Загалом, погоджуючись із багатьма дослідниками, що висловлювали припущення про панування в свідомості Шевченка невіддільності українського й церковного джерел у мовно-му вихованні (Русанівський 2002: 93), висловимо припущення: чи не закралася в Поета думка, що російська мова, де такі слова становлять половину (коли не більше) всього лексикону, незакономірно, нечесно, необ'єктивно “присвоїла” всю давню мовну спадщину його (Шевченкового) народу. Можливо, на схилі віку Шевченко й задумувався: чому сказати *єдиномисліє*, як то говорили століттями його предки, буде не по-українському, а по-російськи? Тому й з'являються твори, де так багато церковнослов'янізмів або просто давніх українських слів, які

Шевченко, можливо, не тільки вдало вплітав, але й свідомо вводив до української мови.

Авторитет Шевченкового слова був високий не тільки завдяки його політичній вагомості, а ще й тому, що, позбавлений права на власну історію і національну свідомість, український народ сприймав твори свого поета не лише як красне письменство, а й як фактор розвитку всього культурного життя в Україні. Білоруський письменник М. Богданович писав: “Це письменник, якому судилася величезна роль стати символом культурної цінності цілого народу, уособленням усієї його духовної сутності” (цит. за: Русанівський 2002: 236). Воістину так!

ЛІТЕРАТУРА

- Білодід, І.К. 1986, Т.Г. Шевченко – основоположник української літературної мови В кн.: Білодід, І.К. *Вибрані праці в трьох томах, т. 2*. Київ: Наукова думка.
- Мозер, М. 2012, *Тарас Шевченко і сучасна українська мова: спроба гідної оцінки*. Львів. (= Українознавча наукова бібліотека НТШ, ч. 32, Серія “Історія мови”)
- Русанівський, В. 2002, *У слові – вічність: Мова творів Т.Г. Шевченка*. Київ: Наукова думка.

ПУБЛІКАЦІЯ ТА ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КАЗКОВОЇ ПРОЗИ В НАШ ЧАС

Леся Мушкетик

Народна казкова проза давно вже не є продуктивним жанром на території України, водночас казки піддаються різним модифікаціям і активно існують у своїй вторинній формі, зокрема в медійній практиці, фольклорній культурі тощо. Свої особливості має їх нинішнє вивчення та оприлюднення текстів.

Публікації казкової прози в Україні можна умовно поділити на наукові та популярні, виокремлюючи водночас і певні проміжні форми. Наукові чи науково-популярні збірники можуть бути різноплановими і подаватися за жанрами чи видами, за тематикою, казкарями, за регіоном чи місцевістю, або ж відбивати загальнонаціональну традицію. Видання наукового плану готують разом із з паспортизацією, ґрунтовними примітками і передмовами чи післямовами, діалектними словничками, позначенням сюжетів та мотивів за міжнародними та національними покажчиками (АТУ, СУС) тощо. Тексти зберігають повну автентичність або ж їх піддають мінімальним правкам.

Передусім на терені збирання та видання казок згадаймо титанічну працю українського фольклориста-аматора Миколу Зінчука (2013 р. пішов з життя), який у 1975–2010 рр. об'їздив усі регіони України, записуючи казки. Родом з Житомирщини, він усе своє життя прожив на буковинській Гуцульщині, більшість казок призбирав на Західній Україні. Починаючи з 2003 року в Україні видається багатотомна серія українських народних казок, що впорядковані, відредаговані і підготовані до друку самим Зінчуком. Серія побудована за регіональним принципом: 1–8 томи – казки Гуцульщини; 9–11 – казки Буковини; 12–13 – казки Покуття; 14–17 – казки Бойківщини; 18–23 – казки Закарпаття; 24–25 – казки Галичини; 26 том – казки Волині; 27–31 томи – казки Поділля; 32–35 – казки Наддніпрянщини; 36 том – казки Кіровоградщини; 37–38 томи – казки Полтавщини; 39–40 – казки Чернігівщини. За життя автора вийшли друком 32 томи. У межах регіонів казки згруповано за адміністративними районами та окремими селами. У межах кожного села окремо подано казки різних опові-

дачів. Мова творів наближена до літературної. Деякі найхарактерніші діалектизми збережені та розтлумачені у примітках під текстом і в словничку наприкінці кожного тому. Книги з серії відбивають сучасний стан оповідальної традиції України, з наближенням казок до сучасних оповідей, з інноваціями та змінами в текстах, у жанрах, скороченнями та варіаціями.

Понад 20 збірок українських казок і казок народів світу уклала засновник, колишній завідувач кафедри фольклористики Київського національного університету імені Тараса Шевченка казкознавець Лідія Дунаєвська, це *Золота книга казок: Українські народні казки* (1990), *Семиліточка* (1990), *З живого джерела: Збірник казок у записах українських письменників XIX–XX ст.* (1991), *Українські народні казки* (1995) та ін. Дунаєвська підготувала численні дослідження про українські казки та народну прозу – це зокрема розділи в підручнику *Українська народнопоетична творчість*, монографії та ін.

Багато у справі видання народних скарбів зробив завідувач кафедри російської літератури Ужгородського національного університету, відомий літературознавець, фольклорист Іван Сенько. Свого часу він опублікував антологію казкарів Закарпаття відомого фольклориста Петра Лінтура під назвою *Зачаровані казкою* (Ужгород, 1984). Казки з власних зібрань він умістив у своїх збірках *Ходили опришки* (2000), *І завтра сонце зійде: Казки і притчі* (2000), *Чарівна торба: Українські народні казки, притчі, легенди, перекази, пісні та прислів'я, записані від М. Шопляка-Козака* (1988) та ін. Сенько займається дослідженням закарпатського фольклору, є в нього й праці, присвячені угорсько-українським взаємовпливам.

Велику кількість збірників західноукраїнських, переважно закарпатських казок в останні десятиріччя підготував Іван Хланта, йому належать різнопланові видання, зокрема присвячені творчості одного казкаря, одній місцевості, регіону тощо, це книжки *Добра наука: Українські народні казки, записані від Д. І. Юрика* (1995), *Казкар: Народні казки Українських Карпат* (1995); жанрово-тематичні збірки – значне за обсягом видання соціально-побутових казок *Правда і кривда* (1982), а також *Трапила коса на камінь: Соціально-побутові казки* (1999), *Казки про бідних і багатих* (1994), *Мамине серце: Українські народні героїко-фантастичні казки* (1993). Йому належить публікація казок з експедицій Гнатюка (2001) з розлогою передмовою.

Серед інших жанрів 250 казок у різних місцевостях Волині та Полісся зібрав Олексій Ошуркевич, вболіваючи через те, що “народний казковий епос Західної Волині продовжував залишатися поза увагою науковців” (Ошуркевич 1995: 4). 76 творів від 37 оповідачів охоплює його книжка. У вступній статті Ошуркевич описує найвідоміших казкарів краю, їх внесок у розвиток народної культури.

Крім згаданих, в Україні з’являються і перевидання класичних збірок, таких як збірник Павла Чубинського, 2 том його *Трудов Этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край* (2011), вибрані казки Івана Манжури, томи Оскара Кольберга, Володимира Гнатюка, Петра Лінтура, Василя Гренджи-Донського та ін.

Наведемо такий приклад. У кінці XIX ст. Петро Іванов, обіймаючи посаду інспектора народних шкіл у Куп’янському повіті на Харківщині, створив кореспондентську мережу записувачів на місцях у селах, слободах, на хуторах, що складалася переважно із сільських учителів. Іванов планував видати великий збірник *Матеріали Куп’янського повіту: Від колиски до могили*, до якого мало ввійти шість томів, що містили б різні фольклорні жанри, зокрема у п’ятому – казки. Однак до друку справа так і не дійшла, тому записані матеріали побачили світ в окремих публікаціях. Казки опубліковано лише в наш час. 2004 р. вийшов збірник Петрова під назвою *Народні казки* за упорядкування фольклористики Ірини Неїло. У ньому репрезентовано 246 казок і 157 варіантів, найбільше з м. Куп’янська та слободи Преображенської Куп’янського повіту. Неїло дотримується поділу Іванова на: “тваринний епос (41 казка і стільки ж варіантів), міфічні казки (наступні 103 казки з 70 варіантами), а останні 102 казки з 46 варіантами віднесено до розділу побутових казок та анекдотичних розповідей, що схарактеризовані українським словом «побрехеньки»” (Неїло 2003: 14). У додатку укладачка, зберігаючи послідовність, не тільки подає підтекстові примітки з паспортними даними, а й варіанти, вказані П. Івановим, – за найвідомішими збірниками казок кінця XIX ст. Багато казок зафіксовано російською мовою. *Народні казки* доповнені переліком фольклористичних праць Іванова. Науковий апарат видання охоплює і *Словник маловживаних слів*, де кожна лексема подана із посиленням на пронумерований зразок казки.

Перевидання цінних фольклорних записів є важливим під багатьма поглядами, воно спростовує як минулі, так і сучасні інсинуації

щодо цілісності української культури. Так, 1928 р. учень Агатангела Кримського Микола Левченко видав неопубліковані матеріали Андрія Димінського (з п'яти повітів західного Поділля) та Степана Руданського під назвою *Казки та оповідання з Поділля*. Своєю збіркою Левченко хотів довести неподільність і цілісність України: “Велику лепту вклало Поділля в українську національну скарбницю. Такі літературні імена, як Руданський, Свидницький, Коцюбинський – це-ж окраса й гордощі всенього українського письменства. Такі етнографи, як Шейковський та Димінський, то окраса всенюї української етнографії. І мені, що довелося цілою істотою заринути в фольклорну скарбницю західної України, може ближче ніж кому пощастило відчувати, що духовні скарби нашої західної України творять єдине національне ціле з духовними скарбами моєї рідної Наддніпрянщини. Та не тільки з Поділлям я відчував увесь час повну національну близькість: всією душею відчував я як-найріднішу близькість і з іншою частиною нашої України – Галичиною. Скільки всяких клевет і видумок пускали вороги української національності на Галичину! Це, мовляв, не «Малоросія», це щось чуже, спольщене; тієї «галицької мови» не зрозуміє Російська Україна, бо це, мовляв, для «русской Украины» китаїщина й тарабарщина [...] Але ж хто перечитає оцей том подільського фольклору, що я випускаю в світ, той наочно побачить, що «галицька» мова ані одним слівцем, ані одним звуком не одділяється од мови «русского Подолья». Кожен безсторонній читач наочно побачить, що ніякі політичні кордони не розбили вікової одности в мові нашої України по цей бік Збруча і по той його бік: це нерозривно одна-єдина Україна” (Левченко 1928: XIX).

Упорядкування науково оформленого збірника *Соціально-побутові казки* (1987) належить відомій дослідниці української народної прози Олександрі Бріциній, у науковому доробку якої монографії про казки та питання текстології та виконавства народної прози (Бріцина 1989, 2006). Видання розпочинається передмовою упорядника, у примітках кожна казка маркована номером за СУС із зазначенням (по можливості) часу, місця, оповідача та фіксатора запису. Є тут також словник маловживаних слів та алфавітний покажчик творів. Було здійснено два перевидання книги, підготовленої Бріциною та ін., це *Калинова сопілка: Антологія української народної прозової творчості* (1989, 1998), куди ввійшли й казки.

Окрім наукових виходить дуже велика кількість популярних видань, передусім адресованих дітям. Їх свого часу друкували такі відомі київські видавництва як *Дніпро* (окрім уже згаданих це *Українські народні казки* (1977 р. упоряд. В.Г. Бойко), *Українські народні казки* (1987) і т.п.), *Веселка*, *Етнос* та ін.

У наш час чимало розлогих книг казок для дітей у літературній обробці оприлюднено в Донецьку: *Про богатиря Сухобродзенка, Івана та Наситасію Прекрасну* (2004) та ін., Харкові: *Золотий черевичок* (2003), *Красносвіт* (2003), *Котигорошко* (2004). Видавництво *Фоліо* підготувало тематичні збірники *Казки про богатирів та лицарів* (2001), *Мертве царство: казки про мерців, упирів, привидів* (2005). Казки публікують у Чернівцях, Тернополі, Одесі та інших містах. Мова їх наближена до літературної, ці видання адресовані дітям. Є й невеликі яскраво оформлені книжки-метелики, що містять одну чи кілька казок.

Щодо досліджень, то прикметним для нашого часу є те, що казка окрім фольклористів цікавить літературознавців, мовознавців, культурологів, психологів та ін., їй присвячено чимало праць, написаних на межі різних наук.

Власне, розділи про народну казку вміщують у всіх підручниках та посібниках з фольклору, приміром вони ввійшли до сучасних підручників з уснопоетичної творчості Станіслава Росовецького (2005–2007), Мар'яни та Зоряни Лановиків (2006) та ін.

Монографії Лідії Дунаєвської (1987, 1997) охоплюють питання розвою та специфіки народної казки та народної прози. Вона розглянула всі три види казок – про звірів, чарівні та новелістичні, простежила їх генезу та міфічне підложжя, основні образи-персонажі (так, у чарівних казках вона назвала злотворців, добротворців та знедолених), поетикальні особливості, динаміку казки в наш час тощо.

Імагології української народної казки присвячено статті та дисертацію Марини Демедюк (2010) під назвою *Національна специфіка української народної казки*, яка є першим комплексним дослідженням даної проблематики. У роботі окреслено головні національні вияви в персонажній, поетикальній, мовній системах казкової прози. Соціально-побутовій казці присвятила монографію Олександра Бріцина (1989), вона класифікує її основних героїв як дурня й хитруна, розглядає основні сюжети та мотиви новелістичних казок, їх морально-етичне

спрямування. Українській казковій персонології присвячені монографії та статті Лесі Мушкетик (2014).

Щодо слов'янських казкових антропонімів, то ними безпосередньо займалися мовознавці: Олена Порпуліт, яка окреслила ономастичний простір українських народних казок у зіставленні з російськими (2000), Марія Редьква захистила дисертацію про семантико-функціональну систему особових найменувань в українських народних чарівних казках у записах XIX ст. (2008).

Етнокультурні особливості, поетичне оформлення української народної казки розглянули Наталія Годзь (2004), Наталія Грицак (1993), Ольга Масло (2008) та ін.

В останні десятиліття зріс інтерес до міфологічних витоків фольклору, відомо, що казка зберегла чимало давніх уявлень і вірувань. Серед таких праць можемо назвати розробки Лідії Дунаєвської (1997), Віктора Давидюка (2005), на прикладі казок про тварин це чинить Світлана Карпенко (2008), на прикладі бінарії свій/чужий – Оксана Олійник (2007), метаморфози персонажів, властиві казці, досліджує Марія Качмар (2011).

Популярними в наш час є й культурологічні підходи до вивчення української народної казки, це монографії Олександра Кирилюка *Універсалії культури і семіотика дискурсу: Казка та обряд* (2003), Володимира Ятченка *Боги і люди в українській казці* (2009), дисертація Наталі Ковтун *Архетип культурного героя в українській духовній традиції: історико-філософський контекст* (2008).

Гендерні аспекти фольклорних творів на матеріалі українських казок вивчали: Олена Тиховська, яка присвятила монографію психоаналітичному підложжю казки (2011), дисертацію *Жіночий архетип у міфопоетичній традиції української культури: На матеріалі народної культури Середньої та Нижньої Наддніпряни* захистила Тетяна Пулавіна (2011).

Останнім чином з'явилося чимало порівняльних та зіставних досліджень народної казки. Так, Володимир Шабліовський здійснив дихотомічний аналіз українських та румунських чарівних казок, йому належать і розробки проблем сучасного побутування казки (Шабліовський 1997). Леся Мушкетик здійснила аналіз антропоцентризму чарівної та побутової казки Українських Карпат (на українському та угорському матеріалі) (Мушкетик 2010), Олеся Собецька (2007) за ме-

тодою Броніслави Кербеліте провела структурно-семантичний аналіз українських та індійських казок про тварин, Ася Биконя (2011) – героїв українських казок та японських міфооповідей, Інна Сікорська захистила дисертацію “*Мати й мачуха*” в українській та німецькій казковій опозиції (опозиція образів) (2010) та ін.

У наш час накопичено значну літературу про умови виконання наративних творів та самих оповідачів/казкарів, зокрема це дослідження Миколи Зінчука, Івана Хланти, Івана Сенька та ін., питання виконавства та текстології в українській фольклористиці порушила Олександра Бріцина (2006).

Отже, народна казка і в наш час служить невичерпним джерелом, до якого звертаються як видавці, так і педагоги, діячі культури, вчені, широкий загал, адже вона не лише зберігає давні уявлення наших предків, а й служить цінним філософським та морально-етичним каноном для майбутніх поколінь.

ЛІТЕРАТУРА

- Биконя, А. 2011, Функция волшебных предметов в народной эпической традиции японцев и украинцев: Сравнительный аспект. В кн.: Станкевич, А.А. (гал. рзд.), *Скарына і наш час: Матэрыялы V Міжнароднай навуковай канфэрэнцыі (Гомель, 14–15 кастрычніка 2011 г.)*. Гомель: ГДУ ім. Ф. Скарыны, 207–210.
- Бріцина, О.Ю. 1989, *Українська народна соціально-побутова казка: Специфіка та побутування*. Київ: Наукова думка.
- Бріцина, О.Ю. 2006, *Українська усна традиційна проза: Питання текстології та виконавства*. Київ: ІМФЕ ім. М. Рильського.
- Гнатюк, В.М. 2001, *Казки Закарпаття*. Ужгород: Карпати.
- Годзь, Н.Б. 2004, *Культурні стереотипи в українській народній казці*. Автореф. дис. канд. наук. Харків.
- Грицак, Н.В. 1993, *Традиційні комплекси казки в сучасній українській літературній мові*. Автореф. дис. канд. наук. Київ.
- Давидюк, В.Ф. 2005, *Первісна міфологія українського фольклору*. Луцьк: Волинська обласна друкарня.
- Демедюк, М.В. 2010, *Національна специфіка української народної казки*. Автореф. дис. канд. наук. Львів.
- Дунаєвська, Л.Ф. 1987, *Українська народна казка*. Київ: Вища школа.
- Дунаєвська, Л.Ф. 1997, *Українська народна проза (легенда, казка): Еволюція епічних традицій*. Київ: КНУ.

- Карпенко, С.О. 2008, *Міфологічні мотиви в українських народних казках про тварин*. Біла Церква.
- Качмар, М.Б. 2011, *Метаморфоза в українських чарівних казках: За матеріалами "Галицьких народних казок" в упорядкуванні Івана Франка та "Народных южнорусских сказок" Івана Рудченка*. *Вісник Львівського університету: Серія філологічна*, вип. 55, 136–150.
- Лановик, М.Б. – Лановик, З.Б. 2006, *Українська усна народна творчість: Навчальний посібник*. Київ: Знання-Прес.
- Левченко, М. (упор.) 1928, *Казки та оповідання з Поділля: В записках 1850–1860 рр., вип. I–II*. Київ: Друкарня УАН.
- Масло, О.В. 2008, *Національно-культурний компонент у лексичі українських народних казок*. Автореф. дис. канд. наук. Харків.
- Мушкетик, Л.Г. 2010, *Людина в народній казці Українських Карпат: На матеріалі української та угорської оповідальної традиції*. Київ: ДСГ.
- Мушкетик, Л.Г. 2014, *Персонажі української чарівної казки*. Київ: Український письменник.
- Неїло, І. (упор.) 2003, *Народні казки, зібрані Петром Івановим*. Київ: Екс Об.
- Олійник, О.Г. 2007, *Антиномія категорій "свій"/"чужий" у просторі української чарівної казки*. Автореф. дис. канд. наук. Львів.
- Ошуркевич, О. (упор.) 1995, *Чарівне кресало: Українські народні казки з Волині і Полісся*. Львів: Каменяр.
- Порпуліт, О.О. 2000, *Ономастичний простір українських народних казок: У зіставленні з російськими казками*. Автореф. дис. канд. наук. Одеса.
- Росовецький, С.К. 2005–2007, *Український фольклор у теоретичному висвітленні: Посібник для університетів, ч. I–II*. Київ: Фітоцентр.
- Собецька, О.Е. 2007, *Індійська "Панчатантра" та українська народна казка про тварин: Порівняльний аналіз поетичних моделей*. Автореф. дис. канд. наук. Київ.
- Тиховська, О.М. 2011, *Українська чарівна казка: Психоаналітичний аспект*. Ужгород: Гражда.
- Шаблійовський, В.С. 1997, *Поетико-стильові традиції східнослов'янської та східнороманської фантастичної казки: Спільне та специфічне. Контактні зв'язки*. Автореф. дис. канд. наук. Київ.

КОРОЛЕВСЬКЕ (НЕЛАБСЬКЕ) ЄВАНГЕЛІЄ 1401 РОКУ

Василь В. Німчук

На тій частині Підкарпаття, що здавна заселена українським людом, слов'янська писемність була поширена вже принаймні в X ст., про що свідчить кириличний напис на надмогильній кам'яній плиті, знайдений у залишках старожитньої ротонди в містечку Михайлівці (Michalovce), яке розташоване близько до нинішнього українсько-словацького державного кордону. Чеський дослідник Войтех Ткадлчик епіграфему метаграфує так: **съде л(е)жи(т)ъ кѣназь пресіанъ ꙗ въ лѣто сѣѣ × въ лѣто сѣѣѣ** (Tkadlčík 1983) (тобто народився в році 6505 = 996/997, помер року 6569 = 1060/1061). У написі – ім'я князя Пресіана II, що нетривалий час правив у Болгарії.

На Підкарпатті знайдено уривки з Мінеї XI–XII ст. (Панькевич 1951) та з Тріюді Цвітної XIII–XIV ст. (Панькевич 1954, 1958: 19) із давньоукраїнськими фонетичними рисами.

До XIV ст. відносять пергаментний Мукачівський псалтир, який зберігається у фондах Закарпатського державного краєзнавчого музею (Микитась 1964: 21–22). Він досі не досліджений з погляду історико-мовного.

Завдяки студії О. Колесси став відомим Ужгородський Полустав – пергаментна книжка XIV ст. (Колесса 1925: 1–59) (її в 90-х рр. XX ст. украдено із сховища Закарпатського державного краєзнавчого музею). Привертає увагу те, що в пам’ятці наявні записи XVI–XVII ст. румунською мовою (Микитась 1964: 21).

Жодних прямих відомостей про місце написання в Ужгородському Полуставі та Мукачівському Псалтирі немає.

Мукачівський псалтир колись зберігався в бібліотеці Мукачівського (василіянського) монастиря.

У 1949 р. радянська влада заборонила Греко-католицьку церкву на Закарпатті, і василіян вигнано з Мукачівського монастиря та передано його Руській православній церкві. Обитель стала називатися Мукачівський жіночий Свято-Миколаївський монастир. У грудні 1950 р. на посаду бібліотекаря згаданого монастиря призначено високоосвічену людину отця Василя Проніна (згодом – архімандрит, родом із

Києва) (Монич 2010: 26). Отець Василій, укладаючи каталог книг бібліотеки Мукачівського монастиря у лютому 1951 р., на одній із полиць серед латинських і румунських книжок виявив Четвероевангеліє церковнослов'янською мовою. “Тоді як інші церковнослов'янські рукописи (крім ще одного Апостола та Паремійника [...] мали № і наклею давнішої інвентаризації, а сторінки їх були пронумеровані олівцем, – це Четвероевангеліє не було нічим позначене”, – писав отець Василій (Пронін), що згодом про знайдену пам'ятку написав змістовну наукову розвідку (Пронин иг.; розвідку передруковано – Пронин арх.: 392–401).

Отець Пронін визначив тип виявленої пам'ятки – Четвероевангеліє, опублікував післямову переписувача книги Станислава Граматика. Дослідник назвав виявлений манускрипт Євангелієм Станислава Граматика 1401 р. і наголосив, що це **найстаріша** слов'янська книга на папері на Закарпатті. Дослідник ставить питання: що тут означає слово *граматик* – учений ступінь чи посаду. Він допускає, що Станислав міг навчатися у вишах Кракова, Праги, навіть у школах квітучого тоді Костянтинополя. На його думку, велика кількість грецизмів указує на грецьке шкільне навчання творця пам'ятки (Пронин иг.: 117).

Дослідник вважає, що місце переписування Четвероевангелія позначено в післямові Граматика – “вънелабском граду” [!], можливо, у Войнилові Стрийського повіту (сучасна Львівщина), проте допускає й читання в *Нелабском граду*, але дослідник не знав, де розташований цей “град” (там само).

Отець Пронін писав, що Станислав Граматик “міг бути не лише переписувачем, але й коректором, і редактором, навіть, частково, перекладачем Євангелія” (там само, 119), однак не наводить жодного обґрунтування своєї думки.

Автор здійснив досить докладний опис виявленої книжки. Він, крім іншого, звернув увагу на те, що в певних випадках пишець уживає грецькі літери *α*, *λ*, часто пише *ь* після твердих приголосних, що є “відмінністю сербської мови” (там само, 120). Він скорочення *двд* (= Давид) та *члк* (= челоуѣк) трактує як можливі свідчення того, що Станислав Граматик був знайомий також із єврейською мовою (там само).

Отець Пронін виявив пропуски в тексті Євангелія, зіставив поодинокі написання й лексеми пам'ятки з відповідними фактами *Остро-*

зької Біблії 1581 р. і запропонував видати Євангеліє 1401 р., виявлене в бібліотеці Мукачівського монастиря.

Отець Василій опублікував дарчу грамоту, яку написав Станіслав Граматик на останньому аркуші книжки. Дослідник дуже стисло сказав про особливості цього документу (там само, 122–123). У його статті опублікована одна фотографія сторінки з Євангелія та фотографія частини грамоти при ньому.

Напевне, сам отець Пронін передав виявлене Євангеліє до Закарпатського державного краєзнавчого музею, співробітники якого визначили місце створення книги. У записі інвентарної книги Музею, що опублікував В.Л. Микитась, який вперше ознайомив світську наукову громадськість із пам'яткою, читаємо: “Евангелие рукописное 1401, написаное [!] в Королево” (Микитась 1964: 22).

Публікацію післямови до Євангелія, яке назвали Королівським, та дарчої грамоти здійснили науковці Ужгородського університету літературознавець В.Л. Микитась та лінгвіст П.П. Чучка (Микитась–Чучка 1968).

Питання про те, де протягом віків зберігалось *Королівське Євангеліє* і коли воно потрапило до бібліотеки Мукачівського василіянського монастиря, залишається нез'ясованим.

Дуже ймовірно, що досліджуваної пам'ятки в книгосховищі цієї обителі в XIX ст. не було. Якби вона тут зберігалася, про це б неодмінно повідомив знаний закарпатський церковний діяч, етнограф, письменник Анатолій Кралицький, що від 1869 р. до кінця життя (1894 р.) був протоігуменом Мукачівського монастиря, в якому відкрив згаданий вище *Мукачівський Псалтир* XV ст. Уривок із цього Псалтиря ще 1893 р. надрукував у своїй *Христоматії* Є. Сабов, зазначивши: під текстом – “Бібліотека монастиря Мукачевскаго” (Сабов 1893: 2).

Не згадують про Євангеліє 1401 р. дослідники XX століття закарпатської писемно-літературної спадщини – Г. Стрипський, І. Панькевич, Г. Геровський, Ю. Яворський, М. Лелекач, М. Грига. Найповніший анотований список писемних пам'яток із Підкарпаття дав знайний дослідник закарпатських говорів І. Панькевич, але в його переліку джерел для вивчення їхньої історії Євангелія 1401 р. немає (Панькевич 1958: 19–31).

Цілком можливо, що в 20-х–30-х роках ХХ ст. *Королевське Євангеліє* зберігалося за межами тодішньої Чехословаччини, адже тоді в Підкарпатській Русі (нині територія Закарпатської області України) та на Пряшівщині (нині Східнославацький край) філологи досить інтенсивно розшукували старовинні пам'ятки, дотичні до української культури, але вони про досліджувану пам'ятку не згадують. Можливо, що Євангеліє в той час зберігалося десь на території Угорщини, де існували греко-католицькі парафії, чи Румунії, де діяли греко-католицькі та православні громади. Як відомо, Угорщина в 1939 р. захопила Карпатську Україну (Підкарпатську Русь), а в 1940 р. – північно-східні терени Румунії, в тому числі й територію, прилеглу до Закарпаття. Із зазначених країв до осені 1944 р. Євангеліє 1401 р. могло потрапити до книгозбірні Мукачівського монастиря. Той факт, що о. Пронін знайшов пам'ятку серед латинських і румунських книг, наводить на думку, що вона в Мукачеве доставлена з румунських теренів. Шкода, що В. Пронін не сказав, якого змісту були латинські та румунські книги, серед яких було *Королевське Євангеліє*, коли вони вийшли у світ, чи були на них якісь бібліотечні або інші записи.

Давня доля манускрипту пов'язана з родом шляхтича Степана Винца, який, імовірно, купив Євангеліє й подарував священикові Никиті і доручив його зберігати нащадкам попа. Дарча грамота, збережена в кінці Євангелія, написана рукою Станислава Граматика, що скопіював книжку 1401 р. Напевне, цим же роком треба датувати донаційний документ.

Й.В. Кобаль пише, що родина Винц – відома румунська дворянська сім'я на Мараморощині, центром володінь й проживання якої була долина річки Косо, яка впадає в р. Іза – лівий доплив Тиси – неподалік нинішнього міста Сігетул Мармаціей, Румунія. З кінця XIV ст. та до XVII ст. тут існувало навіть село “Вінцфолво”, тобто “село Винца” (Кобаль 2013: 61–62). Шляхтич Степан Винц згадується у грамоті угорського короля Владислава 1505 р. Й.В. Кобаль допускає, що цей Степан Винц, можливо, був особою, яка дарувала Євангеліє священикові Никиті (там само, 62). Проте автор не доводить цього, адже дарча грамота угорського короля написана майже через 100 років після створення пам'ятки. Й.В. Кобаль не спростовує думки тих фахівців, які датують її тим часом, що й Євангеліє – 1401 р. Між іншим, поселення *Vincfalva* вперше згадується 1402 р. (Bélay 1943: 214). Пред-

ставники роду Винців у XVI ст. засвідчені й у селі *Tivadar* (Szabó 1937: 519) над Тисою у сучасній Угорщині (недалеко від нинішнього українсько-угорського кордону). Пор. ще *Vinczie* (1631 р.) прізвище (?) кріпака у с. Чепа (там само, 313) (нині Виноградівського району Закарпатської області).

Досліджувана пам'ятка належить до небагатьох манускриптів поважної давнини, який містить достатні “вихідні реквізити”: назву книжки, місце її написання, час завершення праці над нею, ім'я писця. У самому кінці книжки під канонічним текстом подано післямову (елегантну за зовнішньою формою):

- 1) Сѣ тетраеулѣ, исписаса въ нѣлабскоѣ градѣ, ѡ
- 2) михалевѣ избѣ, краѣхазскои.
- 3) влѣ сѣѣ. станисла
- 4) воѣ гратикѣ, мноѣ
- 5) грѣшныѣ. ѡ хѣ: +

Примітки до тексту: Лігатурні написання в пам'ятці в нашій метаграфії подано роз'єднано. Другу лексему першого рядка можна трактувати і як скорочене (недописане) слово **тетраєвангел'є**. У другому рядку можливий також розподіл **михалевѣи [и]збѣ** (гаплографія **ии – и**).

Рік завершення праці над Євангелієм, за східнослов'янською та південнослов'янською традицією, поданий за літочисленням “від створення світу” – 6909, що дорівнює 1401 р. від народження Христа.

Нелабський град (угор. *Nyaláb vár*) – це замок, побудований десь у третій чверті XIV ст. біля нинішнього с. Королеве Виноградівського району Закарпатської області. На його місці раніше розташовувався королівський дім (лат. ‘domus regalis’, угор. ‘király háza’) (Szabó 1937: 32, 44–45, 382).

З огляду на це зрозуміло, чому писець зазначив: **въ нелабском градѣ, у михалевѣ избѣ, краѣхазскои** – ще були свіжі спогади про “королівський дім”.

Не виключено, що якась частина “королівського дому” ввійшла до комплексу новоспорудженого замку. Археологи виявили, що в головній частині фортеці був невеликий дворик, оточений двома паралельними стінами, між якими облаштовано окремі приміщення (Сова 1958: 16–17). Серед них, очевидно, була й “михалева изба”, в

якій над книжкою-Євангелієм трудився Станислав Граматик. Писець, напевне, мешкав у замку не постійно, інакше б не підкреслив, що працював у Михалевій кімнаті.

Імовірно, Станислав приїхав на Підкарпаття у складі дружини подільського князя Ф. Коріатовича (Корятовича) в 1393 р. Варто згадати думку О. Колесси про протограф Ужгородського Полуставу другої половини XIV ст.: “Дуже ймовірний, отже, висновок, що або сам Федір Коріатович [...] ктитор-обновник Мукачівського монастиря, який вже перед Витовтовою перемогою р. 1393 був володарем Мукачева, або оден із його духовників привіз на Закарпатте старий, мабуть київський первовзір Півуставу, із якого переписано Ужгородський Півустав” (Колесса 1925: 59). Проте також можливо, що Станислав Граматик походив із тутешнього українського люду, у наявності тут якого в XIV – початку XV ст. не треба сумніватися: сама назва *Нелаб* переконливо етимологізується на слов’янській основі, пор. праслов’ян. *lapě*, словацк. діал. *lapě* ‘легко’, пол. діал. *lapie* ‘швидко, жваво, легко’ (ЕССЯ: XIV, 29); давньосхіднослов. *лапъ* ‘просто, прямо, без остороги’, ‘як попало, абияк’ (СРЯ: VIII, 171); укр. діал. *лапі* ‘швидко, скоро’, *лапій* ‘швидше, скоріше’, *лапиивий*, *лапийий* ‘спритний, моторний, меткий’, *нелапийий* ‘негарний, недобрий’ (ЕСУМ: III, 194); західно-закарп. *нелапишой* ‘нечиста сила, нечистий’, рос. діал. *лапъ* ‘знову, прямо, як раз’ (Фасмер 1967: 460; див. ще: Преображенский 1910–1914: 434). Отже, первісне, доонімне значення слова *Нелаб* (*Нелап*) – ‘недоступний, неприступний; який важко подолати’. Угорська назва замку *Nyaláb* – видозмінена слов’янська, мабуть, під впливом апелятива *nyaláb* ‘1. в’язка, в’язанка; вузол’; ‘2. оберемок, сніп, пук’. Однак зважаючи на написання Станислава Граматика, вживаємо форму *Нелабське Євангеліє*, а не *Нелапське*.

Варто згадати, що одна з веж Нелабського замку носила ім’я *Neboyza*, зафіксоване 1575 р., що його Й. Сабо пояснює як словацке *Nebojsa* ‘не бійся’ (Szabó 1937: 384). У 1272 р. в цій місцевості задокументовано назву лісу *Stulba*, яку Й. Сабо пов’язує з ‘*orosz Stolb*’, ‘стовп’ (там само). Топонім *Стовба* й нині поширений на українському Підкарпатті (Петров 1929: 134, 135, 206).

Створене в XIII ст. біля “королівського дому” поселення “го-спісів” спочатку мало назву *Felzaz* (1272 р.), згодом на нього перенесено іменування *Kyralhaza*, *Kiralhoza*, *Kiraly Haza* (Szabó 1937: 44–45,

382). По-угорськи офіційно село пізніше називалося *Királyháza*. Місцеві українці вживають і форму *Kipigaza*. За часів перебування Закарпаття у складі Чехословаччини поселення в 1920 р. перейменовано на *Королево* (чес. *Kralovo*).

Залишки старовинної споруди (руїни) на пагорбі недалеко селища тепер іменуються Королівський замок. Очевидно, через це в акті передачі Євангелія з Мукачівського монастиря до Закарпатського краєзнавчого музею від 25 липня 1961 р., що його підписав й о. В. Пронін, зазначено: “Евангелие рукописное 1401 г., написанное в Королево”, і таке формулювання потрапило до інвентарної книги закладу (Кобаль 2013: 59).

На основі цього, напевне, В. Микитась в описі книг зазначеного Музею перший і назвав пам'ятку *Королівське Євангеліє*. Назва *Королівське Євангеліє* поступово закріплюється за пам'яткою 1401 р. Гадаємо, що для уникнення асоціації з апелятивом *королівський* ‘який належить королеві’ й точної вказівки на місце написання манускрипту пам'ятку доцільно іменувати *Королевське (Нелабське) Євангеліє* (далі, умовно – К(Н)Є).

Про особу переписувача-творця *Королевського (Нелабського) Євангелія* суттєві свідчення може дати скрупульозне вивчення мови пам'ятки. На превеликий жаль, у нас не було змоги достатньо попрацювати над оригіналом-рукописом її. Навіть на добрій фотокопії манускрипту дуже важко читаються частини його, вражені водою (можливо, рукопис певний час зберігався на горищі церкви, куди могли затекти дощові опади). Щоправда, багато з тексту вдалося прочитати.

Як було зазначено, писець іменує себе Станиславом Граматиком. Антропонім *Станислав* – праслов'янського походження. У XIV–XV ст. він засвідчується на різних слов'янських землях і в Молдавії, в румунів комітату Мараморош (ССМ: II, 379; Даничиї 1864: 160; Mihályi 2000: 21). Звичайно, поширене було це ім'я в Польщі, одного з носіїв якого – краківського єпископа (близько 1030–1079) – Католицька Церква канонізувала 1254 року. Важливо відзначити, що ім'я Станислав носив один із шляхтичів Довгаїв, що доводився родичем

князя Ф. Коріатовича (Корятовича) (Mihályi 2000: 119, 127). У документах він фіксується від 1389 р. (там само, 95).¹

Термін *граматик* у балкано-карпатському ареалі, крім іншого, мав семантику ‘писар’ (ССМ: I, 260), ‘писар, переписувач узагалі’ (Трифуновић 1974: 35).

Лаконічна післямова Станислава Граматика дає мінімальний матеріал для судження про його рідну мову (діалект).

Насамперед відзначимо відбиття в ній переходу *въ > у*: *у михалевѣ избѣ*. Ця риса характеризує українську мову (*у городі*), але вона притаманна й хорватській та сербській мовам (*у граду*).

Написання *х* у лексемі *кралхазской* відбиває давньоугорську фонетику слова. Справа в тому, що фінно-угорський початковий приголосний **k*, коли після нього йшов голосний звук, у давньоугорській мові змінився на *ch*, континуантом якого в сучасній угорській мові є *h* (Bárczi 1963: 49–50) (пор. *ház* ‘будинок, дім, хата’). Приголосний *ch*, що згодом перейшов у *h* в угорській мові, можливо, відбиває орфографема в *михалевѣ* (пор. сучасн. угор. *Mihály* ‘Михайло’), однак тут не виключено, що в пам’ятці зафіксована українська усічена (утята) форма антропоніма *Михайло*, *Михаил* (пор. також: Микитась–Чучка 1968: 64) – *Михал*’.

Початковий *и* у дієслові *исписаса* може свідчити, що Станислав Граматик походив “десь із півдня східнослов’янської мовної території” (там само), коли брати до уваги, що в українській мові чергуються прийменники та відповідні префікси *з-(с-)* – *із-(из-)*. До цього варто додати, що в оригінальних давніх східнослов’янських текстах у дієслівних дериватах префікс *из-* вказує на повноту або множинність дії, названої в корені лексеми, пор. *исписати* ‘написати’, ‘переписати, перелічити’ (СДЯ: 61–62). На те, що Станислав був русином-українцем із підкарпатського краю, свідчить відсутність написань *ѣ* та *ы* проти етимології в післямові.

Неповноголосна форма у назві *градъ* ‘зámok’ – данина церковнослов’янській мові, а в композиті *кралхазской* відбивається угорське запозичення із слов’янських мов *király* < *краль* (*kralь*) ‘король’.

¹ Варто звернути увагу на те, що більшість істориків вважає, що князь Ф. Коріатович приїхав на Підкарпаття в 1393–1394 рр. Виходить, що дехто з родини цих князів поселився на Підкарпатті раніше.

Праслов'янської давнини номен *изба* дуже добре засвідчений у староукраїнських пам'ятках: *изба* 'хата, дім', 'кімната' (СУМ: ХІІІ, 33–34). Сліди його спостерігаємо і в сучасній українській народній мові – *вистепка*, *іздебка* тощо 'невелика будівля в сінях або під хатою для зберігання овочів узимку' (ЕСУМ: І, 382), *стебка* 'комірка, в якій зберігається городина взимку', *степка* 'стара, погана хата, дерев'яна комора' тощо (там само, V, 404).

Більше оригінальних мовних свідчень дає лексика доданої до *Королевського (Нелабського) Євангелія* донаційної грамоти.

Дарувальник Євангелія названий именемъ стефанъ по прозви-
щѣ Винць. Дери́ват *прозвище* притаманний східнослов'янським мо-
вам: укр. *прізвище*, білорус. *прозвіща* 'прізвище', рос. *прозвище* 'пріз-
висько' (пор. чес. *příjmení*, словацк. *priezvisko*, пол. *nazwisko*, серб.
презиме, хорв. *prezime*, болгар., макед. *презиме*, словен. *priimek* 'пріз-
вище'). Отже, апелятив *прозвище* вказує на українське походження
або Станислава Граматика або купця-дарувальника Євангелія.

У донаційній грамоті С. Винца спостерігаємо чимало церков-
нослов'янських елементів, і це не дивно, оскільки йдеться про дару-
нок конфесійного канонічного тексту в добу, коли в релігійній сфері
українців-русинів Підкарпаття панівною була церковнослов'янська
мова, а написала текст людина (Станислав Граматик), яка цю мову
добре знала. Проте в дарчому документі, збереженому разом із *Коро-*
левським (Нелабським) Євангелієм, відбите й живе мовлення краю, зо-
крема в лексичному складі його.

Звичайно, протягом минулих 600 років у мові населення Під-
карпаття сталися різні зміни, та багато чого із зафіксованого в грамоті
й нині функціонує в закарпатському діалекті.

Наприклад, у Закарпатті і сьогодні на позначення відношення
присвійності активною є конструкція іменник + енклітична форма да-
вального відмінка присвійного займенника, пор. подрѣжѣа ми марѣж у
грамоті – *жону ми* марту "мою дружину Марту" у закарпатських го-
вірках.

В українській мові широко вживається сьогодні частка *будь*
для творення неозначених займенників зі специфічною додатковою се-
мантикою (*будь-який*). Пор. у грамоті 1401 р.: или сілѣж ... или бѣди
коєж ... нѣжєж.

У заключній частині документа читаємо: аще ли кто прѣстѣ-
пит заповѣ сѣѣ **бѣзѣмѣство**, или небрѣженіе и **полакомитса** **добытокъ**,
книги сѣѣ, и прода^{ст} ж да є^с проклѣ.

Станислав Граматик, очевидно, припустився помилки, меха-
нічно написавши букву *m* над літерою *w* – **бѣзѣмѣство**. В. Микитась і
П. Чучка допускають, що в грамоті, “можливо повинно бути: **бѣзѣ-
мѣтѣством**” (Микитась–Чучка 1968: 68). На наше переконання, тут
спотворено лексему **бѣзѣмѣство**^м. У закарпатському діалекті й нині
функціонує прикметник *безочливый* ‘безсоромний, зухвалий, нахаб-
ний’, *безочливий* ‘нахабний’, *безочливість*, *безочливо* ‘нахабно’ (Гри-
цак 1962: 203), *szemtelen* ‘безочливый, дерзкий, безличный, безобраз-
ный’ (MRSZ: 410) (пор. словацк. *bezočivý* ‘нахабний, зухвалий; без-
церемонний, безсовісний’ (Bunganič 1985: 52), хорв., серб. *безочан*
‘безсоромний, безсовісний’, болг. *безочлив* ‘безсоромний, нахабний’,
макед. *безочен* ‘безсоромний, нахабний’ тощо).

Дарчий запис зафіксував підкарпатське (і ширше – західноук-
раїнське) значення дієслова *полакомитися* – ‘поласитися; спокуси-
тися, зазіхати’ (пор. ще: словацк. *lakomiť sa* ‘ласитися, зазіхати’,
серб. *лакомити се* ‘жадібно хотіти чогось, зазіхати’).

Праслов’янська лексема *добытокъ* в українській мові та за-
карпатському її діалекті досі зберігає прадавні семантику – ‘добуток,
здобуток’, закарпатськ. діал. *добыток* – ‘набуток, заробіток’ (Чопей
1883: 72).

Окремого розгляду заслуговують форми множини лексеми з
коренем *дѣт-*: *тетраєвѣль* ... да є^{ст} *дѣтца* его. *вставши же дѣтца*. да є^{ст}
внѣчатѣ его.

*Этимологический словарь славянских языков: Праславянский
лексический фонд* містить одну статтю **dětьsa / *dětьse / *dětьсь* із
континуантами в різних слов’янських мовах: болг. *деца* ‘діти’, сербо-
хорв. *дјеца, деца* ‘діти’, словен. *deca* ‘діти’, *detec* ‘хлопчик’, чес. *dítě*
‘дитина’, д.-рус., рос.-цсл. *дѣтьць* ‘дитя’. Реєстрові лексеми тракту-
ються як деривати від **dětь*, **dětі* із суф. *-ьса, -ьсе, -ьсь* (ЭССЯ: V, 16).

Słownik prastłowiański подає три окремі вокабули: *дѣтьса* збірне
західне й південне ‘недозріле потомство, діти’: словацк. діал. східне
deca ‘діти’, словен. книжне й діал. *deca* ‘діти’, сербохорв. *djeca, деца*;
церковносл. *дѣтьца* ‘діти’, болг., макед. *деца*; *дѣтьсе* західне і півден-

не: південне і східне (?), *děťсь* демінут.-гіпокорист. до *děťe*: старочес. *dietce*, словацьк. діал. східне *deco* 'дитя', болг. діал. *диче*, макед. діал. *дече* 'дитина'; сербохорв. XV–XVII ст. чакавське *ditac* – *dica* тощо, старорус. вийняткове **дѣтьць**; *děťсь* див. *děťсье* (SP: 173).

Важливо взяти до уваги те, що у старовинному східнослов'янському тексті зафіксована лексема *дѣтьць* 'дитина': **Оумръшаго дѣтца** **память**. *Жит. пр. Елис.* (Срезневский 1893: 799). Пам'ятки російської мови XV–XVI ст. засвідчують словоформу **дѣтцы** 'дѣти' (СРЯ: IV, 239).

Крім досліджуваної дарчої грамоти, в жодній іншій пам'ятці, створеній на теренах України, форм **дѣ(т)ца**, **дѣтцѣ** і под. ми не знайшли. Цілком можливо, що такі форми були витіснені структурами із суфіксом -к-, пор.: **дѣтки** (ССМ: I, 340), **дѣтки**, **дѣтьки**, **детки**, **детьки**, **дитки**; **дѣточки**, **дѣточки**, **деточки** (СУМ: IX, 23). Напевне, форми типу **дѣца** в нашому документі фіксують факт живої мови русинів-українців Підкарпаття XIV–XV ст. До такого висновку спонукає факт, що форми *deco* 'дитя', *deca* 'діти' досі існують на словацько-українській мовній межі (Buffa 1956: 142).

До цього додамо, що форми **дѣца̑**, **дѣца̑** або передбачають закономірну вихідну форму жіночого роду **děťсьа* або відбивають експансію флексій -*ja*-основ у сферу іменників -*jo*-основ.

Не можна категорично відкидати дотичність до досліджуваних пам'яток – *Королевського (Нелабського) Євангелія*, післямови до нього та дарчої грамоти – вихідців із слов'янського середовища Балканського півострова (пор. род. множини **дѣца^x** у К(Н)Є та **женьх**, *vlasich* (Белић 1965: 79).

К(Н)Є створене невдовзі після того, як важливі події сталися в культурному житті південних слов'ян: у битві на Косовому Полі 28.VI.1389 р. серби зазнали поразки від турків, 17.VII.1393 р. під османське іго потрапило Тирново – визначний центр болгарської культури, а 1396 р. турки заволоділи усією Болгарією. Освічені люди, книжники із Балкан емігрують на землі північніше Дунаю (Джурова 1981: 54; Куев 1986: 35–41), привозять із собою туди книжкову продукцію. Із слов'янського Півдня книжки різного змісту потрапляли й на українські (та сусідні) етнічні землі, в тому числі на Підкарпаття й Поділля.

Так званий другий південнослов'янський графіко-орфографічний вплив відбився на всій східнослов'янській писемності, особливо –

рое, сѣмѣне іѡнниѣ любиши ли ма, гл҃а ем҃ѹ, ѿи ги. ты вѣси іако любла та. гл҃а ем҃ѹ паси ѡвца моѡ. гл҃а ем҃ѹ третіе. сѣмѣне іѡнниѣ любиши ли ма [?], wskрѣбѣ же петръ іако рече ем҃ѹ третіе любиши ли ма. ѿ рече ем҃ѹ ги ты вѣсѣ вѣси ты вѣси іако любла та. гл҃а ем҃ѹ іс. паси ѡвца моѡ. ѡминѣ ѡминѣ гл҃а тебѣ. егда бѣ юнѣ поасаше са самѣ ѿ хождаше іамо же хотѣаше. егда же състарѣши са вѣзѣждеши рѣцѣ твой ѿн та поашеть, ѿ ведеть іамо же не хоцѣши сѣ же рече, назнаменѣж коѣж сѣмрѣтѣж прославить бѣ. кѡ^ѿ чтѣнымѣ верѣгамѣ (арк. 175).

ѡчѣ нашѣ ... на нбсѣ да сѣтит са ѿма твоѣ. да прѣи/ (арк. 18 зв.) дѣ прѣтво твоѣ. да бѣдѣ волѣ твоѡ, іако на нбси и на / земли. хлѣбѣ нашѣ насѣщѣствьныи, дажѣ намѣ / днѣ. и остави на дѣлгы наша іако же и мы оставлѣ / емѣ длѣжники ѡ нпи^м. и не вѣведи на^ѣ вѣ искоушеніе / на [?] избави на^ѣ ѡ лакаваго. іако твоѣ е^{ст} прѣтѣиѣ и сила / и слава вѣвѣкы аминѣ [?] / (арк. 19, *Євангеліе від апостола Матвія*, зачало 51).

+ очѣ нашѣ иже на нбсехѣ, да сѣтит са има твоѣ. да прѣидеть прѣтѣиѣ твоѣ да бѣдѣть волѣ твоѡ іако на нбси и на земли. хлѣбѣ нашѣ насѣщѣствьныи давай намѣ на всѣкѣ днѣ. и остави намѣ грѣхы наша. ибѡ сами оставлѣмѣ всѣкѣмоу длѣжникуо нашемѡ. и не вѣведи на^ѣ вѣ искоушеніе нѣж избави на^ѣ ѡ лакаваго + (арк. 107 зв., *Євангеліе від апостола Луки*, зачало 11).

На походження протографа, з якого зробив копію Станислав Граматик, вочевидь, указує вираз хлѣбѣ нашѣ насѣщѣствьныи у тексті Господньої молитви. Видатний славіст В. Ягич, який написав велику монографію про історію формування старослов'янської мови, в "класичних" пам'ятках її знайшов переклади різними словами і словосполученнями відповідних частин Євангелія від апостолів Матвія та Луки: хлѣбѣ [...] насѣщѣныи, наставѣшааго днѣ, наднѣсььныи, днѣсььныи та ін. (Jagić 1913: 367), але серед них немає такого деривата, як у К(Н)Є.

Не відзначено варіанту насѣщѣствьныи і в прзькому словнику старослов'янської мови, в ньому є насѣщѣнѣ, днѣсььнѣ та ін. (SJS: 322).

Досліджуваний варіант перекладу виявлено в пізніших пам'ятках – у сербському манускрипті – літургійному тетрі XIV ст. (рукописі Гільфер – РНБ): насѣщѣствьныи (ЕМСТ 2005: 38). Протограф

К(Н)Є міг бути принесений в Україну із слов'янських країв Балканського півострова.

Варто зазначити, що вираз **хлѣбъ ѿшъ напѣщѣствънныи** наявний у Четвероевангелії, яке 1546 р. видав у м. Сибіу (Румунія) **филиппъ молдовѣнинъ** (примірник стародруку зберігався в бібліотеці Мукачівського монастиря (Сабов 1893: 11), нині він у бібліотеці Ужгородського університету (Микитась 1961: 54).

Проте протограф *Королевського Євангелія* міг походити з українських земель, насамперед із Галичини або Волині.

Лексема **насушественный** закріпилася в українській писемності. П. Беринда залучив її до реєстру свого славнозвісного словника 1627 р.: **Насушный: албо насущественный**. Тотъ которій тои ж истности: То естъ, нашей истности притрафляючійса, и пригожій: кождоденный, повседневный ... на(д)истотный, и превы(ш)шаючі(й) всѣ истности, и все створе(н)е (ЛСБ: 71). Пор. ще в тлумаченні Господньої молитви в П. Могили 1645 р.: **Хлѣбъ нашъ насущественъный дай намъ нынѣ** (КПМ: 212).

Додаткове світло на редакцію Євангелія, з якого переписане К(Н)Є, може пролити форма умовного способу дієслова **быти** – **бимъ**, **би** тощо, які є старшими, ніж **быхъ**, **бы** та ін.: **аще би былъ** zde, **не би ѿмрълъ мои братъ** (арк. 158 зв.), **аще ѿ мира бисте были** (арк. 165 зв.). Уважається, що тип **бимъ** притаманний давньомакедонській мові і західним старослов'янським пам'яткам, а тип **быхъ** – давньоболгарській мові та східнослов'янським (Вайан 1952: 281).

Нашу увагу привернула відсутність у пам'ятці початку Євангелія від апостола Івана. Очевидно, текст із книги вирвано давно, адже нумерація олівцем йде послідовно, без урахування цього факту, тобто маємо номери на аркушах: 136, 137 і т.д.

Питання про протограф К(Н)Є потребує подальшого дослідження. Крім викладених вище особливостей авторської післямови до К(Н)Є, звернемо увагу ще на деякі факти, засвідчені в канонічному тексті.

За нашими спостереженнями, в К(Н)Є буква **ы** виступає згідно з етимологією й відповідно до фонем **ы** у сучасних українських закарпатських говорах: **посла рабы; рыцѣте званнымы; прїидѣте на бра-кы** (арк. 40 зв.), **сырныи** (арк. 130 зв.), **быти** (арк. 133), **ѿ лѣкы** (арк.

135), дышетъ (арк. 140), двѣ рыбѣ (арк. 146), насытитишася (арк. 146 зв.) тощо.

На місці етимологічного *ы* спостерігаємо *и* в прислівнику *нынѣ*: *ѡбрѣтохѡмъ нинѣ* (арк. 151), *нинѣ* видиши (арк. 154 зв.). У цьому слові *и* на місці *ы* трапляється в інших стареоукраїнських пам'ятках, зокрема в Четві 1489 р., у старобілоруських текстах і в деяких сучасних білоруських говорах (пор. і в діалектах польської мови – *ninie*, *ninia* відповідно до нормативного *nynie*). Наявність *и* в цьому слові пояснюють асиміляцією (ЕССЯ: XXVI, 59).

Написання *с[ы]на аураамлѣ* (арк. 13), *аураама* (арк. 152 зв.) замість *авраамлѣ*, *авраама* переконливо свідчать про те, що в мовленні Станислава Граматика приголосний *в* після голосного звуку переходив у нескладотворчий *ѣ*. Це явище притаманне всім українським наріччям (а також білоруській мові), у тому числі й закарпатським говіркам.

У К(Н)Є добре засвідчено перехід прадавнього зредукованого голосного *ь* в *е* в сильній позиції, наприклад: *болень* и *въ темници* (арк. 46 зв.), *призвати правѣники* (арк. 57), *вънець* (арк. 79 зв.), *слѣпецъ* (арк. 96 зв.), *телець* (арк. 117), *силенъ* (арк. 133 зв.) та багато ін. Пор. ще: *ѡвестьно* (арк. 54). Як відомо, *ь* > *е* притаманний також болгарській мові. Проте, щоб пересвідчитися в тому, що в пам'ятці відбито українську мову, звернімо увагу на наявність у досліджуваному тексті *е* перед *р* у сильній позиції: *сестра Ѡмершаго марфа* (арк. 158 зв., пор. там само *Ѡмерши*).

У К(Н)Є виступає український (східнослов'янський) континуант сильного редукованого голосного заднього ряду *ь* – *о*: *тогда < *тъгьда* 'тоді' (арк. 45).

Суто українське явище переходу *е* в *о* після шиплячих перед складом із твердим приголосним відбите нечисленними фіксаціями: *сижѣщомоу храминѣ* (арк. 97), *имащомоу дасть са* (арк. 123).

Буква *ѣ* в пам'ятці вживається загалом згідно з етимологією: *осѣнит* та (арк. 86), *слѣща* (арк. 96 зв.) *ѡ* *обѣшеню злодѣю* (арк. 132), *силенъ дѣломъ* (арк. 133 зв.), *хлѣбъ* (арк. 146), *ѡбрѣтохѡмъ* (арк. 151), *въ грѣсѣ* (арк. 152), *въмы* (арк. 166 зв.), *сѣвътъ* (арк. 170 зв.) та ін. Якщо переписувач К(Н)Є був підкарпатець, то він не мав проблем із вживанням *ѣ*, адже, незалежно від наголосу, давній *ѣ* < *ѣ* в його мові мав континуантом *і*. Відхилення від етимології (*е* на місці *ѣ*) бачимо

на початку пам'ятки – в покажчику євангельських читань – у номені **недела**. Це могло бути в протографі К(Н)Є. З нього ж, очевидно, перейшли в К(Н)Є написання **ѣ** на місці **а**: **въсѣкого** (арк. 109), **сѣнь** **вышнѣго** (арк. 79 зв.). Виявлено у пам'ятці **ѣ** на місці етимологічного **е** в новозакритому складі (так званий “новий **ѣ**”), що є суто українським явищем: **ѡбитѣль** (арк. 129).

Наш попередній висновок після обстеження пам'ятки: К(Н)Є переписав українець, імовірно, закарпатець, елементи рідної мови якого знайшли відбиття в книжці.

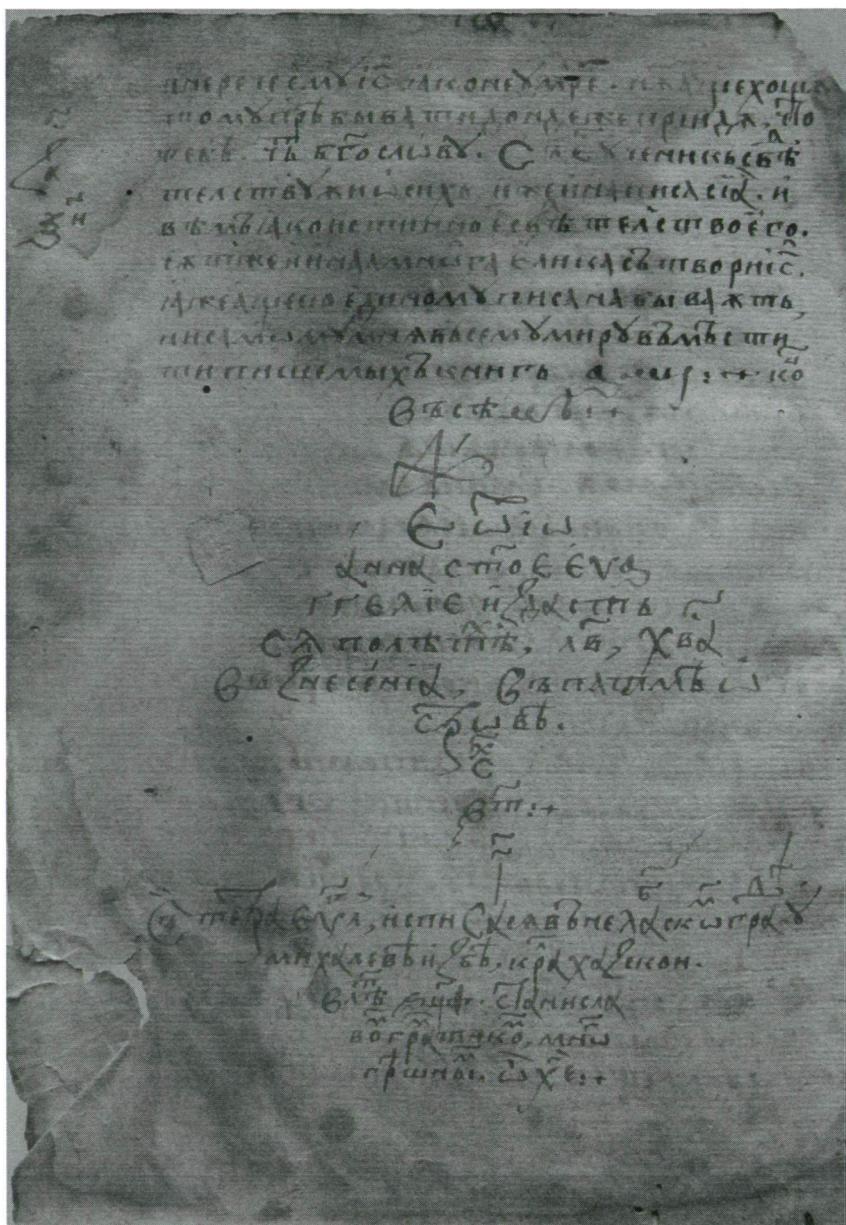
Саме існування Євангелія 1401 р. та дарчої грамоти при ньому наочно спростовує твердження деяких довоснних істориків, ніби в давнину серед підкарпатських українців (русинів) панувала суцільна неписьменність (Szabó 1937: 110).

За нашою ініціативою й за активної підтримки уродженця селища Королева кандидата філологічних наук В.В. Шарканя та голови Виноградівської районної ради О.В. Любімова на відзначення 610-річчя книги було організовано всеукраїнську наукову конференцію “Королевське Євангеліє – пам'ятка духовної культури Закарпаття”, яка відбулася 30 листопада 2013 р. у Виноградіві. У ній взяли участь мовознавці, історики, мистецтвознавці, богослови.

Було ухвалено видати факсиміле *Королевського Євангелія* разом із метаграфією текстів пам'ятки.

У центрі Королева, недалеко від якого колись височів Нелабський замок, відкрито пам'ятний знак із червоного мармуру на честь Євангелія 1401 р., який освятили єпископи Православних і Греко-католицької Церков Закарпаття у присутності учасників Конференції та величезної кількості мешканців цього селища міського типу.

До ювілею виготовлено чудовий кольоровий буклет “Королевське Євангеліє: 610 років”. У червні 2012 р. випущено поштову листівку *Королевське Євангеліє 1401 р.*, на якій зображено два фрагменти тексту книги, фотографії пам'яткового знаку та руїн Королівського (Нелабського) замку XII–XVII стст. На презентації поштової листівки запропоновано спорудити Музей Королевського Євангелія.

Післямова до Королівського (Нелабського) Євангелія 1401 р.

Поштова листівка до ювілею
Королівського (Нелабського) Євангелія 1401 р.

ЛІТЕРАТУРА

- Белић, А. 1965, *Историја српскохрватског језика*, књ. II., св. 1: Речи са деκлинацијом. Београд: Научна књига, 2. изд.
- Вайан, А. 1952, *Руководство по старославянскому языку*. Москва: Изд-во иностранной литературы.
- Грицак, М.А. 1962, *Словник українських говорів Закарпатської області УРСР*, кн. 1. Ужгород (машинопис).
- Даничић, Ђ. 1864, *Рјечник из књижевних старина српских*, д. III. Биоград.
- Джурова, А. 1981, *1000 години българска ръкописна книга: Орнамент и миниатюра*. София: БАН.
- ЕМСТ – Алексеев, А.А. – Азаров, И.В. – Алексеева, Е.Л. и др. (подгот.), *Евангелие от Матфея в славянской традиции*. Санкт-Петербург, 2005.
- ЕСУМ – Мельничук, О.С. (гол. ред.), *Етимологічний словник української мови I–*. Київ: Наукова думка, 1982–.
- Кобаль, Й.В. 2013, Угочанщина за часів “Королівського Євангелія”. *Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею, вип. XIII*. Ужгород, 57–64.

- Колесса, О. 1925, Ужгородський “Полуставъ” у пергаминовій рукописі XIV в. В кн.: *Записки Наукового товариства ім. Шевченка, т. CXLIII*. (Н.Р., тобто CXLI–CXLIII.)
- Коцева, Е. 1985, *Евтимиев Служебник* (Факсиміле). София: БАН.
- КПМ – Жуковский, А. (упор.), *Катехизис Петра Могилы: Оригинал 1645 року*. Київ–Париж: Воскресіння, 1996.
- Куев, К. 1986, *Съдбата на старобългарската ръкописна книга през вековете*. София: Наука и изкуство, 2 изд.
- ЛСБ – Німчук, В.В. (підгот.), *Лексикон словенороский П. Беринди*. Київ: АН УРСР, 1961.
- Микитась, В.Л. 1961, *Давні рукописи і стародруки: Опис і каталог*. Ужгород: Друкарня УЖДУ.
- Микитась, В.Л. 1964, *Давні книги Закарпатського державного краєзнавчого музею: Опис і каталог*. Львів: Вид-во ЛУ.
- Микитась, В.Л. – Чучка, П.П. 1968, Дві закарпатські оригінальні пам’ятки початку XV ст. *Мовознавство* № 1, 62–68.
- Монич, А. 2010, Жизненный путь архимандрита Василия (Пронина): 08.09.1911 – 05.01.1997. В кн.: Монич, А. – Данилец, Ю. (сост.) 2010, *Василий (Пронин) архимандрит. Собрание трудов, т. 1: Жизнеописание. Научные и богословские исследования*. Ужгород: Патент, 7–47.
- Панькевич, И. 1954, Мукачевские пергаменные отрывки. *Byzantinoslavica* XV, № 1. Praha, 31–41.
- Панькевич, І. 1951, Острожницькі пергаментні листки XI–XII ст. *Jazykovedný sborník V*. Bratislava, 248–258.
- Панькевич, І. 1958, *Нарис історії українських закарпатських говорів, ч. 1: Фонетика*. Praha. (= *Acta Universitatis Carolinae: Philologica I.*)
- Петров, А. 1929, *Карпаторусские межевые названия из пол. XIX и из нач. XX в.* Praha: CAVU.
- Преображенский, А.Г. 1910–1914, *Этимологический словарь русского языка, т. I (А–О)*. Москва–Ленинград: АН СССР.
- Пронин арх. – Монич, А. – Данилец, Ю. (сост.), *Собрание трудов архимандрита Василия (Пронина): В 2-х томах, т. 1: Жизнеописание. Научные и богословские исследования*. Ужгород: Патент, 2010.
- Пронин иг. – Василий (Пронин) игумен. Закарпатское Евангелие 1401 года. *Православная мысль* № 2. Прага, 1957, 117–123.
- Сабов, Е. 1893, *Христоматия церковнославянских и угрорусских литературных памятников с прибавлением угрорусских сказок на подлинных наречиях*. Унгар [Ужгород]: Келеть.
- СДЯ – Аванесов, Р.И. (гл. ред.), *Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.), т. IV*. Москва: Русский язык, 1991.
- Сова, П. 1958, *Архітектурні пам’ятки Закарпаття*. Ужгород: Закарпатське обласне вид-во.
- Срезневский, И.И. 1893, *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам: В 3 т., т. 1*. Санкт-Петербург: Тип. императ. АН.

- СРЯ – Бархударов, С.Г. (ред.), *Словарь русского языка XI–XVII вв. I–*. Москва: Наука, 1975–.
- ССМ – Гумецька, Л.Л. – Керницький, І.М. (ред.), *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст., т. I–II*. Київ: Наукова думка, 1977–1978.
- СУМ – Гринчишин, Д. (відп. ред.), *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.: У 28 вип., I–*. Львів: Місіонер, 1994–.
- Трифунів, Б. 1974, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*. Београд: Вук Караџић.
- Фасмер, М. 1967, *Этимологический словарь русского языка, т. II*. Москва: Прогресс.
- Чопей, Л. 1883, *Русько-мадярський словарь*. Будапешт.
- Щепкин, В.Н. 1967, *Русская палеография*. Москва: Наука.
- ЭССЯ – Трубаев, О.Н. (ред.), *Этимологический словарь славянских языков: Пра-славянский лексический фонд I–*. Москва: Наука, 1974–.
- Bárczi, G. 1963, *A magyar nyelv életrajza*. Budapest: Gondolat.
- Bélay, V. 1943, *Máramaros megye társadalma és nemzetiségei. A megye betelepülésétől a XVIII. század elejéig*. Budapest: Sylvester Nyomda.
- Buffa, F. 1956, *Narečie DlhejLúky v Bardejovskom okrese*. Bratislava: SAV.
- Bunganič, P. 1985, *Slovensko-ukrajinský slovník*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakl.
- Jagić, V. 1913, *Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache*. Berlin: Weidmann.
- Mihályi, I. 2000, *Diplome maramureşene din secolele XIV – şi XV*. Cluj-Napoca: Dragoş Vodă, ed. II-a.
- MRSZ – Бокшай, Е. – Ревай, Ю. – Брацайко, М. (ред.), *Magyar–ruszin szótár / Ма-дярьсько-руський словарь*. Ужгород: Друкарня О.О. Василяян, 1928.
- SJS – Kurz, J. (hlav. red.), *Slovník jazyka staroslověnského, d. II*. Praha: Academia, 1973.
- SP – Sławski, F. (red.), *Słownik prastowiański, t. III*. Wrocław: Zakład narodowy im. Osolińskich, 1979.
- Szabó, I. 1937, *Ugocsa megye*. Budapest: MTA.
- Tkadlečík, V. 1983, *Cyrilský nápis v Michalovicích*. *Slavia* 52, № 2. Praha, 113–123.

ФІЛОСОФСЬКА КАТЕГОРІЯ ЯКОСТІ ТА ЗАСОБИ ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЇ У ПРИКМЕТНИКОВІЙ НОМІНАЦІЇ

Віта Осипчук

Якість поряд з іншими філософськими категоріями неминуче знаходить вираження у семантиці мови. Будь-яке поняття, що існує у свідомості людини, певною мірою може бути виражене за допомогою мовних засобів. Уся навколишня дійсність відображається у людській свідомості та, відповідно, інтерпретується за допомогою мислення і виражається за допомогою мови. Тож мова та дійсність перебувають в опосередкованому зв'язку. Зміст будь-якої категорії з'ясовується із обов'язковим залученням конкретних мовних фактів. “Ступені пізнання на рівні абстрактного мислення відображаються за допомогою різних моделей: лінгвістичної, наукової, художньої та міфологічної. Тому мова повинна вивчатися не лише як засіб комунікації та знакова система, але і як модель відображення досвіду на фазі абстрактного мислення” (Мигирин 1973: 45).

Ще 1880 року Г. Пауль протиставив психологічні і граматичні категорії і висунув припущення, що кожна граматична категорія виникає на основі психологічної: “Як тільки дієвість психологічної категорії починає виявлятися у засобах мови, ця категорія стає граматичною” (Пауль 1960: 315). О. Есперсен у *Філософії граматики* говорить про “понятійні категорії” як про “позамовні категорії”, які не залежать від певних фактів існування мови і вважає їх універсальними (Есперсен 1958: 58). Теорію понятійних категорій О. Есперсена розвинув далі у напрямку наближення до проблем мови І.І. Мещанінов: “Понятійна категорія [...] передається не через мову, у самій мові, не тільки її засобами, але й самою її матеріальною структурою” (Мещанінов 1945: 44). У подальшому О.В. Бондарко замінив термін “понятійний” терміном “функціонально-семантичний”, підкреслюючи тим самим лінгвістичну сутність “категорій, у яких план змісту утворюють поняття, аналогічні поняттям, що виражаються категоріями граматичними, а план вираження представлено мовними засобами, що належать до різних рівнів мови” (Арутюнова 1976: 5). На сучасному етапі розвитку функціональної граматики під категоріями такого типу

розуміють не абстрактні класифікаційні угруповання, а об'єднання слів, що відображають реальні закономірності мисленнєво-мовної та мисленнєво-мовленнєвої онтології, хоча детерміновані, в кінцевому рахунку, сприйняттям навколишньої дійсності (Бондарко 1988: 93).

Якість як одна з фундаментальних, первинних категорій відображення буття є універсальною категорією, в основі якої лежить уся реальна картина навколишньої дійсності. Тому вона обов'язково має вираження в семантиці мови за допомогою комплексу мовних засобів номінації якості. “Становлення лінгвістичної категорії якості виявляється настільки суттєвим для внутрішньої структури мов, що впливає на найбільш стійку їх систему морфологію і призводить до виділення особливої частини мови – прикметника” (Висоцький 1998: 41).

На синтаксичному рівні прикметник почав виділятися з-поміж недиференційованого класу імен ще на етапі функціонування спільнослов'янської мовної єдності у IV–III тис. до н.е. Диференціація імен на семантичному рівні за ознаками субстантивності – атрибутивності розпочалася задовго до занепаду спільноіндоєвропейської мови. Спільна категорія імен у праіндоєвропейській мові на власне значеннєвому рівні диференціювалася на імена з власне предметним значенням та імена-атрибути, які мали значення абстрагованої від предмета якості чи властивості. Виділення прикметника на морфологічному рівні відбулося значно пізніше, в період існування давньоукраїнської мови, що було наслідком розмежування прикметників на короткі та повні (або іменні та займенникові) і спричинило розширення функцій повних прикметників та як наслідок поступовий занепад коротких.

Дослідження з історії української мови дозволяють стверджувати, що “у спільноіндоєвропейській мові існувала єдина недиференційована категорія імен, з якої виділялась група слів, постійно вживаних у ролі означення (атрибути), і поступово оформилась в окрему частину мови – прикметник” (ІГУМ: 165). Така “еволюція” прикметника як частини мови була зумовлена психологічним та мисленнєвим розвитком людства. Спочатку людина могла усвідомлювати якості та властивості предмета чи явища лише конкретно, сукупно та невіддільно від нього. З розвитком мислення з'явилась можливість (навіть необхідність) порівняння предмета з іншим, найбільш виразним носієм певної ознаки. Пізніше субстантивні імена вживалися поряд з предикативними, що призвело до закріплення означальної функції за

тими іменами, семантична структура яких виступала потужнішим виразником ознаки. Виділення прикметника в окрему частину мови було явищем неминучим та необхідним, що зумовлювалось розвитком як і окремої мови зокрема, так і суспільства в цілому.

Саме семантичний критерій став визначальним чинником, що зумовив абстрагування прикметника в окремий лексико-семантичний клас та сформував його синтаксичні та морфологічні особливості.

Зміст категорії якості – основа семантики прикметників, які є лексичними виразниками якості безпосередньо, абстраговано від предмета, або можуть позначати ознаки предмета опосередковано, через їх відношення до інших предметів, явищ чи осіб. Семантично прикметники багатопланові і є виразниками ознаки-якості, ознаки-власливості, ознаки темпоральності та модальності, ознаки оцінні та кваліфікативні. Разом з тим спільною ознакою для усіх прикметників є їх предикативний характер, позбавлений денотації та референції, що, відповідно, вказує на сигніфікативний характер семантики прикметників, яка характеризується відсутністю денотата.

Предикативний характер прикметників зумовлює їх власне семантичні та функціональні особливості. Прикметники як чисті предикати мають ряд специфічних властивостей і їх функціонування пов'язане з вираженням абсолютних і оцінних ознак. Абсолютні, власне якісні, та оцінні, оцінно-якісні ознаки предикатів у плані семантичної деталізації поділяються на певні підгрупи, що характеризуються перевалюванням тієї чи іншої ознаки. До таких підгруп можна віднести предикативні домінанти на позначення кольору, темпоральних властивостей, розміру, форми, локальних характеристик, зовнішніх рис людей чи тварин, суспільних і розумових здібностей людини, метеорологічних явищ, позитивних і негативних характеристик тощо.

Можливість прикметника виступати у денотативній та кваліфікативній структурах зумовлена природою його специфічних властивостей та ознак. Відповідно, сигніфікативні семи переважної більшості прикметників відіграють основну роль у їх семантичній детермінації та визначають їх зв'язки з іншими семантичними елементами мови.

Прикметники через свою предикативну специфіку вступають у семантичні зв'язки з іншими прикметниками, утворюючи з ними зв'язані конотаціями парадигматичні ряди та семантичні поля.

Характерною рисою прикметників, на відміну від інших частин мови, є відображення оцінних значень та відповідних конотацій на власне семантичному, а не на синтаксичному рівні. Семантика прикметників характеризується наявністю чи відсутністю суб'єктивно-оцінних значень. Відповідно, прикметники нейтральні, що характеризуються відсутністю специфічних семантичних відтінків, протиставляються прикметникам з суб'єктно-експресивним значенням.

Однією з визначальних рис прикметників є здатність деяких з них утворювати синонімічні ряди та антонімічні пари. Така здатність продиктована перш за все семантичною особливістю прикметників, що ґрунтується на змістовій категорії якості, основною функцією якої є характеристика стану речей та явищ.

Прикметник є виразником власне статичної ознаки якості і поєднує в собі функціональний та формальний аспекти частини мови. Функціональний аспект характеризується вираженням ознаки без участі граматичних характеристик. Формальний аспект передбачає вираження ознаки шляхом узгодження прикметника з відповідним іменником в числі, роді та відмінку.

Згідно цих аспектів за походженням прикметники поділяють на дві групи: первинні та вторинні (непохідні та похідні). Первинні (непохідні) прикметники виражають ознаку безвідносно і позначають якісний стан предмета чи явища. Вторинні (похідні) прикметники позначають ознаку, яка має вторинний, похідний характер і "сформувалась через відношення до предмета, дії, процесуального стану або обставинної ознаки" (Вихованець 1988: 160). Вторинність прикметників на граматичному рівні виражається їх вмотивованістю іменниковими та дієслівними основами.

Специфічною рисою прикметників є здатність виражати міру або ступінь виявлення ознаки, яка сформувалась як незалежна семантико-морфологічна категорія. Однак вона притаманна лише якісним прикметникам, які О.М. Вольф називає "прикметниками із прикметників" і зазначає, що основу семантики якісних прикметників складають сигніфікативні семи (Вольф 1978: 158). За рахунок відмінностей у функціонуванні деяких прикметників, а також здатності чи нездатності до ступенювання чи творення антонімічних пар, якісні прикметники протиставляють відносним, які позбавлені оцінного, емоційно-експресивного значення. Розмежування якісних і відносних прикмет-

ників та поділ їх на окремі групи призвело до виділення проміжної сфери прикметників, котрі поєднують вказівку на ознаку і кваліфікацію за якістю або кількістю, однак ці межі між ними є досить умовними. Ця так звана проміжна зона між якісними та відносними прикметниками є однією з характерних властивостей семантики і прагматики прикметника загалом: “в сучасній українській мові, як і в інших мовах, відбуваються живі процеси переходу прикметника з одного розряду в інший” (ІГУМ: 260).

Одним з важливих підходів при вивченні прикметника у науковій літературі є вивчення цього класу слів як лексичних одиниць в їх системах і підсистемах. Саме за такого підходу виявляється велика кількість переплетень підкласів на основі різноманітних відношень.

Функціональний аспект значення прикметника полягає у вираженні ознаки без участі граматичних категорій. Усі зазначені функції прикметника є первинними (основними), до вторинних (периферійних) функцій прикметника можна віднести лише його транспозицію у синтаксичних конструкціях.

Синтаксично прикметники займають переважно об’єктну позицію і виражають характеристику чи відношення до суб’єкта. Така синтаксична роль зумовлена предикативною природою прикметника та його семантикою, основою якої є якість як оцінно-виражальна чи нейтральна характеристика. Однак предикативні прикметники можуть вживатися в значенні суб’єкта, що визначає притаманні їм дві семантико-синтаксичні позиції. Втрата атрибутивної функції призводить до граматичної незалежності прикметника. Зміна позицій прикметника у синтаксичній конструкції не впливає на власне семантичне значення предиката. “Внаслідок вторинного вживання прикметник підлягає процесові субстантивації. В таких випадках граматичні категорії роду, числа й відмінка набувають самостійного значення, хоч за типом словозміни субстантивований прикметник залишається в полі дії прикметникової парадигми” (Грищенко 1978: 14).

Поняття якості є семантичною основою прикметників і виявляється у формах відношень між особами, предметами, абстрактними поняттями. Якість абстрагована від самого предмета чи явища, які виступають посередниками для її втілення, і є виразником асоціативних характеристик, пов’язаних з ними.

Мовне вираження філософської категорії якості характеризується реалізацією за допомогою семантико-функціональних особливостей прикметника. Поширеність прикметникових номінантів та різноманітність умов реалізації їх функціонально-семантичного потенціалу характеризують прикметники як один із основних класів граматичної структури мови.

ЛІТЕРАТУРА

- Арутюнова, Н.Д. 1976, *Предложение и его смысл: Логико-семантические проблемы*. Москва: Наука.
- Бондарко, А.В. 1988, Методологические принципы функциональной грамматики. В кн.: Бондарко, А.В. *Методологические проблемы языкознания*. Киев: Наукова думка, 88–106.
- Висоцький, А.В. 1998, *Склад та структура лексико-семантичних груп якісних прикметників в українській мові*. Дис. канд. наук. Київ.
- Вихованець, І.Р. 1988, *Частини мови в семантико-граматичному аспекті*. Київ: Наукова думка.
- Вольф, Е.М. 1978, *Грамматика и семантика прилагательного*. Москва: Наука.
- Грищенко, А.П. 1978, *Прикметник в українській мові*. Київ: Наукова думка.
- Есперсен, О. 1958, *Философия грамматики*. Москва: Изд-во иностранной литературы.
- ІГУМ – Жовтобрюх, М.А. – Волох, О.Т. – Самійленко, С.П. – Слинько, І.І., *Історична граматика української мови*. Київ: Вища школа, 1980.
- Мещанинов, И.И. 1945, Понятийные категории в языке. *Труды Военного института иностранных языков* № 1. Москва, 44–61.
- Мигирин, В.Н. 1973, *Язык как система категорий отображения*. Кишинев: Штиинца.
- Пауль, Г. 1960, *Принципы истории языка*. Москва: Изд-во иностранной литературы.

АРЕАЛЬНЫЕ ПРИЗНАКИ ЗАКАРПАТСКОГО ФОЛЬКЛОРА

Имре Пачан

Вопросами восточнославянского фольклора занимаются работы выдающихся ученых В.Я. Проппа (1928), Й. Поливки (Polívka 1932), Е. Мелетинского (1958), Н. Аникина (1981), Р. Якобсона (Jakobson 1982). Они уделяют особое внимание волшебным сказкам, так как в сказках наблюдается специфическое отражение действительности и произведения данного жанра фольклора обладают уникальными характерными чертами.

В статье Н.С. Трубецкого *Верхи и низы русской культуры* (1991) рассматриваются **восточные** признаки русской народной сказки в связи с трактовкой характера русской народной культуры. Он указал на специфический восточный характер русской культурной зоны. По его положению центром этой зоны является Вольжский бассейн, где возникли интенсивные контакты русского народа с финно-уграми и тюркскими народами данного региона. Трубецкой подчеркивает тот факт, что через степных кочевников эта зона соприкасается с другими культурными регионами Азии, а на западе соприкасается со славянами.

При изучении ареальных признаков русского фольклора мы учитывали положение О.Б. Ткаченко (1981) о необходимости сопоставительного исследования славянских традиций. В своей книге (1979) он занимается ареальными вопросами русской народной сказки, доказывая специфический субстратный характер зачина русской волшебной сказки.

Развитие разных жанров фольклора непосредственно связано с культурными и языковыми контактами народа, создателя и хранителя ценностей национальной культуры. В случае закарпатского фольклора тоже наблюдаются восточные признаки восточнославянского фольклора, которые больше всего выявляются в волшебных сказках.

В настоящей статье представлены некоторые волшебные сказки, зафиксированные в знаменитых сборниках *Дванадцять братів* (ДБ), *Казки Карпат* (КК), *3 невичерної Криниці* (ЗНК) и *Казки Закарпаття* (КЗ).

С точки зрения сопоставительного исследования особенно интересна сказка *Медвідь-Іванко, Товчикамінь-печикалачі, Сучимотузок*, зафиксированная в сборнике В. Гнатюка (КЗ), так как в ней обнаружены важные мотивы восточных влияний.

Ареальный признак этой сказки подтверждается как русскими эквивалентами *Медведко, Усыня, горыня, Дубыня богатыри; Три царства: медное, серебряное, золотое; Иван Сосновиц* и эквивалентами, обнаруженными нами в изученном восточном ареале. Кроме соответствия основных элементов сюжета имя главного героя *Медвідь-Іванко* заслуживает особого внимания с точки зрения ономастики. Его имя является эквивалентом имени главных героев сказок данного типа.

При сопоставительном исследовании мы обнаруживали эквиваленты данного имени, отражающего следы древнего верования тотемизма. Эквивалентами имени *Медвідь-Іванко* являются *Медведко* (рус.), *Medve Jankó* ‘Иван-медведь’ (венг.). Имя героя узбекской сказки *Аикпалван* ‘медведь-богатырь’ состоит из компонентов *айу* ‘медведь’ и *палван* ‘богатырь’ от персидского *pāhlivan* ‘борец, силач’. Имя главного героя бурятской волшебной сказки *Баабгай хубуун* ‘медвежий сын’ < *бабгай* (РБР: 131), ‘медведь’ + *хубуун* (там же, 98) ‘сын’ тоже является эквивалентом.

Е.В. Баранникова (1978) указывает на то, что культ медведя типичен для всех аборигенов Сибири, особенно у приверженцев шаманизма.

В волшебных сказках региона, упомянутого Н.С. Трубецким следы тотемизма отражаются в именах главных героев. Е.В. Баранникова (1978) приводит примеры из бурятского фольклора, выражающие идею кровнородственной связи человека с животными *Буха-но-йон* [бык повелитель], *Шоно* [волк]. Герой казахской сказки *Эр-Тостик* [парень от кобыльего сала] тоже отражает древнее верование. По выводам венгерского этнографа Я. Берзе-Надя заглавие самого известного типа венгерской волшебной сказки *Fejérlófia* (Berze Nagy 1957: 208–243) ‘сын белой кобылы’ тоже связано с тотемизмом. Имя главного героя волшебной сказки *Fehérlófia* (Arapy 1979: 78–87) ‘сын белой кобылы’, по мнению венгерского этнографа М. Хоппала (Hoppál 1994), связано с древними шаманскими верованиями венгров, так как белая кобыла была их тотемным животным. Е.В. Баранникова то-

же подчеркивает, что рождение главного героя от **кобылы** и **коровы** является типичным мотивом бурятских сказок.

Герои *Иван Быкович*, *Иван – коровий сын*, *Иван – кобылий сын* русских волшебных сказок, зафиксированных в сборнике А.Н. Афанасьева (1957–1958), и герои венгерских сказок *Tehéntől lett gyermek* (Krtíza 1972) ‘Парень, рожденный от **коровы**’, *Juhfi Jankó* (Berze Nagy 1957) ‘Иван – **овечий** сын’ – родственны с героями упомянутых сказок, отражающих следы тотемизма и шаманских поверий.

В сказке *Медвідь-Іванко, Товчикамінь-печикалачі, Сучимотузок*, зафиксированной в сборнике В. Гнатюка кроме мотива тотемизма наблюдаются следы иранского мифа и шаманских верований. Главный герой, обладающий сверхчеловеческими способностями совершает подвиги в подземном царстве, куда попал при преследовании карлика с длинной бородой, поборовшего своих товарищей.

С точки зрения ареального исследования особенно интересен эпизод с птицей-великаном в подземном царстве. Мотивы сюжета данного эпизода: спасение птенцов птицы-великана, живущих на высоком дереве; благодарность птицы; путешествие на птице в верхний мир, кормление и поение птицы по пути, нехватка мяса в самом конце путешествия; кормление птицы мясом, вырезанным из ноги героя; лечение раны птицей после прилета в верхний мир – они являются типичными мотивами данного типа волшебной сказки, распространенного в изученном ареале.

При изучении особенностей туркменской сказки И. Стеблева (1969) указывает на то, что данные мотивы являются обязательными элементами в упомянутом типе волшебных сказок у тюркских народов. Она подчеркивает роль спасения героем птенцов орла. В туркменских сказках сохранилось название орла *Симург*, восходящее к персидскому мифу, или используется вариант *Замыр*.

Эпизод с птицей-великаном восходит к персидскому мифу о **древе жизни**, трактуемому в работе У. Голмберга. В его книге *Der Baum des Lebens* (Holmberg 1922) рассматривается мифологическое происхождение мотивов упомянутого эпизода. Высокое дерево в подземном царстве соответствует **древу жизни**, держащему мироздание. Представление о трехэлементной структуре мироздания вошло в шаманские верования, о чем говорится в работе *Sámánok: Lelkek, jelképek* [Шаманы, души, символы] М. Хоппала (Hoppál 1994).

В работе У. Голмберга упоминается об орле-великане, который является символом Солнца, главного бога по персидской мифологии. Антагонизм Орла и Змеи, хозяина темного царства является важным элементом мифологии. Работы по фольклористике подчеркивают, что спасение птенцов орла солярного образа происходит солярным героем, обладающим признаками шамана.

По шаманским ритуалам Сибири, описанным В. Радловым (Radloff 1884), шаман поднимается по ступеням стояка юрты (символ древа жизни) к дымоходу, символизирующему вход в верхний мир в шаманских поверьях. В этнографических работах упоминается о том, что у иранских народов, у венгров и у некоторых татарских племен важный статический элемент дома, держащий матицу здания, называется общим термином «орлиное дерево», восходящим к древним мифам.

Мотивы древа жизни и полета шамана на великом орле изображены на шаманских бубнах, что свидетельствует также об укоренении мотивов персидского мифа в шаманских верованиях азиатских народов.

С точки зрения сопоставительного исследования чрезвычайно важно изображение приключения героя с птицей-великаном в закарпатской сказке. Выше говорилось об антагонизме Орла и Змеи, который является важным элементом мифа. Заслуживает пристального внимания, что в закарпатской сказке *Білокоровий* (ЗНК: 103–114), в варианте этого типа, важный мотив мифа – спасение птенцов орла от Змеи, сохраняется в более оригинальной форме чем в венгерских вариантах. Этот вопрос интересен тем, что этнографы, изучающие свойства венгерского фольклора подчеркивают сохранение в нем следы шаманских поверий. В венгерских вариантах главный герой спасает птенцов грифа (птицы-великана) от грозы, покрывая их своей шубой. В данном случае наблюдается затмение оригинального мотива в венгерском фольклоре, в основе которого может лежать преследование шаманских традиций после принятия христианства. В сказке *Медвідь-Іванко* тоже наблюдается мотив спасения птенцов от грозы, что отражает влияние венгерских вариантов данного типа сказки.

С точки зрения ареального исследования необходимо говорить об укоренении данного типа волшебной сказки в словацком фольклоре, обладающем общими мотивами карпатского ареала. В сказке-варианте *Lomidrevo alebo Valibuk*, зафиксированной в сборнике словац-

ких народных сказок П. Добшинского (PSP), тоже сохранился мотив уничтожения Змеи (дракона), угрожающего птенцов птицы-великана, что отражает сложный характер странствования мотива.

Необходимо указать на эквивалентность имени героев упомянутой словацкой и закарпатской сказок *Грицько Перчик* (КК: 86–91), в которых товарища-силача зовут *Lomidrevo* или *Ломидерево*, что отражает культурные контакты и в области ономастики.

В вариантах данного типа сказки в разной степени разработаны эпизоды, в том числе мотив орла-великана.

Следы древних верований алтайских народов отражаются и в закарпатских волшебных сказках другого типа. В сказке *Про легіня, що повернул людям сонце, місяц і зорі* (там же, 81–86) обнаруживается мотив освобождения планет из рабства темных сил: «Одного разу сталося так, що на небі **сонце** не зійшло, а ввечері **місяц** десь пропав і **зірки** не світили. Люди ходили сумні, як перед концем світу. Казали, що сонце, місяц і зірки украли чорти» (там же, 82).

Главный герой сказки, победив чертей, вернул людям планеты. Этот мотив по исследователям восходит к древним верованиям о богах планет. Их освобождают из плена темных сил шаманы, обладающие сверхчеловеческими способностями. Мотив освобождения планет наблюдается и в закарпатской сказке *Як Контюфіть дістав сонце і місяц* (КЗ: 250–254). Герой волшебной сказки *Контюфіть-парубок* тоже освобождает планеты, похищенные темными силами.

В закарпатских волшебных сказках наблюдается мотив **минората**, обычного права кочевых народов, которое является важным элементом правосознания русского крестьянства. Пословицы «**Меньшой сын на корню сидит** (в крестьянстве – наследует домом)» (ПРН: I, 130); «**Меньшому сыну отцовский двор, старшему новоселье** (по смерти отца; это в крестьянстве обычай)» (там же, II, 73) отражают укоренение обычного права кочевников.

Типичным образом русских волшебных сказок *Сивко-бурко*, *Царевна-лягушка*, *Три царства*, *Сказка об Иван-Царевиче, жар-птице и о сером волке*, является **младший сын**, одерживающий победу над своими алчными старшими братьями.

Образ младшего сына является мотивом и закарпатских волшебных сказок. Сказка *Попелинник* (ЗНК: 126–132) является вариантом русской сказки *Сивко-бурко*. Добродушный младший сын, прене-

бреженный старшими братьями при помощи своих волшебных коней станет победителем соревнования, объявленного королем и женится на прекрасной принцессе.

Данный тип сказки отражает важные элементы и богатырских эпосов степных кочевников. При трактовке кочевых традиций А.С. Мирбадалева (1977) и Е.В. Баранникова (1978) подчеркивают роль богатырского коня в жизни степного кочевника, без которого он не может быть полноправным членом общества. Исследователи фольклора кочевых народов Средней Азии указывают на то, что герой богатырских эпосов должен иметь волшебного коня, который называется *тулпаром*. Башкирская пословица «*алпарына күре толпары*» (БРС: 28) 'смелому воину под стать крылатый конь', выражает стихию степных кочевников.

В венгерской сказочной традиции волшебный конь, который называется *táltos*, тоже является типичным образом сказки. Волшебный конь, соратник главного героя, обладает общими чертами в волшебных сказках изученного ареала: он летает над облаками, говорит человеческим голосом, предупреждает своего хозяина об угрожающей опасности.

При компаративном исследовании фольклора изученного нами ареала мы обнаружили сказки-эквиваленты, соответствующие русской волшебной сказке *Сивко бурко* в казахском, бурятском фольклоре. Основной сюжет и действующие лица сказок отражают языковые и культурные контакты, создавшие параллельные мотивы упомянутых произведений фольклора.

О влиянии культурных контактов в регионе Карпат свидетельствуют общие термины *tamow*, *tátoš*, *tátošík*, используемые в закарпатских и словацких сказках, которые обозначают волшебного коня. Упомянутые названия восходят к венгерскому сказочному термину *táltos* (талтош), который связан с шаманскими верованиями венгров. Слово *táltos* в венгерском языке обозначает и 'шамана' и 'волшебного коня', что соответствует верованиям о связи человека-шамана со своим конем-соратником.

Превращение **паршивого жеребенка**, валяющегося на гумне в волшебного коня является типичным мотивом волшебных сказок изученного ареала. Данный мотив используется в русской сказке *Марья Моревна*, в закарпатской сказке *Чарівний кінь* (КК: 91–108) и в вен-

герских сказках. Этот мотив связан с **поимкой** волшебного коня, без которого герой не может освободить свою жену, похищенную чудовищем (драконом, чертом) и победить злого врага.

В сказках карпатскойго региона наблюдаются и другие сказочные термины, заимствованные из венгерского фольклора. В закарпатских сказках обнаружили следующие примеры: «*Іванка вибрали за старосту-бирова*» (там же, 214); «*рушив просто до палацу восьмиголового змія-шарканя*» (там же); «*Там йому потрапила в очі відьма-босорканя*» (там же, 111). Прием сказителя, объясняющего значение заимствованного термина сказки с данной структурой, доказывает влияние языковых и культурных контактов.

Названия *šarkan* < *sárkány*, *boszorka* < *boszorkány*, заимствованные из венгерского фольклора, используются и в словацких волшебных сказках.

В книге *Slovaské pohádky* Й. Поливки (Polívka 1932) структурным элементам восточнославянской сказки уделяется особое внимание. Его выводы об уникальном характере присказки и заключительного элемента русской сказки приняты и в работе Р. Якобсона (1982), рассматривающего специфические признаки русской сказки. При сопоставительном исследовании фольклора культурной зоны, установленной Н.С. Трубецким, мы обнаружили сходные структурные элементы волшебной сказки.

В закарпатской сказке наблюдается заключительный элемент сказки, использующий шуточные мотивы: «*Тогди банда турк! Узяли на гінтів і увезли у царський дім, і там велика гостина була. І я був там та грав. Наносив-им сім міхів води – а я мав чоботи з шарканьцьовами – та як грав, роздер міх і ота вода мене туй принесла*» (КЗ: 151).

Заслуживает внимания сходство изображенной картины венгерской волшебной сказки *Ráadó és Anyicska*, в которой тоже обнаруживается шуточная заключительная формула: «*Erre aztán még jobb kedvök kerekedett, még nagyobb lakadalmat csaptak, ettek-ittak, mulatoztak, Duna, Tisza, Dráva, Száva mind ott voltak egy szegletben, egy nagy zsákba beletömve, én is ott voltam, ugráltam, táncoltam, a zab sarkantyúmmal a zsákot kirúgtam, mind kidőlt a sok víz; te is ott voltál majd a vízbe haltál, de én megkaptalak, üstöködnél fogva ki is rántottalak. Ha ki nem rántottalak volna, bizonyosan belehaltál volna*» (Arany 1979: 65).

[После этого им стало еще веселее. Еще больше **закатили** они **свадебный пир**. Ели-пили, веселились. Все большие реки сошлись туда, их собрали в один большой **мешок**, который стоял в углу. И я там был, плясал-танцевал, мои **шпоры** врезались в этот мешок, **реки все вырвались из него**. Произошел потоп. Ты тоже там был, чуть не утонул, я схватил тебя за волосы, вытащил из воды. Если бы тебя не вытащил, наверняка ты бы пропал – *И. П.*]

Использование слова *шарканьцьови* ‘шпоры’, заимствованного из венгерского языка, в сходной структурной единице закарпатской сказки, описывающей сходные шутливые события, подчеркивает влияние культурных контактов.

Заключительная формула закарпатской сказки *Зелений листок* тоже полна шутливыми приключениями сказителя: *«И як було там весілля, я там був. Я був одітий у паперовий костюм і в капелюх з масла, а на ногах були склові чоботи. А тоді було жарко. Капелюх розтопився, паперовий костюм пірвався, склові чоботи від данцю розсипалися. Тоді почалася канонада. Я пішов до тих канонірів и заховався в клоччя. Вони мене, замотаного в коччя, зарядили в гармату і вистрілили. Я довго летів і впав у ліс. Та й устав, та й прийшов сюди, та й цю казку вам приніс»* (ЗНК: 139).

В конце русской сказки *Фома Беренников* обнаруживается сходная заключительная единица, в которой сказитель тоже рассказывает о своих шутливых приключениях на пиру: *«И я там был, мед-вино пил, по усам текло, в рот не попало; ел я капусту, а в брюхе-то пусто. Дали мне колтак, стали со двора толкать; дали мне шлык, а я в подворотню шмыг! Дали мне синь кафтан; летят синицы да кричат: – Синь кафтан, синь кафтан! А мне послышалось: „Скинь кафтан!” Скинул и бросил на дороге. Дали мне красные сапоги; летят вороны да кричат: – Красные сапоги, красные сапоги! А мне послышалось: „Крадены сапоги!” Снял да и бросил. Дали мне лошадку восковую, плетку гороховую, уздечку репяную; увидал я – мужик овин сушит, привязал тут лошадку – она растаяла, плетку куры склевали, а уздечку свиньи съели!»* (Афанасьев 1957–1958: III, 243).

Заключительная единица туркменской сказки *Два сына падишаха*, рожденные от невольницы свидетельствует об использовании сходной структурной единицы в тюркском фольклоре: *«По этому случаю был устроен пир на несколько дней и ночей, резали баранов,*

варили плов. Я тоже нес с того пира миску плова и большущую кость. Но вдруг на дороге споткнулся – плов по земле рассыпался. А кость нес Акбилек утащил. Так я голодным и остался» (ТуНС: 124).

В этой сказке также использована заключительная формула, наполненная эмоциональной окраской, и представлены смешные приключения сказителя на пиру.

При трактовке характера присказки, использованной в закарпатском фольклоре Й. Поливка указывает на те обороты, которые отличают их от русской присказки. Мы обнаружили в них оборот *Де був, де не був*, который типичен для венгерских и тюркских сказок: «*Hol volt, hol nem volt, hetedhét országon is túl volt*» (Шлыс 1974: 57). В татарской сказке тоже используется сходная формула: «*булмаса булган икен*» (ТаРС: 83) ‘была не была! Куда ни шло!’. Они типичны в узбекских и туркменских сказках «*бир бор экан, бир юк экан*» (УзРС: 73) ‘раз было – раз не было’; «*бир бар экан, бир ек экан*» (ТуркРС: 100) ‘раз было – раз не было’.

Данная формула используется в сборниках *Казки Закарпаття*: «*Та де був, де не був еден чоловік*» (КЗ: 79); «*Де був, де не був еден царь*» (там же, 250); «*Де було, де не було раз у єннум селі*» (там же, 339); *Дванадцять братів*: «*Був, де не був, великий багач*» (ДБ: 14); «*Був, де не був, один пан-капитан*» (там же, 24); *Казки Карпат*: «*Був, де не був, був десь на свиті – сам не знаю де – один пан*» (КК: 176); «*Був, де не був, раз один чоловік*» (там же, 324).

Также имеются эквиваленты в словацком фольклоре: «*Bol, kde nebol, bol jeden chudobný človek*» (SL’R: 105); «*Bol, kde nebol, bol jeden kráľ a mal vľi šumného syna*» (там же, 27); «*Kde bol, kde nebol, bol raz jeden kráľ a ten kráľ mal jedného chlapčeka*» (PSP: 146).

О восточном характере упомянутых структурных единиц, использованных в восточнославянских сказках, свидетельствуют как венгерские, так и алтайские народные сказки.

Заключение

Об ареальных признаках восточного характера разных мотивов, использованных в закарпатском фольклоре, свидетельствуют представленные нами примеры. При изучении этих мотивов мы обнаружили их в структуре волшебной сказки, в мотивах сюжета, отражающих следы иранских мифов и культурных традиций кочевых народов

Средней Азии. Восточные ареальные признаки закарпатских волшебных сказок доказывают выводы Н.С. Трубецкого о соприкосновении русской культурной зоны с другими славянскими народами, также распространение восточных мотивов в ареале Карпат.

ИСТОЧНИКИ

- Афанасьев, А.Н. 1957–1958, *Народные русские сказки: В трех томах, т. I–III*. Москва: Государственное изд-во художественной литературы.
- БРС – Ураксин, З.Г. (отв. ред.), *Башкирско-русский словарь*. Москва: Дигора–Русский язык, 1996.
- ДБ – Калин, А.С., *Дванадцять братів: Закарпатські казки*. Ужгород: Карпати, 1972.
- ЗНК – Зінчук, М. (упор.), *3 невичерпної криниці: Казки Українських Карпат*. Львів: Каменярь, 1994.
- КЗ – Гнатюк, В. *Казки Закарпаття*. Ужгород: Карпати, 2001.
- КК – Хланта, І.В. (упор.), *Казки Карпат: Українські народні казки*. Ужгород: Карпати, 1989.
- ПРН – Даль, В., *Пословицы русского народа: Сборник В. Даля в двух томах, т. I–II*. Москва: Художественная литература, 1984.
- РБР – Будаев, Ц.-Д.Б., *Русско-бурятский разговорник*. Улаан-Удэ: Бурядайн номой хэблэл, 1990.
- ТаРС – *Татарско-русский словарь*. Москва: Русский язык, 1966.
- ТуНС – *Проданный сон: Туркменские народные сказки*. Москва: Наука, 1969. (= Сказки и мифы народов Востока)
- ТуркРС – *Туркменско-русский словарь*. Москва: Советская энциклопедия, 1968.
- УзРС – *Узбекско-русский словарь*. Москва: Советская энциклопедия, 1959.
- Arany, L. 1979, *Magyar népmesék*. Budapest: Móra Ferenc Könyvkiadó.
- Illyés, Gy. 1974, *Hetvenhét magyar népmese*. Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- Kríza, J. 1972, *Csókálányok*. Budapest: Móra Ferenc Könyvkiadó.
- PSP – Dobšinský, P., *Prostonárodné slovenské povesti*. Bratislava: Tatran, 1972.
- SL'R – Czambel, S., *Slovenské ľudové rozprávky*. Bratislava: Slovenské Vyd. Krásnej Literatúry, 1959.

ЛИТЕРАТУРА

- Аникин, Н. 1981, *Русская сказка*. Москва.
- Баранникова, Е.В. 1978, *Бурятские волшебные-фантастические сказки*. Новосибирск: Наука.
- Мелетинский, Е.М. 1958, *Герой волшебной сказки: Происхождение образа*. Москва: Изд-во Восточной литературы.

- Мирбадалева, А.С. 1977, Башкирский народный эпос. В кн.: Мирбадалева, А.С. – Сагитов, М.М. – Харисов, А.И. (сост.), *Башкирский народный эпос*. Москва: Наука, 8–51.
- Пропп, В.Я. 1928, *Морфология сказки*. Ленинград: Academia.
- Стеблева, И. 1969, Туркменская сказка. В кн.: *Проданный сон: Туркменские народные сказки*. Москва: Наука, 5–22. (= Сказки и мифы народов Востока)
- Ткаченко, О.Б. 1979, *Сопоставительно-историческая фразеология славянских и финно-угорских языков*. Киев: Наукова думка.
- Ткаченко, О.Б. 1981, Проблемы сопоставительно-исторического изучения славянских языков. *Вопросы языкознания* № 1, 48–59.
- Трубецкой, Н.С. 1991, Верхи и низы русской культуры. *Вестник МГУ* сер. 9, № 1. Москва, 87–98.
- Berze Nagy, J. 1957, *Magyar népmesetípusok I–II*. Pécs.
- Holmberg, U. 1922, *Der Baum des Lebens*. Helsingfors. (= Annales Academiae Scientiarum Fennicae, Series B XVI.)
- Hoppál, M. 1994, *Sámánok: Lelkek és jelképek*. Budapest: Helikon Kiadó.
- Jakobson, R. 1982, *A költészet grammatikája*. Budapest: Gondolat.
- Polívka, J. 1932, *Slovanské pohádky: Vychodoslovanské pohádky*. Praha: Orbis.
- Radloff, W. 1884, *Aus Sibirien: Lose Blätter aus dem Tagebuche eines reisenden Linguisten*. Leipzig.

ПРОБЛЕМА ВИКОРИСТАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У ЗБІРНИКУ ЗАКОНІВ І РОЗПОРЯДЖЕНЬ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ (1919–1939)

Василь Шаркань

У 20–30-х роках ХХ ст. Чехословаччина стала одною з найдемократичніших держав Європи (Даниленко 2001: 37), однак упровадження задекларованих принципів часто було далеким від ідеалу (Гречанюк 2014: 320). Суперечливою була політика й щодо мовного питання в Підкарпатській Русі, яка увійшла до складу Чехословацької Республіки за Сен-Жерменським мирним договором у вересні 1919 року з гарантованими найширшими автономними правами (Стерчо 1965: 21).

У конституції і конституційному законі про засади мовного права в Чехословаччині від 29 лютого 1920 р. було зазначено, що питання мови у Підкарпатській Русі компетентний вирішувати сейм (ÚLČR 1920: 256; Zákon 1920: 269). Таке, на перший погляд, демократичне формулювання насправді узалежнило остаточне розв'язання мовного питання у краї від Праги: для створення на Підкарпатті сейму чехословацький парламент мав ухвалити спеціальний закон, що вдалося зробити тільки майже через два десятиліття.

З листопада 1918 р. чехословацькі нормативно-правові акти оприлюднювали у спеціальному виданні – *Збірнику законів і розпоряджень Республіки Чехо-Словацької*¹ (далі – *Збірник*). Зміст і мова публікацій у цьому виданні яскраво відображають зміни в політиці Праги щодо мовного питання. У першому ж випуску *Збірника* за 4 листопада 1918 р. надруковано закон № 1, у якому зазначено, що тексти законів і розпоряджень публікуватимуться чеською і словацькою мовами, однак первісним уважався чеський варіант (Zákon 1918). У березні 1919 р. законом № 139 додана можливість оприлюднення документів у німецькому урядовому перекладі (Zákon 1919).

¹ У міжвоєнний період назва видання кілька разів була змінена: з 4 листопада 1918 р. до 23 листопада 1938 р. – *Sbírka zákonů a nařízení státu československého*, у кінці листопада – грудні 1938 р. *Sbírka zákonů a nařízení státu česko-slovenského*, з 1 січня до 14 березня 1939 р. *Sbírka zákonů a nařízení republiky Česko-Slovenské*.

17 січня 1921 р. з'явився проект змін, який мав увідповіднити норми цього закону до вимог нової конституції, однак про мову текстів для Підкарпаття в цьому проекті не йшлося (Tisk č. 1299). Незабаром парламентська конституційна комісія наполягла, щоб законом була передбачена можливість друку текстів у збірнику і мовою Підкарпатської Русі (див. проект від 24 лютого 1921 р. (Tisk č. 1642)). Доктор Ф. Гнідек, член комісії, на засіданні палати депутатів чехословацького парламенту 29 листопада 1921 р. наголосив, що переклади іншими мовами мають бути оприлюднені одночасно з чеським текстом, а мову, якою публікуватимуться тексти законів і розпоряджень у Підкарпатській Русі, має визначити крайовий сейм – відповідно до мирного договору 1919 р. “Отже, ми не могли запропонувати норму, якою мовою мають публікуватися розпорядження і закони Підкарпатської Русі, оскільки це справа сейму Підкарпатської Русі”, – підсумував Ф. Гнідек (“*Tedy my zde nemohli jsme dátí ustanovení, v jakém jazyku se mají publikovati nařízení a zákony v Podkarpatské Rusi, poněvadž je to věcí sněmu Podkarpatské Rusi*” (101 schůze 1921)). В остаточній редакції закону від 20 грудня 1921 року, крім державної “чехословацької” мови, публікація текстів була передбачена у німецькому, польському, угорському перекладах, а також “в урядовому перекладі тою мовою, яку встановить сейм Підкарпатської Русі” (Zákon 1921). На Підкарпатті чекали обіцяних перекладів протягом наступних 18 років.

Ситуація змінилася в другій половині 30-х років, коли настрої русинів-українців Підкарпаття щодо національно-культурного розвитку та реалізації автономних прав краю стали більш радикальними, а в Європі загострилася політична криза й усі сусідні держави мали територіальні претензії до Чехословаччини, – ці та інші чинники вплинули на те, що Прага 11 жовтня 1938 р. затвердила автономний уряд Підкарпатської Русі (Віднянський 2008: 275–276). Після арешту за підозрою у державній зраді прем'єр-міністра-русофіла А. Бродія керівником уряду став А. Волошин. Із жовтня 1938 року почав виходити офіційний *Урядовий вістник правительства Карпатської України (Підк. Руси)*, де друкувалися урядові розпорядження та інші документи. Перший номер цього видання опублікований російською, усі наступні – українською мовою. Розпорядженням від 25 листопада 1938 р. А. Волошин затвердив українську мову як державну в Підкарпатській Русі (Урядовий вістник № 3, 1938, 22).

Для того, щоб українцям Підкарпаття були більш зрозумілі й розпорядження з Праги, представники уряду А. Волошина намагалися переконати центральну владу, що документи, які стосуються краю, необхідно публікувати в празькому *Збірнику* й українською мовою. У кінці листопада 1938 р. це питання вирішувала міжміністерська нарада в Празі під керівництвом міністра І. Гавелки. Представником уряду Підкарпатської Русі на цій нараді був В. Шандор, який описав її в *Споминах* (Шандор 1996: 148–151).

Міністр І. Гавелка і більшість учасників наради виступали проти публікації в *Збірнику* текстів українською мовою. В. Шандорові, який здобув юридичну освіту в Карловому університеті, були добре відомі міжнародні документи й норми чехословацького законодавства щодо Підкарпатської Русі. Він переконав присутніх, що в документах, починаючи від Сен-Жерменського договору 1919 р. та конституції Чехословаччини 1920 р. і закінчуючи конституційним законом про автономію Підкарпатської Русі від листопада 1938 р., “є гарантовані наші автономні, політичні та культурні права, отже і мовні також” (там само, 149). І. Гавелка, не знайшовши юридичних контраргументів, порушив проблему вчасного перекладання текстів українською мовою. В. Шандор відповідальність за вчасне подання перекладів узяв на себе.

Як останній аргумент проти публікації текстів українською мовою міністр І. Гавелка порушив “язиковий вопрос”, твердячи, що переклади мають з’являтися російською, оскільки на “мовному плебісциті” жителі Підкарпаття висловилися за використання саме цієї мови.² Насправді цей “плебісцит” був проведений з великими порушеннями (Ревай 1938), і В. Шандор на нараді навів такий приклад: “Прийшов шкільний інспектор у село, зібрав у школі селян і питає їх, якою мовою мають учителі вчити їх дітей: по-руськи, тобто – по-українськи – з одним «с», мовою, яку тут ніхто не розуміє, або по-руськи – з двома «с», тобто мовою, якою говорили царі і якою тепер роз-

² Празька газета *Український тиждень* писала про результати цього опитування: “Реферат міністерства освіти в Ужгороді видав свій комунікат про висліди голосування за мову підручників у школах Підкарпатської Русі. Участь у плебісциті взяли батьки біля 100.000 учнів. Висловилися за російську мову навчання після підручника Сабова у 310 школах, а за українську (руську) після підручника Панькевича у 117-тьох” (*Український тиждень*. 20 лютого 1938, 2).

мовляють у Москві. Тоді встає селянин і каже: Пане інспекторе, знаєте, ми народ бідний, то нам і з одним «с» вистачить” (Шандор 1996: 150–151). Цей жартівливий приклад та наполягання В. Шандора на тому, що питання мови є автономною справою закарпатців, остаточно змусили міністра пристати на друк документів українською мовою (там само, 151).

Юридично це питання було врегульоване розпорядженням президента Чехо-Словаччини Е. Гахи 30 грудня 1938 р. *Про збірник законів і розпоряджень Республіки Чехо-Словацької*, відповідно до якого видання мало друкуватися двома окремими частинами: у першій – закони, урядові й президентські розпорядження, міжнародні угоди та інші документи, що стосувалися Підкарпатської Русі і Словаччини; у другій – документи, у яких не йшлося про ці регіони (VL 1938: 1334). Щодо мови збірника зазначено, що перша частина публікуватиметься в первісному чеському тексті, документи ж, що стосуються Словаччини – будуть перекладені словацькою, а ті, в котрих йдеться про Підкарпаття, – урядовою мовою Підкарпатської Русі. Другу частину видавали тільки чеською мовою (там само, 1335).

Як бачимо, Прага знайшла розв’язання проблеми, яку не могла вирішити майже двадцять років: замість уже звичного формулювання про мову, яку визначить сейм, був уведений термін “мова уряду” Підкарпатської Русі (хоча в конституційному законі про автономію Підкарпатської Русі від 22 листопада 1938 р. вирішення мовного питання залишено сейму (ÚZ 1938: 1201)).

Таке розпорядження президента було безперечним успіхом представництва уряду Карпатської України в Празі. “Та вже менше цим успіхом був задоволений я сам, коли в наше представництво принесли чеський текст закону для перекладу на українську мову. Я сів перекладати і не міг дати собі ради, бо не знав, як слід, української юридичної термінології, не було конечних словників тощо”, – згадував В. Шандор (1996: 152). Хоча уряд Карпатської України 23 грудня 1938 року видав рекомендації, з яких праць учителям і державним службовцям навчатися української літературної мови, зокрема й правничої термінології,³ небагато було фахівців, котрі могли швидко і

³ Йдеться про розпорядження міністерства культу, шкіл і народної освіти Карпатської України “Одностайність в урядуванні”. У документі йшлося про те, що виконання розпорядження від 25 листопада 1938 року “вимагає, щоб усі урядники

якісно перекладати тексти чеських законів українською мовою. За цю роботу взявся адміністративний референт представництва Карпатської України в Празі Осип Матковський, галичанин за походженням. Він добре знав українську юридичну термінологію. О. Матковському допомагали перекладати і відповідали за точність перекладів референт зовнішніх справ представництва Василь Орелецький (родом із Буковини) і керівник представництва Вікентій Шандор, закарпатець (там само).

У збірнику було опубліковано близько півсотні текстів українською мовою, більшість із яких – розпорядження уряду; надруковано також декілька оголошень міністерств, бланків. Найдавніший документ українською мовою, який нам удалося виявити у *Збірнику*, був оприлюднений у № 3 за 14 січня 1939 року⁴ – “Розпорядок влади із дня 13. січня 1939, котрим змінюється і доповнюється розпорядок влади із дня 23. грудня 1938, ч. 355 36. з. і р., про політичні партії”. Публікації українською мовою з’являлися майже в кожному випуску першої частини *Збірника* протягом січня – березня 1939 р. Найбільше перекладів (9) надруковано в № 11 за 9 лютого. Наступного ж дня, 10 лютого, вийшли 2 випуски *Збірника* – 12-й і 13-й, в обох були українські тексти.

Міжнародні угоди українською не перекладали – подавали тільки переклад урядових розпоряджень про затвердження таких документів. Наприклад, у № 13 було надруковано чехословацько-німе-

на державній та громадській службі в урядовім листуванні, як також у зносинах із петентами (сторонами) практично знали українську літературну мову, вимову та її правопис” (Державний архів Закарпатської області, ф. 109, оп. 1, спр. 136, арк. 10). Для того, щоби “в усіх урядах (дирекціях) була однастайність”, міністерство рекомендувало урядовцям, професорам і вчителям ознайомитися з мовознавчою літературою; серед рекомендованих спеціальних праць були й словники юридичної термінології: *Російсько-український словник правничої мови* А. Кримського, *Німецько-український правничий словник* К. Левицького, *Мадярсько-руський правничий словник* Е. Торонського. До друку готувався *Чесько-український словник правничих виразів* С. Стебельського (Державний архів Закарпатської області, ф. 109, оп. 1, спр. 136, арк. 10зв–11).

⁴ В. Шандор писав про текст, опублікований на 4 дні раніше: “Перше розпорядження, надруковане в офіційному *Збірнику* законів, побачило світ 10 січня 1939 року” (Шандор 1996: 152).

цький договір про судівництво, українською мовою подано лише розпорядження про набуття чинності цієї угоди (с. 129).

Поява українських перекладів у *Збірнику законів і розпоряджень Республіки Чехо-Словацької* – важливий епізод в історії української літературної мови на Закарпатті. Рішення пражського уряду про публікацію текстів українською мовою було одним із кроків, які допомогли розв’язати багаторічне мовне питання в Карпатській Україні, хоч і на короткий період. Звичайно ж, це стало можливим під впливом геополітичних і внутрішньополітичних чинників, а також завдяки компетентності й дипломатизму представника Карпатської України в Празі Вікентія Шандора. Тоді “неприхильні до нас чеські діячі побачили, що у зміненій ситуації нова карпатська генерація, вихована уже в їхніх вищих закладах, відкидає всякі ігри-цяцьки типу «язикового впровадження», а йде до кореня своїх прав – до конституції, законів держави, міжнародних договорів, якими вільно оперує” (Шандор 1996: 151–152).

Останній текст українською мовою у *Збірнику* (розпорядження уряду від 2 березня 1939 р. “Про перехідні зарядження в області публичних довгів”) був надрукований 14 березня 1939 р., тобто тоді, коли угорські війська почали займати територію Карпатської України. 15 березня сейм у Хусті утвердив українську мову як державну.

ДЖЕРЕЛА

- 101 schůze 1921 – 101 schůze. Úterý 29. listopadu 1921. Národní shromáždění republiky Československé 1920–1925. Poslanecká sněmovna. Stenoprotokoly. In: *Poslanecká sněmovna Parlamentu České republiky: Digitální repozitář*. <<http://www.psp.cz/eknih/1920ns/ps/stenprot/101schuz/s101001.htm>> (27.01.2015).
- Tisk č. 1299 – Tisk č. 1299 (17. ledna 1921). Vládní návrh. Zákon ze dne __, kterým se mění částečně § 3 zákona ze dne 13. března 1919, č. 139 Sb. z. a n., jímž se upravuje vyhlásování zákonů a nařízení. In: *Poslanecká sněmovna Parlamentu České republiky: Digitální repozitář*. <http://www.psp.cz/eknih/1920ns/ps/tisky/t1299_00.htm> (27.01.2015)
- Tisk č. 1642 – Tisk č. 1642 (24. února 1921). Zpráva výboru ústavního o vládním návrhu zákona (tisk 1299), kterým se mění částečně § 3. zákona ze dne 13. března 1919, č. 139 Sb. z. a n., jímž se upravuje vyhlásování zákonů a nařízení. In: *Poslanecká sněmovna Parlamentu České republiky. Digitální repozitář*. <http://www.psp.cz/eknih/1920ns/ps/tisky/t1642_00.htm> (27.01.2015)

- ÚLČR 1920 – Ústavní listina Československé republiky. In: *Sbírka zákonů a nařízení státu československého*. Praha, 6. března 1920, částka XXVI, 256–267.
- ÚZ 1938 – Ústavní zákon ze dne 22. listopadu 1938, částka 328 Sb. z. a n., o autonomii Podkarpatské Rusi. In: *Sbírka zákonů a nařízení státu česko-slovenského*. Praha: Státní tiskárna, 1938, 1200–1204.
- VL 1938 – Vládní nařízení o Sbírce zákonů a nařízení republiky Česko-Slovenské. In: *Sbírka zákonů a nařízení státu česko-slovenského*. Praha: Státní tiskárna, 1938, 1334–1336.
- Zákon 1918 – Zákon ze dne 2. listopadu 1918, jímž se upravuje vyhlásování zákonů a nařízení. In: *Sbírka zákonů a nařízení státu československého*. Praha, 4. listopadu 1918, částka I, 1.
- Zákon 1919 – Zákon ze dne 13. března 1919, jímž se upravuje vyhlásování zákonů a nařízení. In: *Sbírka zákonů a nařízení státu československého*. Praha, 19. března 1919, částka XXIX, 179.
- Zákon 1920 – Zákon ze dne 29. února 1920 podle § 129 ústavní listiny, jímž se stanoví zásady jazykového práva v republice Československé. In: *Sbírka zákonů a nařízení státu československého*. Praha, 6. března 1920, částka XXVI, 268–269.
- Zákon 1921 – Zákon ze dne 20. prosince 1921, kterým se mění částečně § 3 zákona ze dne 13. března 1919, č. 139 Sb. z. a n., jímž se upravuje vyhlásování zákonů a nařízení. In: *Sbírka zákonů a nařízení státu československého*. Praha, 19. března 1921, částka CXXXI, 1825.

ЛІТЕРАТУРА

- Віднянський, С.В. 2008, Державний устрій Підкарпатської Русі – Карпатської України (1919–1939 pp.). В кн.: *Нариси історії державної служби в Україні*. Київ: Ніка-Центр, 255–292.
- Гречанюк, Н. 2014, Виборча система Підкарпатської Русі у міжвоєнний період. *Україна–Європа–Світ: Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини, вип. 13*. Тернопіль, 320–328.
- Даниленко, О. 2001, Українська еміграція в Чехословаччині (1920-і роки): Соціокультурний аспект. *Етнічна історія народів Європи № 10*, 37–40.
- Ревай, Ю. 1938, *Інтерпелатії й запити посла Юліяна Ревая, подані в парламенті 27 листопада 1937: Учебниковий плебісцит перед Найвищим адміністративним судом*. Ужгород: Свобода. (= Відбитка з “Учительського Голосу” IX, № 1)
- Стерчо, П. 1965, *Карпато-Українська держава: До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках*. Торонто: Наукове товариство ім. Т. Шевченка.
- Шандор, В. 1996, *Спомини, т. 1: Карпатська Україна 1938–1939*. Ужгород: Гражда.

SORSISTENNŐK: A KERESZTÉNYSÉG ELŐTTI KÉPZETEK TOVÁBBÉLÉSE A KELETI SZLÁV HAGYOMÁNYBAN

Sarnyai Csaba

A szláv hitvilág sorsistennő-szerű alakjai számtalan szállal kötődnek a *földanya* valamikori kultuszához, s végeredményben transzformációk sorozatának köszönhetően veszik fel a XIX–XX. századi néphitből ismert, teljes mértékben antropomorfizált vagy részben démonizálódott alakjukat. Mint közismert, a *nedves-földanyával* kapcsolatos elképzelések a szláv népek hitvilágában a legősibb képzetekhez tartoznak. A föld termékenysége, a vegetáció, és általában a termékenység is neki rendelődik alá, ennek megfelelően kultusza valamilyen formában egészen a mai napig világosan kimutatható a szláv népek folklórjából. Szerepéből és funkcióiból adódóan természetesnek látszik, hogy elsősorban a nők tartották számon. Eredeti alakja, amely mintegy a termékeny (anya)föld metaforájaként szerepelt, az idők folyamán több más, pogány és keresztény női hiedelemalakkal olvadt össze, s a mai folklórban leginkább már nem *nedves-földanyaként* van jelen, hanem olyan egyéb női hiedelemlényekkel, elsősorban keresztény szentekkel kontaminálódott, akik kisebb vagy nagyobb mértékben alapvető termékenységi funkcióit is örökölték.

Az egyik ilyen női mitológiai alak a valamikori keleti szláv panteon *nedves-földanyával* szoros genetikai kapcsolatban álló termékenységi istennője, *Mokos*, akinek már pusztán neve is elsődleges termékenységi funkcióira utal (мокрый ‘nedves’, ‘nyirkos’). Ennek megfelelően *Mokos* alakja – csakúgy, mint a *földanyáé* – a víz mint őselem megtestesüléseként, pontosabban fogalmazva, a föld és a víz egységének a megtestesüléseként értelmezhető (Власова 2001: 341). A kereszténység felvétele után ezeket a termékenységi funkciókat – magától értetődő módon – elsősorban az *Istenanya* (szó szerint: *Istenszülő*), illetve részben egy másik szent, *Paraszkjeva* (szerb, bolgár *Petka*) örökölte a *földanyától*, illetőleg *Mokostól*. Legfőképpen ezzel magyarázható, hogy e két keresztény hiedelemalak a népi vallássság számára mindig is igen közel állt egymáshoz, minek következtében *Szent Paraszkjeva* képmását meglehetősen gyakran ábrázolták az *Istenanya* ikonjának hátlapján (CM: 297), vagy egyenesen azonosították is őket egy-

mással, azaz az adatközlők gyakorta nevezték meg *Paraszkjeva* ikonját mint *Máriáét*, és viszont (Голубкова 1999).

A keresztény hiedelemrendszer tehát a szláv népi hitvilág *nedves-földanya* alakját, azaz a föld és víz kettősének „pogány” termékenységégi kultuszát elsősorban az *Istenanya* alakján keresztül, a két hiedelemalak egyfajta szintézisével „legalizálta” a maga számára, méghozzá elsősorban nem a hivatalos egyházi tanítások, hanem a népi vallásosság szintjén (CM: 58). Ezzel egyidejűleg a népi hagyomány a két „szent anya” alakjához magától értetődő módon rendeli hozzá a „harmadik anya”, vagyis az ember szülőanyjának tiszteletét is. „A *földanya* – írja Borisz Uszpenszkij – asszociálódhat mind a szülőanyával, mind pedig a *Szűzanyával*. Valójában itt magáról az anyaságról van szó, ami elsősorban a *földanya* kultuszában jut kifejezésre, majd pedig a kereszténység felvételével kiterjed a *Szűzanya* alakjára is. A *földanya* összevetése az ember szülőanyjával meglehetősen szokványos az óorosz szövegekben, s az ilyen összevetés elméletben a közvetlen azonosítás jellegét is öltheti” (Успенский 1983: 49–50). Ennek megfelelően a „három anya” alakjának szoros összekapcsolódása jól látszik a vallásos népi énekekből is:

*Az első anya a Boldogságos Szűz,
Második anya a nedves föld,
Harmadik anya, ki minket fájdalomban szült.*¹

Ezzel magyarázható, hogy a szláv népi hagyományban az anyák illetve az anyaság káromlása szigorú tabunak számít, hiszen az egyidejűleg mindhárom anya megszenteltségének és meggyalázásának jelenti.² Egy 1982-es poleszjei (Belorusszia) gyűjtésből származó adat szerint egy anya káromlása egyenesen a világvége eljöveteléhez vezethet (Kámán 2007: 298). Ugyanakkor nemegyszer hasonló gondolatot találunk magukban a vallásos népénekekben is:

¹ Részlet *A jeruzsálemi tekercs* c. népi énekből (idézi: Успенский 1983: 48). A népének teljes szövege magyarul is hozzáférhető (Kámán 2007: 25–28), az általam idézett rész fordításának értelmezhetetlensége miatt azonban a magyar szöveg átvételétől eltekintek. Itt és a továbbiakban, ahol a fordító neve külön nincs feltüntetve, a szövegeket a saját fordításomban közlöm – S. CS.

² Az anyák káromlásával kapcsolatos keleti szláv expresszív frazeológiáról és annak a földanya kultuszával való kapcsolatairól l. Успенский 1983: 46–64.

*Pravoszlávok népe, jaj nekünk!
Csúf káromlásnak miatta elvesztünk!
Anyát gyalázó szavunkért szenvedünk!
Ocsmány szóval Szűzanyát mert haragítottuk,
édes föld anyát bemocskítottuk –
édes föld anya majd ketté hasad,
mind a szent egyházak földig omlanak,
eleven tűz folyó szerte szétárad,
Utolsó Ítélet napja föltámad! (Rab 1967: 157).³*

Az anyaság szemantikai köre, illetve az azzal szoros összefüggésben álló meghatározott termékenységi funkciók a szláv hitvilágban is elsősorban a sorsistennői szerepkörrel kapcsolódnak össze, ami leginkább talán a keleti szláv népek esetében ragadható meg. A valamikori keleti szláv panteon ilyen sorsistennője a már említett *Mokos* volt, akinek alakját a kereszténység felvétele után *mokosa* néven a népi démonológia asszimilálta.⁴ Az egykori sorsistennő eme késői leszármazottja azonban már nem több az orosz népi hitvilág szeszélyes démonához, a *kikimorához* sok vonatkozásban hasonló hiedelemként, aki éjszakánként megfonja az elől hagyott kócot, amit nem áldottak meg (Бласова 2001: 340). Az éjszakai fonáson kívül *mokosa* másik hasonló, jellegzetes vonása, hogy lenyírja és elviszi a juhok gyapját, sőt, ha a háziakkal elégedetlen, magát az alvó házigazdát is megnyírja:

„Amikor a birkák gyapja szemlátomást megfogyatkozik, azt szokták mondani: Jaj, a mokosa megnyírta a birkákat. Ha eltűnt, vagy zörög az orsó, azt mondják, a mokosa font vele. Járkál a házban, és éjszaka a gyapját fonja, meg lenyírja a birkákat, ahogy pedig kifele jön a házból, a gerendán meg a függőpriccsen kopog az orsóval, s az is előfordul, hogy amikor valamivel nincs megelégedve, a házigazdának a haját is lenyírja” (Бласова 2001: 340).

Ugyanakkor a *mokosa* névvel illetett hiedelemalak, még ha csak részlegesen is, de bizonyos sorsistennői funkcióit egészen a mai napig meg-

³ Az anyák káromlása ellen (Rab Zsuzsa fordítása).

⁴ Egészen a XVI. századig mokosának nevezték a „pogány papnőket”, azaz a javasasszonyokat is. Az egyik nomokanon például a következő, nőkre vonatkozó kérdést tartalmazza: „Aztán nem jártál-e valamely mokusánál?” (Бласова 2001: 341).

tartotta. Ennek megfelelően, az ősi *Mokos*hoz hasonlóan, legfőbb attribútuma – aránytalanul nagy feje és hosszú karjai mellett – éppen az orsó.⁵ Nemcsak nevében, de funkcióiban is hasonló hiedelemmlény a házban éjszánként megjelenő, maga után nedves foltot hagyó *mokruha* is (Власова 2001: 341). E hiedelemalakok esetében azok legfontosabb foglalatosságának, azaz a szövésnek és a fonásnak a nép már nem tudja magyarázatát adni, ugyanakkor vízzel való szoros kapcsolatukat ma is egyértelműen jelzi nevük eredete (мокрый), illetve azon általánosan ismert tulajdonságuk, miszerint távozásuk után általában vizes foltot hagynak maguk után. Mind nevében, mind pedig funkciójában szintén közvetlenül utal erre a kapcsolatra a nekik szánt áldozatképpen vízbe mártott vagy egyenesen a kútba dobott gombolyag, az ún. *mokrida* is (Голубкова 1999), amely egyébként *Szent Paraszkjevának* is szólhat (Власова 2001: 341; CM: 265).⁶

Mint láttuk azonban, a keleti szláv panteon sorsistennőjének alakja – jelentőségének köszönhetően – nemcsak démonizálódott a keresztény mitológiai rendszer hatására, hanem ezzel párhuzamosan beleolvadt az *Istenanya* kultuszába is, ily módon a továbbiakban is megőrizve az ember sorsának beteljesülésében játszott elsődleges szerepét. Ennek megfelelően a középkortól kezdődően a terhes és szülő nők – mint másutt is általában – elsősorban az *Istenanyához* (időnként pedig a hozzá sok vonatkozásban közel álló *Szent Paraszkjevához*) fordultak segítségért (CM: 58).

Az *Istenanya* ilyen „sorsistennői” funkciói nemcsak a *Messias* anyjaként, azaz az üdvtörténet másik kulcsfigurájaként való felfogásából látszanak jól, hanem a szláv népi hagyományból is. Az ukrán tradícióban például – a magyarhoz hasonlóan – az ukrán nép égi patrónájaként jelenik meg, ugyanakkor az emberek sorsában játszott szerepe jól látszik az orosz hagyományból is. Kitűnő példa erre az – egyébként bizánci eredetű – Az *Istenanya pokoljárása* című óorosz apokrif, melyben az *Istenanya* az emberi sors legfőbb patrónájaként jelenik meg. Eszerint minden lélek őhozza fohászkodik, már egészen születése pillanatától kezdődően:

„S szólt a Boldogságos: Irgalmazz a bűnösöknek, Istenem, irgalmazz nekik, Uram, kiket kezdeddel teremtetted, mert azok mindenütt a te nevedet ki-

⁵ Ennek megfelelően *Mokos* neve – a мокрый ‘nedves’ melléknév mellett – a feltételezett indoeurópai **mokos* ‘fonás’ szóalakkkal is összefüggésben áll (CM: 265).

⁶ Hasonló áldozatot képviselnek azok a vízbe dobott Paraszkjeva-ikonok, melyeket Oroszország egyes vidékein a kutak mélyén találtak.

áltják szenvedéseik közepette, s az egész földkerekségen is, mondván: Boldogságos Szűzanya, segíts rajtunk! Mikor pedig egy ember megszületik, imígyen könyörög: Istennek Szent Anyja, segíts rajtam!”⁷

Ráadásul az apokrif tanúsága szerint az *Istenanya* éppen azért nézi végig a pokol minden bugyrát, hogy a kárhozott lelkek szenvedését látva megpróbáljon változtatni azok megmásíthatatlan és kegyetlen sorsán:

„A Szentséges Szűz látni kívánta, miként szenvednek az emberi lelkek, és azt mondta Mihály arkangyalnak: Beszélj el mindent, mi csak a földön létezik. S válaszolt neki Mihály: Mindent, amit csak tudni kívánsz, Boldogságos Szűz, elmondok neked. S a Szentséges Szűzanya megkérdezte tőle: Hányféle kín van, mitől a keresztények népe szenved? Az arkangyal imígyen válaszolt neki: Nem lehet mindet összeszámlálni. A Boldogságos pedig ezt mondta: Beszéld el nekem, milyenek azok az égben és a földön. Ekkor az arkangyal megparancsolta, hogy valamennyi angyal jelenjék meg délről, majd megnyílt a pokol, s a Szűzanya látta a pokolban szenvedőket, a számtalan férfit és asszonyt, kik jajveszékelték. [...] És az arkangyal parancsára megjelentek a kerubok és a szeráfok, s felvitték a Boldogságost a mennyei magasságokba. Ő pedig megállott az Atya láthatatlan trónusa előtt, szentséges Fia felé tárta karjait és azt mondta: Uram, irgalmazz a bűnösöknek, mert én láttam és nem tudom elviselni az ő szenvedésüket, hát engedd, hogy én is a keresztényekkel együtt szenvedjek. [...] És alászállott az Úr az ő láthatatlan trónusáról, s meglátták őt, kik a sötétségben ültek, s egyszerre kiáltották: Irgalmazz nekünk, Isten Fia, irgalmazz, minden idők Királya! És az Úr azt mondta: [...] Jóllehet, kereszténynek hívnak benneteket, ám parancsolatjaimat nem követitek, ezért az örök tűzben maradtok, s én nem irgalmazok nektek. Ám Atyám kegyelméért, ki hozzátok küldött engem, anyám imáiért, ki oly sok könnyet ejtett miattatok, [...] nektek, szenvedőknek nyugalmat adok, nappalt és éjszakát Nagycsütörtöktől Pünkösd napjáig, áldjátok hát az Atyát, a Fiút és a Szentlelket.”

Minden bizonnyal erre az apokrifre vezethető vissza az a bolgár hiedelem is, mely szerint az *Istenanya* közbenjárására egyszer egy évben, Nagycsütörtöktől Pünkösd napjáig valahány bűnös lélek megszabadul a pokol kínjaitól (CM: 59).

⁷ Az apokrifből vett idézetek forrása: ПЛДР.

Általánosságban elmondható, hogy a keleti szláv hiedelemvilág jelentős mitológiai nőalakjai, akik az ember sorsának alakulásában és beteljesülésében meghatározó szerepet játszanak, kivétel nélkül mind kapcsolatban állnak a női kézi munkavégzéssel, nevezetesen pedig leginkább a szövessel és a fonással.

A kereszténység előtti korszak sorsistennő-szerű alakjainak legfőbb vonásait öröklő *Istenanya* esetében sincs ez másképp. Az adott problémát kitűnően illusztrálja *Mária* életének, s végső soron az egész üdvtörténetnek egyik kulcsfontosságú eseményét megörökítő „angyali üdvözet” ábrázolások ikonográfiája. Az egészen korai ilyen ábrázolásokon a *Szűz* ülve jelenik meg, mégpedig gyakran egy kútnál vagy forrásnál, amint kannájával éppen vizet merít (Seibert 1986: 21). A keresztény szimbolika szerint a kút vagy a víztartó üst az élet vizére, illetve az „Énekek éneke” lepecsételt forrására utal (Én. 4,15 és 4,12), s mindkettő *Máriának* mint *Krisztus* misztikus jegyesének állandó szimbóluma. Az ilyen ábrázolásokon rendszeresen megjelenő vízzel telt edény pedig, melyen a fény anélkül hatol át, hogy változtatna rajta, *Mária* sértetlen szüzességét hivatott kifejezni (Seibert 1986: 23), ugyanakkor a víz (és a nedvesség általában) szervesen kapcsolódik a kereszténység előtti szimbolikához is, mint termékenység- és sorsistennői attribútum. Az „angyali üdvözet” témájának művészi ábrázolásain azonban gyakrabban találkozunk a *Mária*-ikonográfia másik jellegzetes attribútumával, a kezében tartott orsóval és fonállal, ritkábban egy kosár gyapjával. Az ilyen témájú pravoszláv ikonokon a kezében gyakran megjelenő orsó és fonál rendszerint vörös, azaz bíborszínű, ami egyértelmű utalás arra az apokrif történetre, miszerint éppen *Máriát* és még hat társnőjét választották ki, hogy bíborfonalat fonjon a Templom új kárpitjához (uo., 21). Ezzel egyidejűleg a keresztény szimbolika szerint a kézi munkavégzésnek eme kellékei közvetlenül utalnak az *Úr szolgálóleányára*, azaz az Evangéliumban elhangzottakra: „Az *Úr szolgálója* vagyok, teljesedjenek hát be rajtam szavaid” (Lk. 1,38). A téma nyugati ábrázolásain azonban a XI. századtól kezdve *Mária* az orsó helyett leginkább könyvet tart a kezében. Ez elsősorban arra a középkori felfogásra reflektál, miszerint benne látták megtestesülni Salamon bölcsességét, illetve, hogy őt tekintették az isteni *Ige*, azaz *Krisztus* legfőbb ismerőjének (Seibert 1986: 22). Ezzel szemben a nyugatinál archaikusabb pravoszláv hagyományban a kereszténység előtti időkből eredeztethető sorsistennői attribútum, azaz az orsó és fonál a mai napig is az „Angyali üdvözet” ikonok korántsem kötelező, ám

gyakori ikonográfiai kelléke maradt. Mindez jól látszik a minden bizonnyal legismertebb ilyen ikonon, Andrej Rubljov *Angyali üdvözlésén* is. Nincs ez másként a különféle népi ábrázolásokat illetően sem, hiszen az „angyali üdvözlés” témája nem teljesen idegen a népművészet számára, s talán az sem tekinthető véletlennek, hogy időnként éppen a rokkákat díszítő festett jelenetek között találkozhatunk vele.

Az *Istenanya* alakjához rendelt szövés és fonás motívumának az ember sorsával való szoros összekapcsolódása jól látszik abból az Ukrajnában még a XIX. század végén is élő szokásból, miszerint a kendert áztató asszonyok, miután az összes kendert kivették a vízből, egy köteget a sodrás irányában a folyóba dobtak. Úgy tartották, hogy az *Istenanya* abból fonalat fon, majd hálót sző belőle, amit ezután a pokol bugyraiban megmerít, hogy a kevésbé bűnös lelkeket kihúzhassa onnan (CM: 59). Ennek a motívumnak egy sajátosan értelmezett változatával találkozunk a boszniai szerbeknél, akik úgy tartották, hogy az *Istenszülő* a saját ikonja előtt a holtak lelki üdvéért gyűjtött gyertyákból sző hálót, amivel azokat a pokolból a mennyországba emeli (uo.). Hasonló elképzeléseket találunk az Olga Golubkova által 1999-ben Novoszibirszk környékén gyűjtött orosz anyagban is. Eszerint a holtak minden egyes bűnéért külön gyertyát kell gyűjtani az *Istenanya* ikonja előtt, hogy az abból szőtt háló elég hosszú legyen ahhoz, hogy elérje a bűnös lelkeket, ugyanis úgy tartották, hogy minél több bűne van egy léleknek, annál mélyebbre kerül a pokol bugyraiban (Голубкова 1999). Mint láthatjuk, alapmotívumait tekintve mind az ukrán, mind pedig az orosz és szerb változat is meglehetősen közel áll Az *Istenanya pokoljárása* című apokrifhez.

Az *Istenanya* és a vele szoros genetikai rokonságban álló egyéb sorsistennő-szerű hiedelemalakok organikus kapcsolata a szövés és a fonás aktusával valójában azért bír nagy jelentőséggel, mert a mitikus világlátás számára mindkettő kozmogonikus jelentéssel bír, illetve ennek megfelelően szemantikailag a születéssel, a házassággal és a halállal is kapcsolatba hozható (uo.). Sok kutató véleménye szerint a szövés és fonás nem más, mint a világ, azaz a kozmosz teremtésének szimbóluma, s miután az idő és a kozmikus őselemek megalkotása az „istenek” privilégiuma, így földi halandó nem ismételheti „akármikor” ezt a cselekvést, hiszen bizonyos időszakok (napok, vagy akár egyes napszakok) az „isteneknek” vannak fenntartva (uo.). Innen eredeztethető a kézi munkavégzéssel, elsősorban a szövés-fonással kapcsolatos számtalan tabu, például az éjszaka vagy ünnep-

napon (azaz szakrális időtartamok alatt) való fonás tilalma. Novoszibirszk környékén például, az Ukrajnából és Dél-Oroszországból érkezett telepesek leszármazottainak körében még a XX. század második felében is szigorú tilalom alá esett a napnyugtakor való fonás, vagy akár a horgolás. Mint azt ezzel kapcsolatban Golubkova is megjegyzi, minden bizonnyal azért volt tilos az égítést lenyugvásának (azaz átmeneti „halálának”) idején bármit is létrehozni, hogy ne sérüljön a világ harmóniája, és semmi se zavarja meg a nap soron következő „újjászületését” (uo.). Ugyanakkor Oroszország bizonyos vidékein éppen egyes ünnepnapokon – azaz kifejezetten „tilalmas” időben – ültek a rokka mellé *kikimorának* vagy *maruhának* öltözött öregasszonyok, méghozzá annak köszönhetően, hogy az adott szokás kifejezetten mágikus célt szolgált. Ilyenkor mindig „fordítva” fontak, azaz a fonalat nem jobbról balra gombolyították, mint általában, hanem éppen ellenkező irányba, mert úgy tartották, hogy így fonnak a „szellemek” is. Az ekképpen megfont fonálnak mágikus, illetve gyógyító erőt tulajdonítottak, s széles körben felhasználták mind a népi mágiaiban, mind pedig a népi medicinában (Криничная 1995: 12). A karácsony és Vízkereszt közötti időben (ún. *Szvjatki*) az asszonyok így öltöztek *kikimorának*:

„Az öregasszonyok szakadt ruhákba öltöztek, és egy hosszú, hegyes bottal a kezükben a priccsre ültek, s a lábukat lelógatva ebben a pózban fontak. A rokkát a lábuk közé fogták. [...] A lányok pedig kigúnyolták a kikimorát, elkapták lelógó lábait, az meg ütötte őket a botjával” (Левкиевская 2006: 224).

A karácsony és Vízkereszt közötti fonás tilalmához kapcsolódik egyébként a legtöbb hiedelem, ugyanis az általános vélekedés szerint az ilyenkor megfont lenfonál – mágikus ereje ellenére, vagy éppen annak köszönhetően – meghatározott veszélyeket is rejt magában, mivel fokozottan van kitéve a tisztátalan erők hatásának. Éppen emiatt magát az ilyenkor készült fonalat is tisztátalannak tartották, és ebből kifolyólag sohasem készítették belőle halotti ruhát vagy egyéb olyan anyagot, amely szakrális célokat szolgál (Голубкова 1999).

A szövessel és fonással kapcsolatos tilalmak vannak érvényben a hétnek azokon a napjain is, melyeket a keleti szláv hagyományban eredetileg női alakok személyesítettek meg. Ilyen *Szerda*, illetve *Péntek* alakja, amely a folklórban *Szent Paraszkjeva* alakjával kontaminálódott (*Paraszk-*

jeva-Pjatyica),⁸ s végül Vasárnapé is, akinek eredeti szláv elnevezése (*Nedelja*) önmagában is megőrizte a munkavégzés tilalmát (не делать ‘nem dolgozni’) (uo.). A keleti szláv, s általában a szláv folklórban mindhárom nőalak éppen ezért elsősorban büntetőlényként van jelen, akik a tiltott napokon végzett női munkákat büntetik. A népi elképzelések szerint *Szent Paraszkjeva*, sőt, esetenként maga *Szűz Mária* is rendelkezik egyebek mellett olyan funkciókkal, melyek elsősorban az ilyen büntető lényekre jellemzőek. Mindez jól mutatja, hogy a népi hitvilágban még a legjelentősebb szentek is megtartották bizonyos chtonikus lények vonásait (l. Голубкова 1999; Попов 2002).⁹ Kereszténység előtti eredetének köszönhetően *Paraszkjeva-Pjatyica* például gyakorta démoni brutalitással bünteti azokat az asszonyokat, akik az ő ünnepnapján, vagyis pénteken szőnek:¹⁰ elevenen megnyúzza őket, és bőrüket a szövőszékre akasztja, vagy görcsbe rándítja ujjait (Милорадович 1991: 377; СМ: 297), hasonlóképpen a román *Marțoleához* (*marți* ‘kedd’), aki a kedden fonó asszonyokat megsüketíti, megégeti vagy megeszi (Keszeg 1999: 105). Ilyenképpen *Paraszkjeva* démoni vonásokat is mutató, gyakran rút alakja a keleti szláv hiedelemvilágban nemegyszer a halál megtestesüléseként értelmeződik. Ugyanakkor az ukrán hagyomány *Pjatyica* ijesztő, rút mivoltát sokszor nem démoni természetéből eredezteti, hanem a tilalom ellenére kézi munkát végzők tevékenysége eredményének tartja: gyakorta rongyos szegény asszony alakjában jelenik meg, akinek testét tüvel és orsóval szurkálták össze, késsel vagdosták, vagy szögeket vertek bele (Воропай 2005: 409). Ez utóbbi ukrán hiedelemlény elgyötört, törődött alakja ily módon a keresztény legen-

⁸ A perszifikált pénteki nappal, azaz *Pjatyica* alakjával azonosított *Paraszkjeva* neve a görög *Παρασκευή* ‘az ünnep előestéje’, ‘péntek’ főnévre megy vissza, mint ahogyan a szent délszláv neve (*Petka*) is a délszláv *петък/petak* ‘péntek’ szóval rokonítható. Ezzel párhuzamosan a hagiográfiai legenda a szent nevét abból a felfogásból eredezteti, miszerint *Paraszkjeva* keresztény szülei oly nagyon tiszteletben tartották a pénteki napot, azaz Krisztus keresztthalálának napját, hogy gyermeküket is ez után nevezték el (l. a legendát – ЖС: 585).

⁹ Kitűnő példa erre *Paraszkjeva* délszláv megfelelője, Szent Petka, aki a bolgár néphit szerint akár kígyó alakban is megjelenhet a munkavégzés tilalmát megszegők előtt (БМ: 239).

¹⁰ A szláv hiedelemalak domináns büntetőfunkciója (a tilalmat megszegők brutális megbüntetésének motívuma) ilyenképpen minden valószínűség szerint a *Paraszkjeva* keresztény legendájában szereplő hasonló momentumokra, a szent megkínzásának és mártírhalálának körülményeire vezethetők vissza (l. a szent legendáját – ЖС: 584–589).

dából ismert Szent Paraszkjeva megkínzott, szenvedő mártíralakjának későbbi, átértelmezett változata. Mindezek mellett az ukrán hagyományban Pjatnyica alakja nem csupán a rútság és/vagy kegyetlenség képzetével kapcsolódhat össze: Ukrajna területéről ismereteseek olyan közlések is, melyek kifejezetten szép leánynak írják őt le.¹¹ Az ilyen esetekben péntek perzonifikált alakjának démoni vonásai már hiányoznak, s esztétikus külalakjának megfelelően büntetőfunkcióit tekintve is sokat szelídült: büntetés gyanánt a tilalmat megszegőkkel „csupán” 20–100 orsónyi fonalat fonat (Милорадович 1991: 377).

A szövés és fonás aktusának kozmikus voltáról alkotott archaikus elképzeléseket több vonatkozásban megőrizte az orosz nyelv is. Például a *сутки* ‘a nap 24 órája’ többes számú főnév töve megegyezik a *ткать* ‘sző’ ige tövével, ami kissé leegyszerűsítve azt jelenti, hogy a mitologikus világlátás számára egy nap nem más, mint ami az „istenanya” által „meg van szöve” (Голубкова 1999). Ugyanakkor az örök körforgás jelentésköre is benne foglaltatik a *сутки* szóban, lévén szoros rokonságban áll a *тыкать* ‘behatol’ és a *стык* ‘érintkezési pont’, ‘összekapcsolódás’ szavakkal: tehát az „egy nap” fogalma úgy is értelmezhető, mint „a nappal és az éjszaka összekapcsolódása” (ЭСРЯ: III, 811). Szintén azonos a *веретено* ‘orsó’ és az óorosz *веремя* ‘idő’ főnevek, valamint a *вертуться* ‘pörög’, ‘forog’ ige töve, tehát az idő (vagyis az orsó) a nyelv tanúsága szerint maga az „örök forgás” (Голубкова 1999; ЭСРЯ: I, 297, 361). Ezt az archaikus felfogást őrizte meg a régi orosz találós kérdés is az időről, azaz az év 12 hónapjáról, a hónap 4 hetéről, s a hét napjairól: „*A háznak tizenkét ablaka, minden ablakban négy szűz, minden szűznek hét orsója, hét orsónak hét neve*” (Голубкова 1999).

Az ember sorsával szoros kapcsolatban álló, sorsistennő-szerű nőalakok érdekes változata az orosz néphit *fehérruhás asszonya*, akinek a megjelenése általában az ember sorsában hamarosan bekövetkező tragikus fordulatot, gyakran magát a halált jelzi:

„Az idén történt, hogy az egyik leány kiment, hogy megetesse a teheneket. Amikor kiért a színhöz, azt látja, hogy egy fehér ruhás asszony ül ott. Nem mondott az semmit, aztán el is ment, de a leány az úgy megijedt, hogy sar-

¹¹ Pjatnyica eme alakváltozatának kialakulásánál minden bizonnyal erősen közrejátszott Szent Paraszkjeva már-már nem evilági, kínzóját is kísértésbe vivő szépségének motívuma, mely a hagiográfiai legendában nagy hangsúlyt kap.

kon fordult, rohant befele a házba. Felmászott a kemencére. Senki más nem volt otthon... Öt napon át betegeskedett, aztán meghalt” (Власова 2013: 310).

A *fehér ruhás asszony* alakjának jellegzetesen mai változata a szibériai orosz néphitből ismert, jövőbe látó hiedelemalak, aki elhagyott utakon magányos férfiak autóját állítja meg. A „magától” leálló autó utasától minden alkalommal ruhaanyagot kér, amit az illetőnek a megbeszélrt időben ugyanarra a helyre kell majd elvinnie, s csak akkor engedi őt el, amikor az erre szavát adja. Cserébe viszont a kért ruhaanyaggal visszatérő férfi – a szövet kötelező megfelezése után – mindig választ kap a saját és az emberek sorsát firtató kérdésére, akár a háború kitörését illetően is:

„Szóval, mentek a kocsik. Szolonyesnyába, vagy hova. Romlik az emlékezetem... Mentek a kocsik. És az egyik egyszer csak leállt. Az ember meg próbálta így is, úgy is. A többi kocsi meg elment, csak az az egy maradt ott. Minden rendben van, de a kocsi nem indul. Leállt, és kész! És egyszer csak előjön egy asszony.

– Jó napot, fiatalember.

– Jó napot.

– Na, nem tud továbbmenni?

– Nem tudok.

– Aztán tudja-e, mi végre jöttem én... Vegyen nekem, azt mondja, vagy tíz méter fehér vásznat, vagy húszat. – Már nem is emlékszem... Vegyen ennyi és ennyi fehér vásznat. A szakadék mélyéről jöttem, az erdőből, azt mondja.

– Na jó, veszek.

– Na akkor legyen itt, azt mondja, én meg majd várom.

És a kocsi nyomban el is indult. Az ember hazaér, és kezdi elmesélni töviről-hegyire:

– Hát, anyám, apám, azt mondja, mi nem történt velem. Előjött az az asszony, és megparancsolta, hogy ennyi és ennyi vásznat vigyek.

És vettem annyi vásznat, amennyit az az asszony mondott, szóval úgy tíz métert. Fogta a tíz métert, és már útnak is indult. Csak ment és ment, a kocsi meg ugyanazon a helyen leállt. És ahogy a kocsi leállt, s csak áll ottan, kisvártatva megjelenik ugyanaz az asszony. Amazok meg, a szülei, meghagyták az embernek, kérdezze meg, hogy lesz-e háború. Na szóval:

– Na, megvette a vásznat?

– Meg.

Az asszony meg kétfelé tépi.

– Ez neked, ez meg nekem...
 – Maga kérte, magának hoztam.
 – Azt úgy nem lehet. – Azzal kétfelé tépte. – Ez a tiéd, ez az enyém.
 – Akkor most mondja meg, hogy lesz-e nálunk háború mostanság.
 – Nem, mostanság nem. De az is lehet, hogy egyáltalán nem lesz.
Valahol errefelé történt. De mondom, hogy mennyire romlik az emlékezetem. Régebben kellett volna kérdezni... Arra, a szikes felé volt, vagy hol, de van annak már vagy három éve is” (Зиновьев 1987: 290–291).

Az úton, illetve az útra indulóknak ajándékozott ruhaanyag (kendő, zsebkendő) az orosz mitikus-rituális tradícióban általában a maradék és a távozók közötti, továbbra is fennálló kapcsolatot jelképezi, a széttépett anyag pedig ezt a kapcsolatot szakítja meg szimbolikus értelemben (Щепанская 2003: 115). Ennek alapján a fentieket úgy is lehetne értelmezni, mint az élő ember végleges elbocsátásának gesztusát – a kísértetszerű túlvilági lény mintegy megkegyelmez neki, s visszaengedi az élők közé. Ugyanakkor itt minden bizonnyal nem a hagyományos „élő–holt” bináris oppozícióról, azaz a folklór narratívák esetében oly gyakori „kísértethistóriáról” van szó, hanem egy sorsistennő-szerű hiedelemalak olyan késői, a modern kor feltételeihez sokban idomult változatáról, amely eredendő vonásait lényegében továbbra is megtartotta. Eszerint a mélyből, az erdőből stb. előjövő *fehérruhás asszony* nemcsak a jövőt és az emberek sorsát ismeri, de az elmaradhatatlan vászon, illetve a külalakját kizárólagosan jellemző fehér ruhája révén a szövással és fonással is kapcsolatban áll. A vászon kötelező megfelezése tehát minden valószínűség szerint a már elrendelt, azaz „megszőtt” sors vagy jövő ismeretének megosztását hivatott jelképezni.

A szláv hagyományban az ember sorsát meghatározó, azaz életének fonalát gombolyító sorsistennő-szerű alakok érdekes, s egyúttal igen elterjedt változatát képviselik a két vagy még gyakrabban három nővér alakjában megjelenő, végső soron az emberi sorsot megszemélyesítő hiedelemalakok, akik az ember születésénél éppen úgy jelen vannak, mint egész élete folyamán, vagy akár halála pillanatában is.¹² A népi elképzelések szerint már rögtön születésekor ők döntenek a gyermek életének alakulása felől, azaz nevével együtt – mintegy szimbolikusan – a gyermek homlokára „írják” a sorsát is. E három nőalak neve oroszul *szugyenyica* (*cydumь* ‘ítél-

¹² Vö. görög *moirák*; római *párkák*; balti *Dekla, Karta, Laima*; germán *nornák* stb.

kezni’), ugyanakkor a keleti szláv hagyományban már csak igen töredékesen maradtak fenn bizonyos velük kapcsolatos elképzelések (CM: 370). Az ilyen hiedelemlények alakja elsősorban a délszláv folklórban őrződött meg, s a népi hiedelemvilág domináns képzetei közé tartozik. Úgy tartják róluk, hogy a gyermek születését követő harmadik napon (ritkábban az első vagy a hetedik napon), általában éjfélkor jelennek meg a házban, és ekkor döntenek az újszülött sorsa felől (uo.). A bolgár néphit tanúsága szerint a gyermek sorsát először a legifjabb, majd a középső, végül pedig a legidősebb nővér határozza meg, s mindig ez utóbbinak a szavai bizonyulnak véglegesnek (uo.). A szerb hagyomány viszont úgy tartja, hogy először a legidősebb az azonnali halált ajánlja fel az újszülöttnak, majd a középső a testi fogyatékosságokat, míg végül a legfiatalabb és legkönyörületesebb mondja ki a végső szót. Ő határozza meg, meddig fog élni az illető, mikor házasodik meg, mi mindennel találkozik élete során, milyen boldogságban lehet majd része, s ettől kezdve ezen már senkinek sem áll hatalmában változtatni (uo.).

Az ember sorsáért felelős három nővér bolgár neve *orisznicák*, akiknek a háza a néphit szerint a világ végén, a Nap palotája mellett van (BM: 223). A róluk alkotott elképzelésekkel az idők folyamán szintén számtalan keresztény motívum kapcsolódott össze. Ennek megfelelően leginkább *Isten* küldötteinek tartják őket, bár több adat is van arra vonatkozóan, miszerint még neki sincs hatalma az *orisznicák* fölött, így az általuk kiszabott sorsot sem áll módjában megváltoztatni (uo., 223–224). Az általános vélekedés szerint ugyanakkor az *orisznicák* minden nap beszámolnak az *Istennek*, hogy hány gyermek született, s megtudakolják tőle, milyen sorsot szán nekik. Más változat szerint pedig annak függvényében határozzák meg az újszülött sorsát, hogy az *Istennél* gazdagon vagy szerényen megterített asztal fogadta-e őket. Gyakori az az elképzelés is, miszerint a sorsot az *Isten* adja az embernek, míg az *orisznicák* az élete hosszúsága felől döntenek (CM: 291). A kereszténység előtti és keresztény elképzelések keveredésének egyik legszemléletesebb példája ezzel kapcsolatban pedig az a hiedelem, mely szerint a három *orisznica* végső soron nem más, mint *Jézus Krisztus*, *Szűz Mária* és *Szent Péter*, illetve időnként egyéb három szent (uo.).

Mint a fentiekből jól látszik, a különféle női hiedelemalakok és az azokkal szoros összefüggésben álló egyéb képzetek a szláv hitvilágban, valamint az ahhoz kapcsolódó rituális gyakorlatban egyaránt meghatározó

jelentőséggel bírnak. A *földanyára* visszavezethető, sorsistennői és termékenység funkciókkal felruházott mitikus nőalakok az évszázadok folyamán lezajlott transzformációk sorozatának, illetve a pogány-keresztény elemek jellegzetes keveredésének és összekapcsolódásának köszönhetően nyerték el a XIX–XX. századi néphitből ismert szinkretikus alakjukat. Mindközben lényegi vonásaikat, illetve alapvető termékenység és sorsistennői funkcióikat – az egyes motívumok sokfélesége ellenére is – mindvégig megtartották.

IRODALOM

- Kámán, E. (szerk.) 2007, *Mélységek könyve: Orosz vallásos népelemek*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- Keszeg, V. 1999, *Mezőségi hiedelmek*. Marosvásárhely: Mentor.
- Rab, Zs. (szerk.) 1967, *Varázslók, szentek, vitézek: Óorosz népi énekek*. Budapest: Magyar Helikon.
- Seibert, J. (szerk.) 1986, *A keresztény művészet lexikona*. Budapest: Corvina Kiadó.
- БМ – Стойнев, А. (сост.), *Българска митология: Енциклопедичен речник*. София: Захарий Стоянов, 2006.
- Власова, М.Н. 2001, *Русские суеверия*. Санкт-Петербург: Азбука-классика.
- Власова, М.Н. 2013, *Мифологические рассказы русских крестьян XIX–XX вв.* Санкт-Петербург: Пушкинский Дом.
- Воропай, О. 2005, *Звичай нашого народу: Етнографічний нарис*. Київ: Велес.
- Голубкова, О.В. 1999, Женские мифологические образы в верованиях восточных славян Сибири. *Сибирский этнографический вестник* № 1. (Электронный ресурс: <<http://www.sati.archaeology.nsc.ru/Home/pub/Data/?html=sv25.htm&id=573>> (24.09.2009)).
- ЖС – *Жития святых, кн. II (Октябрь)*. Москва: Православная книга, 1992, перепеч. изд.
- Зиновьев, В.П. 1987, *Мифологические рассказы русского населения Восточной Сибири*. Новосибирск: Наука.
- Криничная, Н.А. 1995, *Нить жизни*. Петрозаводск: Изд-во Петрозаводского ун-та.
- Левкиевская, Е.Е. 2006, *Мифы русского народа*. Москва: Астрель-АСТ.
- Милорадович, В.П. 1991, Малорусские народные поверья и рассказы о пятнице. В кн.: *Українці: Народні вірування, повір'я, демонологія*. Київ: Либідь, 375–382.
- ПЛДР – Хожение Богородицы по мукам. В кн.: Дмитриева, Л.А. – Лихачев, Д.С. (сост., общ. ред.), *Памятники литературы Древней Руси: XII век*. Москва: Художественная литература, 1980, 166–183.
- Попов, Р. 2002, *Светици и демони на Балканите: Сравнително етноложко изследване*. София: Свят, Наука.
- СМ – *Славянская мифология: Энциклопедический словарь*. Москва: Эллис Лак, 1995.

- Успенский, Б.А. 1983, Мифологический аспект русской экспрессивной фразеологии I. *Studia Slavica Hung.* 29. Budapest, 33–69.
- Щепанская, Т.Б. 2003, *Культура дороги в русской мифоритуальной традиции XIX–XX вв.* Москва: Индрик.
- ЭСРЯ – Фасмер, М., *Этимологический словарь русского языка I–IV.* Москва: Прогресс, 1986–1987.

РЕЗЮМЕ

Богини-пряхи: пережитки дохристианских представлений в восточнославянской народно-мифологической традиции

Женские мифологические образы, формирование которых происходило на протяжении длительного времени, в мировоззрении и мифоритуальной традиции восточных славян играют определяющую роль. Женские мифологические персонажи, восходящие к образу матери-земли и наделенные плодородными и судьбоносными функциями, получили свой синкретический облик в результате многократных трансформаций, путем смешения и наслаивания друг на друга дохристианских и христианских элементов. При этом их основные черты и функции, даже независимо от разнообразия отдельных мотивов, более или менее сохранились вплоть до наших дней – в одних случаях частично, на уровне некоторых атрибутов, которые нередко уже окончательно оторвались от своей первичной мифологической семантики; в других случаях в целом, на комплексном уровне плодородных и, в первую очередь, судьбоносных функций.

MEDZINÁRODNÉ LITERÁRNE VZŤAHY

József N. Szabó – Zuzana Veress Burák

Pre literatúru malého národa je večným problémom, akým spôsobom sa má integrovať do svetovej literatúry, a či má šancu na to, aby bola súčasťou medzinárodného literárneho života. Dostať sa do krvného obehu svetovej literatúry nie je výhradne otázkou kvality, jazykový problém je veľakrát ťažko prekonateľnou prekážkou. Diela nevychádzajúce vo svetových jazykoch sa nevhodne, alebo vôbec neadaptujú do svetovej literatúry. Spisovatelia malých krajín a ich literárny život preto stále hľadá body prielomu a snaží sa o to, aby sa dostala do kontaktu s potentnými činiteľmi medzinárodného literárneho života, s krajinami, ktoré hrajú vedúcu rolu v univerzálnej kultúre.

Súčasne národné literatúry, jednotlivé literárne životy národov aj bez vplyvov svetovej literatúry sa môžu dostať priamo do vzájomného kontaktu. Prienik literatúr sa najmä vytvorí tam, kde existujú také spoločné korene, ktoré generujú požiadavku vzájomného spoznania literatúr. Tieto korene môžu prameniť zo spoločnej historickej minulosti, z dôvodu spolupatričnosti k totožnému kultúrnemu okruhu, z príbuznosti jazyka, ale dôležitým faktorom môže byť aj národný charakter. „Stretnutie“ národných literatúr, alebo ich rozšírenie v jednotlivých krajinách závisí aj od toho, akú má národ prestíž, ďalej či prijímacia krajina prejavuje sympatiu, alebo trebárs pestuje nenávisť voči nej.

Na literárnu prítomnosť má vplyv aj kultúrna politika, ktorá môže preferovať literatúru danej cudzej krajiny, ale môže vytvoriť aj dispreferenciu. Prijatie, či odmietnutie literatúry môže ovplyvňovať aj to, v akej situácii sa svet nachádza. V období stabilného svetového poriadku literárne vzťahy so zreteľom k národnej osvete a svetovej kultúre sú faktory, ktoré sa vzájomne posilňujú alebo oslabujú. Iný je však tento vzťah v nestabilných pomeroch, ak sa globálna civilizácia dostáva do krízy, ak malé a veľké národy trpia ťažkou poruchou identity, vtedy neporozumenie a nenávisť „zastupuje“ toleranciu.

V období historických a globálnych politických zmien je funkcia literatúry iná, a literáti dostávajú inú funkciu aj v pozmenenom systéme medzinárodných literárnych vzťahov. Táto zmena zvlášť bola platná pre Ma-

d'arsko po druhej svetovej vojne, kde medzinárodná izolácia kvôli prehratej vojne sa skĺbila s ťažkou poruchou identity. Medzinárodné posúdenie krajiny kazil vytvorený negatívny obraz Maďarov, ktorý bolo potrebné pozmeniť. Kvôli krachu predošlej politiky sa dostalo dôležitej úlohy kultúry na odstránenie predsudkov a stereotypí. V danej situácii možnosti kultúry boli lepšie preto, lebo predovšetkým ľudia ducha, literáti – aj keď zradili – boli schopní rozpoznať hodnoty národov, oni boli najskôr súci porozumieť a podieľať sa na tvorbe reálneho obrazu.

S vedomím toho, že takýmto spôsobom falošné vedomie susedných národov a zlý obraz Maďarov v západných krajinách je možné pozmeniť, literatúra zohrala po roku 1945 v Maďarsku dôležitú rolu. Dobová kultúrna diplomacia, podporovaná väčšinou spisovateľov, započala s vedomou literárnou diplomaciou, nádejajúc sa, že spoznanie maďarskej literatúry v zahraničí prispeje k porozumeniu medzi národmi, dopomôže k humanizácii sveta a vytvorí lepšiu situáciu pre Maďarov oproti mierovej zmluve, ktorá uzavrela nový svetový poriadok.

Maďarsko-rumunská spolupráca

Literatúre a spisovateľom sa dostalo priamej politickej úlohy z hľadiska rumunsko-maďarských vzťahov za povojnovej historickej katastrofy, v podmienkach nenávisti, šovinizmu a nacionalizmu. Literatúra vzala na seba dôležité poslanie kultúrnej diplomacie. Literatúra sa musela podieľať na zblížení, napomáhať v duchu porozumenia, a ak to okolnosti umožnili, musela sa zúčastniť aj na politických akciách. Literatúra v Stredo-východnej Európe mala poslanie nielen v domácej, ale aj v zahraničnej a kultúrnej politike.

Pre národy Strednej Európy okrem zemepisných parametrov imperatívne predpisovala spoluprácu aj nedávna minulosť a spoločná skúsenosť. Podmienkou bolo vzájomné spoznanie, možné vyriešenie predošlých politických konfliktov, predovšetkým národnostnej otázky. Podmienky na budovanie maďarsko-rumunských vzťahov a demokratického riešenia národnostnej otázky sa vytvorili až 4. marca 1945, po vzniknutí Grozovej vlády. Petru Groza správne rozpoznal, že naším národom sa vtedy bude vodiť dobre a formovanie maďarsko-rumunských vzťahov je nerozlučiteľné s udelením národnostných práv. Groza svojimi kultúrno-politickými krokmi chcel prispieť k realizácii osvetových možností Maďarov. Táto po-

litika, vzbudzujúca nádej, stávajúc na dobromyseľnosti a tolerancii, umožňovala vo viacerých oblastiach iniciatívu a nadviazanie kontaktov.

Nová situácia naplnila nádejou nielen Maďarov a Rumunov ochotných spolupracovať, ale aj duchovných vodcov sedmohradských Maďarov. Vo svojich plánoch, nádejách národy regiónu pracujú nie proti sebe, ale jeden za druhý, za prospech krajín Dunajskej kotliny. Tomu veril aj sedmohradský spisovateľ István Nagy, ktorý počas pobytu v Maďarsku navrhoval založenie Východo-európskeho ústavu v záujme zomknutia sa národov Karpatskej kotliny a spolupráce kultúr. Podľa jeho predstavy ústav by študoval spoločné veľké otázky tu žijúcich národov, ich kultúru, nachádzal by spoločné korene, a priblížil by život a kultúru ostatných. Okrem toho by rozšíril horizont národov Podunajska na východ, a prispel by k vytvoreniu uceleného duchovného svetonázoru (ÚMKL: 1947-44755).

Maďarsko-rumunská medzištátna spolupráca od jari 1945 bola usporiadaná, preto aj na poli kultúry bolo možné pozorovať známky radostného zblíženia. To sa prejavilo nielen vo vzájomnom povoľovaní kultúrnych spolkov, ale aj na literárnych zhromaždeniach, tak okrem iného na Petőfiho oslavách s Segesvári.¹

Pri rozširovaní maďarsko-rumunských vzťahov dostala dôležité úlohy Maďarsko-rumunská spoločnosť, v jej činnosti zohrali významnú úlohu spisovatelia. V predstavenstve organizácie boli okrem iných Gyula Illyés, József Darvas, Zoltán Szabó, Áron Tamási a Sándor Gergely. Podľa názoru spoločnosti je potrebné poukázať duchovnými zbraňami na vzájomnú odkázanosť obidvoch národov. Prebratie zodpovednosti spisovateľov na seba sa prejavilo v tom, keď padlo rozhodnutie, aby v redigovaní Maďarsko-rumunskej spoločnosti vydali zbierku *Váradí hídverés (Váradské premostenie)*, v ktorej desať-desieť maďarských a rumunských spisovateľov sa vyjadrí o maďarsko-rumunskom priateľstve (NN: 24–25).²

V Bukurešti vo vznikajúcej Rumunsko-maďarskej spoločnosti zohrali tiež dôležitú úlohu spisovatelia, ako [Mihai] Sadoveanu, Victor Eftimiu, Gala Galaction a [Alexandru] Phlippide (ÚMKL: 1946-88531). Spoločnosť prvýkrát kolektívne chcela vystúpiť na Adyho oslavách (Béládi 1981: 69; Kántor 1985: 54). Rumunskí literáti tiež pozdvihli svoj hlas. Mi-

¹ *Tiszántúli Népszava* (1945.08.23.).

² Dni Petőfiho v Segesvári podrobne analyzuje – Kántor 1985.

hai Beniuc, vynikajúci rumunský básnik, predseda zväzu spisovateľov sa uznanlivo vyjadril o činnosti Maďarsko-rumunskej spoločnosti.³

S pomedzi spisovateľov, zohrávajúcich aktívnu úlohu v spoločnosti, József Darvas dňa 21. februára 1946 sa vo svojej prednáške zaoberal vzťahom oboch národov a informoval o príčinách, pre ktoré sa v minulosti oba národy od seba oddeľovali. Vo svojej historickej reflexii poukázal však aj na sociálny boj maďarského a rumunského ľudu, a vyzdvihol tie príbuzné črty, ktoré spájali oba národy v boji za slobodu. Korene spolupráce videl v kultúre. Upriamil pozornosť na to, že poézia maďarského a rumunského ľudu je plná príbuzných prvkov, preto ich záujmy a snahy musia byť totožné. Darvas však upozornil aj na to, že sa nesmú naháňať chiméry, lebo zmiereniu rumunského a maďarského ľudu bráni nesmierne mnoho prekážok. Podľa jeho názoru, oba národy chce poštváť proti sebe predovšetkým zakorenený šovinizmus. Preto dôjde ešte k veľmi ťažkým bojom, pokiaľ oba národy sa vysporiadajú s vlastnými štváčmi, a vytvoria sa podmienky pre mierovú spoluprácu. József Darvas to videl tak, že Rumunsko pod vedením Petru Grozu kráča na tejto ceste.

Spisovateľ Lajos Zilahy pristupoval k problému cez svoje osobné skúsenosti. Hovoril o podmienkach, za akých spoznal rumunských roľníkov, a naučil sa mať rád a ctiť si rumunský ľud. Podľa jeho hodnotenia, úloha zmierenia národov padá na bedrá spisovateľov. Zilahy to videl tak, že rumunskí a maďarskí spisovatelia v minulosti a v budúcnosti vykonávali a budú vykonávať svoju povinnosť (ÚMKL: 1946-88531).

Literárne kruhy Rumunska sa tiež chopili príležitosti, aby oboznámili rumunské obecnstvo s maďarskou literatúrou. Dôležitou zastávkou toho bol týždeň Petőfiho a Adyho, taktiež popularizácia Attilu Józsefa (ÚMKL: 1946-70729). Sedmohradsko charakterizoval čulý literárny a kultúrny život, veľmi produktívne bolo aj vydávanie kníh v maďarskom jazyku. Časopis Zväzu maďarských spisovateľov v Rumunsku *Utunk* svedčil o veľmi živom literárnom živote.⁴ Zväz spisovateľov považoval za dôležité prehĺbenie vzájomných literárnych vzťahov, a vytvorenie plodnej spolupráce medzi sedmohradskou a univerzálnou maďarskou, a taktiež medzi rumunskou literatúrou (ON: 516; PI Arch.: Titk. Fi. 490.).

³ Szabadság (1946.01.30., 02.24.).

⁴ Szabadság (1946.01.05.).

Dobre sa rozvíjajúce maďarsko-rumunské vzťahy však v júni 1946 narušil rozduchávaný šovinizmus. V Sedmohradsku došlo k nepokojom a protimaďarským demonštráciám. Maďari v Rumunsku museli mnohokrát ťažko bojovať za to, aby mohli v praxi uplatňovať oficiálne garantované práva voči nacionalistickému aparátu, ktorý sa cieľavedomo postavil proti demokratickým predstavám vlády. Prvotný dôvod vzplanutia nacionalistických vášni bol ten, že 7. mája 1946 rokovanie ministrov zahraničných vecí v Paríži sa zaoberalo návrhom prípravy mieru s Maďarskom. Maďarská vláda sa v lete 1946 obrátila so žiadosťou na parížsku mierovú konferenciu, aby právny stav Maďarov žijúcich v okolitých krajinách nepovažovali za vnútornú záležitosť tej-ktorej krajiny, ale nech ho regulujú podľa medzinárodných právnych predpisov (Kántor 1985: 42).⁵ Maďarskú požiadavku však parížska konferencia odmietla. Protimaďarské akcie más Maniuovci roznecovali tým, že v Budapešti pod vplyvom parížskych rozhodnutí došlo k organizovaniu veľkolepých revizionistických demonštrácií. Tvrdenie rumunských nacionalistických kruhov nezodpovedalo skutočnosti, reč bola len o tom, že v budapeštianskej strojárni Csonka bolo možné pozorovať určitú náladu zaostrenú proti Rumunsku (ON: 73).

Počas boja proti znovu ožívajúcemu šovinizmu zohral dôležitú úlohu časopis *Valóság* a v ňom publikujúci literáti hlásaním zomknutia sa národov, žijúcich v Karpatskej kotline. Skoro každé číslo časopisu sa zaoberalo historickou minulosťou, životom susedných národov a ich kultúrou. Namiesto šovinistického štvania a vyvolávania nenávisti, vo *Valóságu* č. 1946/10. uverejnenej štúdii *Realita Podunajska* Béla Köpeczi jednoznačne prehlásil, že národy Podunajska sa na základe nacionalizmu nemôžu stretnúť. Namiesto šovinizmu len správne objasnenie hospodárskej, spoločenskej a kultúrnej reality môže viesť ku vzájomnému spoznávaniu sa a ku spolupráci (PI Arch.: 274-21/58).

Znameníť členovia duchovnej elity cítili nebezpečie spôsobené silnejúcim nacionalizmom. Elita sa však neuzavrela do veže zo slonoviny, nemeškala so vzatím nutného podielu zodpovednosti na seba. Maďarskí vedci, spisovatelia a umelci na jeseň r. 1946 vystúpili proti šovinizmu a nacionalizmu, a podali svedectvo o rumunsko-maďarskom priateľstve. Medzi nimi boli Áron Tamási, Zoltán Kodály, Dezső Keresztúry, András Alföldi, József Darvas, Ferenc Erdei, Béla Fogarasi, Sándor Gergely, István Hajnal,

⁵ *Szabadság* (1946.05.18.).

Jenő Heltai, Gyula Illyés, Dénes Jánossy, Aurél Kárpáti, Domokos Kosáry, Zsigmond Kisfaludy Strobl, György Lukács, Tamás Major, Gyula Ortutay, Pál Pátzay, Albert Szent-Györgyi, Józsi Jenő Tersánszky, Gábor Tolnai, Péter Veres a Lajos Zilahy. Zástupcovia literátov oslovili priaznivcov maďarsko-rumunského priateľstva, aby pozdvihli svoj hlas proti šovinizmu a nenávisti, a aby bojovali za pokrok a za tvorivú spoluprácu oboch národov.⁶

V maďarsko-rumunskej relácii literatúra vzala na seba misionársku rolu: spisovatelia sa pokúšali literárnymi prostriedkami a osobným príkladom zrušiť predsudky a nenávisť medzi oboma národmi. Pohotovosť literátov na poli uzatvárania kontaktov umožnila, aby sa čo najlepšie vzájomne spoznali, a otvorila sa príležitosť na reálnejšie hodnotenie literatúry. Súčasťou dobrého pomeru sedmohradskí Maďari – od časov odlúčenia od materskej krajiny – prežívali najúspešnejšie obdobie svojej kultúry. Literatúra však svoju rolu formovania vedomia a tak svoje politické poslanie splnila len čiastočne. Silnejúci rumunský šovinizmus bol silnejší ako literatúra a obetavosť spisovateľov. Literáti sa však neuzavreli do veže zo slonoviny, ale v dobrom slova zmysle prejavili svoj politický názor.

Sovietsky styk môže byť osožný

Ruská literatúra ako súčasť svetovej literatúry bola takou kultúrnou hodnotou, ktorú integrovala zodpovedná osvetová politika každej doby. Klasické ruské literárne hodnoty vždy vzdorovali politike, nezávisle od toho, do akej spojeneckej, či politickej sústavy patrilo Maďarsko. V ťažšej situácii bola dobová literatúra, pretože jej adaptácia popri hodnotových hľadiskách silne závisela od politiky. Zvlášť to bolo v posudzovaní Stalinovho Sovietskeho zväzu Horthyovským Maďarskom. V Maďarsku medzivojnového obdobia nevládol totalitný režim, napriek tomu sa neuplatnila literárno-kultúrna mnohofarebnosť. Protisovietska politika Maďarska mnohokrát neumožnila adaptovať ešte ani skutočné výsledky sovietsko-ruskej literatúry.

Strata vojny tak z hľadiska osvetovej, ako aj zahraničnej politiky vyžadovala nový prístup od Maďarska. Jedným dôležitým prejavom nového vzťahu k sovietsko-ruskej literatúre bolo, že bolo potrebné doplniť tú literárnu úrodu, ktorá z politických dôvodov medzi dvoma svetovými vojna-

⁶ *Valóság* 1945, № 10, 52–53.

mi sa nemohla dostať do maďarského literárneho vedomia. Literatúra popri národnej osvety obohacovacieho vplyvu musela vziať na seba aj dôležitú politickú misiu.

Zahranično-politická „misia“ maďarskej literatúry v sovietskej relácii preto bola veľmi významná, lebo sa vo formujúcom bipolárnom svete po r. 1945 jedna z vedúcich mocností, Sovietsky zväz sa stal v oblasti absolútne rozhodujúcim činiteľom čo sa týka Maďarov. Vzhľadom na zahranično-politickú úroveň formovania obrazu Maďarov preto Sovietsky zväz získal veľkú dôležitosť. Nebolo totiž ľahostajné, aký má vzťah táto svetová veľmoc ku krajine, a či sa podarí o nás vytvorený obraz negatívneho Maďarska pozmeniť.

Maďari už pred nadviazaním diplomatických stykov viackrát iniciovali spoluprácu v kultúrnej oblasti.⁷ Okrem krokov politických síl podniknutých smerom k Sovietskemu zväzu i civilná spoločnosť sa pokúsila nadviazať kontakty. V tomto procese bola veľmi dôležitá aktivita Maďarsko-sovietskej osvetovej spoločnosti, založenej 9. júna 1945 a angažovanie sa spisovateľov. Organizovania spoločnosti sa zúčastnil už Lajos Zilahy, Gyula Háry, Andor Gábor a László Cs. Szabó. Zvlášť dôležitá úloha pripadla Zilahymu: na zakladajúcom sneme ho poverili tým, aby sa podujal na prípravné rokovania so sovietskymi orgánmi (predovšetkým s maršalom Vorošilovom) a s maďarskou vládou. Za predsedu zvolený Zilahy svoju reč, v ktorej predstavil svoje predstavy začal tým: jednou z najdôležitejších úloh spoločnosti bude, aby mnohoro pretvoril maďarskú verejnú mienku a aby sa otvorila pred východom. Vybudovanie vzťahov so Sovietskym zväzom Zilahy považoval za veľké pozitívum, lebo takto môžeme vstúpiť do kultúrnej vzájomnosti s najmocnejšou ľudovou pospolitosťou na zemi. Jedno veľké pozitívum vytvárajúcej sa spolupráce videl Zilahy v tom, že Maďarom dáva možnosť úprimného zblíženia namiesto malovernosti, pocitu viny a pokorenia sa (NN: 42).⁸

V Maďarsku od založenia spoločnosti očakávali nielen prehĺbenie vzájomných vzťahov, ale dúfali aj to, že dopomôže k vytvoreniu reálneho obrazu o Maďaroch v Sovietskom zväze a bude produktívne pôsobiť na maďarskú kultúru, medzi iným na literatúru. Rozšírenie kultúrno-literárnych vzťahov bolo opodstatnené nielen z kultúrno-diplomatického pohľadu

⁷ Szabad Nép (1946.10.06.).

⁸ Príhovor Bélu Dálnoki Miklósa 3. septembra 1945.

du, ale aj kvôli rozšíreniu obzoru maďarskej osvety. V období Horthyho neexistovali medzi oboma krajinami literárno-umelecké vzťahy, okrem niekoľkých individuálnych iniciatív. Nakoľko demokratické Maďarsko aj na tomto poli malo záujem o nadviazanie spolupráce, v záujme demonštratívneho úmyslu budovaných vzťahov už v júni 1945 plánovali, že v Komornom divadle (Kamaraszínház) uvedú na scénu divadelné dielo *Búrlivý západ slnka* [film Deputat batiky, 1936; v Budapešti uvedené na scéne až v r. 1950] (ÚMKL: 1945-9116).

Aj časopisy čoskoro písali o hodnotách ruskej literatúry. Prvé periodikum takéhoto druhu, *Magyarok* (Maďari) uverejnil Majakovského v tlmočení Gézu Képesa a Puškina v preklade Lőrinc Szabóa. Ako periodikum Maďarsko-sovietskej osvetovej spoločnosti v decembri 1945 vyšiel časopis *Irodalom – Tudomány* (Literatúra – veda). Už prvé číslo uverejnilo preklady Puškina, Lermontova a Slovo o pluku Igorovom od Sarolty Lányi. Oboznamuje s básňami Jesenina, Majakovského, Bloka, Kolcova a Gorkého, taktiež s krásnou literatúrou Katajeva, Tichonova, Šolochova, Tolstého, Platonova, Simonova, Fadejeva a Gorkého (ÚMKL: 1945-9116). Z pohľadu popularizácie sovietskej literatúry v Maďarsku bolo dôležitou zastávkou, že v novembri 1945 navštívil Maďarsko [Ilja] Ehrenburg (Béládi 1981: 67–68). Aj vydavateľstvá kníh sa snažili nahradiť zanedbané. V r. 1945 vyšla práca Jenő Győri Juhásza *Antológia ruských básnikov* (Orosz költők antológiája). V tom istom roku uverejnili divadelné dielo Gogoľa Pytačky.⁹

Ako vo väčšine oblastí kultúry, ani v literatúre sa nepodarilo dosiahnuť cieľ, v ktorý kultúrna diplomacia a spisovatelia dúfali. Maďarsko v krátkej dobe, podľa možnosti, adaptovalo sovietsko-ruskú literatúru, ale vtedy Sovieti zostali pasívni. Dôvodom tohto postoja bolo, že do podpísania mierovej zmluvy s Maďarskom čo sa týka jej budúcnosti, Sovietsky zväz na poli kultúrnych a vedeckých stykov preferoval väčšinou len takú spoluprácu, ktorá nebola spojená s obojstrannými záväzkami. V sovietskom postoji došlo k zmene až po „vyjasnení“ medzinárodných vzťahov a po jednoznačnej zmene maďarskej vnútropolitckej situácie. Vo februári 1947 podpísali mierovú zmluvu a počas jari z politického života vytlačili sily zastupujúce občiansku alternatívu. V „novej“ situácii sa už sovietska orientácia modifikovala.

⁹ *Szabad Nép* (1945.11.21.).

LITERATÚRA

- Béládi, M. (szerk.) 1981, *A magyar irodalom története 1945–1975 I.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kántor, L. 1985, Illyés Gyula – és a béke asztala [Gyula Illyés a stôl mieru]. *Valóság* № 12, 42–55.
- NN – *A Nemzetgyűlés naplója I.* [Denník národného zhromaždenia]. Budapest: Athenaeum Kiadó, 1946.
- ON – *Az Országgyűlés naplója II.* [Denník parlamentu]. Budapest: Athenaeum Kiadó, 1948.
- PI Arch. – *Párttörténeti Intézet Levéltára.* Budapest.
- ÚMKL – *Új Magyar Központi Levéltár XIX-I-le* [Nový maďarský centrálny archív]. 1945–1947.

BÁTHORY ISTVÁN, „A REGISZTRÁLT KOZÁKSÁG ATYJA”

Varga Beáta

A Rzeczpospolita „arany évszázada” Báthory István 10 éves lengyelországi uralkodásával (1576–1586) vette kezdetét, akinek a nevét a lengyel királyok történelmi panteonjában Sobieski János névvel említik egy sorban (Olejnik 1988; Besala 1992). A lengyel–litván nemességnek 1576-ban olyan uralkodóra volt szüksége, aki 1) hajlandóságot mutatott közöttük, azaz a lengyel–litván állam területén élni; 2) hatékony valláspolitikát képes folytatni, azaz „kezelni” illetve „kézben tartani” az ortodox egyházat; 3) megfelelő fizikai adottságokkal és katonai tapasztalatokkal rendelkezik ahhoz, hogy megvédje Lengyelországot az ellenségeivel – törökökkel, tatárokkal és oroszokkal – szemben; 4) hajlandó feleségül venni Jagelló Annát. A többi uralkodójelölt¹ közül egyik sem felelt meg maradéktalanul ezeknek a követelményeknek, illetve elvárásoknak, így tudott a lengyel trónra kerülni az eredetileg az „esélytelenek nyugalmával” indult jelölt, Báthory István. Fontos azt is megemlíteni, hogy az erdélyi fejedelem a három Zborowski fivér – Andrzej, Samuel és Piotr – ösztönzésére döntött arról, hogy bekapcsolódik a lengyel királyválasztási küzdelembe. Reinhold Heidenstein² a fejedelem sikerét elsősorban azzal magyarázza, „*hogy a korona semmiképpen se juthasson osztrák jelöltnek [...] a köznemesség Báthory István erdélyi fejedelmet választotta Anna férjéül és választotta Lengyelország királyává*”.³ Ezenkívül Gebei Sándor érvelésében a királyválasztás kimeneteléhez az is hozzájárult, hogy valójában egyik nagyhatalom se nézte volna jó szemmel, ha a Rzeczpospolita szövetségre lép valamelyik

¹ A Habsburgok három jelölttel képviseltették magukat a lengyel királyválasztás folyamatában: Miksa császár mellett fia, Ernő, valamint I. Ferdinánd fia, Ferdinánd herceg is jelentkezett a trónra. IV. (Rettegett) Iván orosz cár is bejelentette az igényét a megüresedett lengyel trónra, valamint I. (Öreg) Zsigmond lengyel király lányának, Jagelló Katalinnak a férje III. (Vasa) János svéd király is. „Piast”-okat, nemzeti királyjelölteket is állítottak Jan Kostka sandomierzi, Mikołaj Mielecki podóliai és Andrzej Tęczyński betzi vajdák személyében. Alfons d’Este herceg és a cseh Rosenberg Wilhelm is szerzett magának támogatókat és valójában csak a lista végén szerepelt a szinte teljesen esélytelen Báthory István neve.

² Báthory István titkára volt.

³ Reinhold Heidenstein a királyválasztó gyűlésről (l. Heidenstein: 133–134).

szomszédos állammal és túlzottan megerősödik (Gebei 2004: 33). Végezetül azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy Báthory elsősorban a török szultán támogatásával került a lengyel–litván állam trónjára.⁴

A 42 évesen trónra jutott lengyel uralkodó kezdettől fogva mintha egy vulkán mélyére került volna, ahol a lengyel slachta csak egy engedelmes és irányítható bábót látott benne, akinek a kezébe a legkevésbé sem akartak igazi hatalmat adni. Szádeczky Lajos találóan foglalja össze és fogalmazza meg a lengyel „nemesi köztársaság” lényegét. *„Nem volt az sem monarchia, sem respublica, vagy oligarchia [...] Mindenikből valami. Jobban elnevezni alig lehetne, mint magok a lengyelek: királyi köztársaság”* (Szádeczky 1887: 8). A főúri mágnás családokkal szemben Báthory megpróbált egy biztos társadalmi bázist kiépíteni a szakképzett hivatalnok-nemességre támaszkodva (Veress 1944: 3–4), akik közül annak a *Jan Zamoy-skinak* (Leśniewski 2008: 41–43) a nevét kell elsősorban kiemelni, aki először kancellár (Balla 2013: 23), majd később korona-hetman, azaz a lengyel hadsereg főparancsnoka is lett (AJZ: 415–416).

Hogy némileg elterelje a figyelmet a belpolitikai problémáktól, Báthory háborúra készülődött Oroszországgal, de a kétfrontos háború elkerülése érdekében létfontosságúnak bizonyult a béke fenntartása a déli határvidéken. IV. Iván-ellenes terveiben a lengyel uralkodó fontos szerepet szánt a *zaporozsjei kozákoknak*. A kozák elnevezést akkoriban a lengyel–litván állam déli határvidékén élő, olyan nehezen fegyelmezhető csoportokra vonatkoztatva használták, akik magukat mindenféle politikai szervezeten kívül állónak tekintették. A kozákok⁵ gyakran összeütközésbe kerültek a feu-

⁴ A törökbarát politika jutatta a Báthory-családot az erdélyi fejedelmi trónra, Báthory Istvánt pedig a lengyel királyi székbe. Egy Habsburg-uralkodó lengyel trónra juttatása esetén a szultán egy lengyel hadjárat megindításával fenyegette meg a királyválasztó szejmet.

⁵ Társadalmi helyzetüket tekintve a *kozákokat* közbenső társadalmi rétegnek tekinthetjük a nemesség és a parasztság között. Az ukrainai kozákság mint új társadalmi-politikai tényező a XV. század második felében jelent meg a történelem színpadán. Az 1490-es évek végére már viszonylag kiterjedt területen éltek a Dnyeper alsó folyása mentén, ahol a vadászat, halászat és földművelés mellett élénk kereskedelmi tevékenységet folytattak. Az ukrainai kozákság története folyamán különféle társadalmi talajból táplálkozott: közéjük kezdetben az Észak- és Nyugat-Ukrajnából és Belorussziából a Dnyeperhez menekült, elszegényedett városlakók és deklasszáldott kisnemesek álltak, akik megtagadtak mindenféle feudális szolgáltatási kötelezettséget, magukat szabadnak nyilvánították és egyedüli törvényes uruknak a lengyel királyt ismerték el.

dális renddel, de ezen konfliktusok ellenére meghatározó „önkéntes honvéddő elemmé” váltak a XVI. század második felére. A lengyel nemességnek az ellenük fellépő erőszakos akciói következtében az alábbi lehetőségek közül választhattak: 1) bizonyos kedvezményekért cserében visszatérnek a feudális függésbe; 2) zsoldosként belépnek a nemesi magánhadseregekbe; 3) a lengyel–litván állam határőrszolgálatába állnak; 4) a többnyire még lakatlan déli területekre vonulnak vissza, mintegy megőrizve ezáltal szabadságukat. Az utóbbi három alternatíva alapján a kozákság három típusa formálódott ki a XVI. század végére: a magánföldesúri, az állami vagy lajstromozott és a „szabad” kozákság. A legtöbben az utóbbi verzió mellett döntöttek és a Dnyeper alsó folyása menti zuhogókhoz (= za porogi) települtek át (Антонович 1991: 51–52; Гурбик 1999: 5–7), ahol az 1540-es években megalapították „harci államukat”, a *Zaporozsjei Szciset*.⁶ A zaporozsjei kozákok a városi autonómiánál is kiterjedtebb, sajátos önkormányzati formát hoztak létre (Фиров 2010: 14), amelyet *keresztény kozák köztársaságnak* (Голобуцкий 1957: 48) is neveznek a történetírók.

A varsói kormányzat – a lengyel nemesség nyomásának engedve – kezdettől fogva szabályozni próbálta a kozákság létszámának alakulását. Teljes megsemmisítésük azonban érthető módon nem állt érdekében a lengyel királyoknak, hiszen igényeltek egy olyan hivatásos katonai réteget, amelyet szükség esetén nemcsak a külső ellenség, hanem a hatalmaskodó lengyel főurak ellen is bevetethetnek. A lengyel kormányzat a szejm nyomására kezdetben fenyegető rendeletek (Архив ЮЗР: 4, 12, 28, 33, 44, 84, 130, 190, 200, 253) sorával próbálta kordában tartani a nyughatatlan kozákságot, de ezek a kísérletek kevés sikerrel jártak, mert bár Varsó részéről az elszántságban és a szigorban nem volt hiány, többnyire hiányzott a rendeletek betartásához szükséges katonai erő.

⁶ Legfőbb hatalmi szervüké az évente január 1-jén összehívott Hadsereg Rada vált, amelynek működése lényegében a katonai demokrácia elvén alapult. A legmagasabb katonai tisztség a kosevoj-atamán (később: hetman) volt, amelynek viselője kiterjedt jogkörrel rendelkezett, de tevékenységét a kozák elitet tömörítő Sztarsina Rada szigorúan ellenőrizte.

Először I. Zsigmond⁷ tett – sikertelen – kísérletet 1512-ben a kozákok egy részének állami szolgálatba állítására, de ezt a célkitűzést majd csak II. Zsigmond Ágostonnak sikerült véghez vinnie 1572-ben (Голобуцкий 1957: 89–90). „Mögöttes” szándék is húzódott azonban a lengyel uralkodó kozák-politikájában, ugyanis nem mellékesen a kozákok egy részének állami zsoldba fogadásával a kozákok egységét is meg akarta bontani és a jobbágyi függésből való menekülésüknek gátat szabni. Az állami lajstromba felvett 300 kozákot hivatalosan is elismerték, tehát ettől kezdve nemcsak *de facto*, hanem *de jure* is léteztek. Ez a regisztrált kozák osztág hamar feloszlott ugyan, de maga a megjelenése precedens értékűnek számított: ezen 300 fő kikerült a lengyel hivatalnokok, a sztaroszták ellenőrzése alól és közvetlenül a lengyel sereg főparancsnokának, a korona-hetmannak lett alárendelve.

Lengyel királyként kezdettől fogva felkeltette Báthory érdeklődését a hajdúsághoz hasonló társadalmi helyzetű és katonai funkciót betöltő ukrainai kozákság. Magában Báthoryban is sok kozák vonás volt fellelhető (Стороженко 1904: 7) a történetírók szerint: hadjáratok idején nem félt a puszta földön aludni, nem vitt magával konyhaszemélyzetet, a legegyszerűbb étellel is beérte. Nem sokkal Lengyelországba érkezését követően személyesen is találkozott a dnyeperi kozákok képviselőivel: 1576 májusában egy kozák delegáció jelent meg a királynál Ivan Szevernij és Fjodor Zahvosztij vezetésével (ŽD: 80), de a köztük lezajlott tárgyalásokról nem maradtak fenn írott források.

Báthory kezdettől fogva tisztában volt a kozákok bizonytalan társadalmi helyzetével, amely meggyőződését Reinhold Heidenstein is megerősítette: *„Bárki, aki nehéz helyzetbe került vagy főbenjáró bűne miatt elítéltek és bárkik, akik számára a nehéz anyagi körülményei vagy a törvények nem tették lehetővé, hogy a hazájukban éljenek, összegyűltek a déli határvidék „senki földjén”, hogy fosztogatásból és zsákmányszerzésből tartsák fenn magukat...”* (Гейденштейн 1889: 11).

⁷ Az uralkodó a szejmen a nemességnek felajánlotta, hogy pénzzel megválthatják a katonai szolgálati kötelezettségüket és ebből az összegből a király egy 3000 fős – állandó – főleg kozákokból álló – hadsereget akart felállítani. A slachta azonban az ún. „nemesei felkelés” intézményét nemcsak kötelezettségnek, hanem elsősorban privilégiumnak tekintette, amellyel a központi hatalmat sakkban tarthatja, ezért az uralkodó indítványát egyhangúlag elvetették.

Megszerezve a lengyel trónt, Báthorynak nem volt szabad elfelejtenie, hogy azt elsősorban kinek köszönhette és lengyel királyként mindent meg kellett tennie annak érdekében, hogy a Rzeczpospolita külpolitikai irányvonalával (Купин 2014: 73–74) ne váltsa ki a szultán rosszállását (Veress 1944: 52, 67, 70, 81). Ugyanakkor a dnyeperi kozákok a török–tatár területekre való állandó betöréseikkel és a Moldvai Fejedelemség ügyei-be való beavatkozásukkal folyamatosan fenyegették a lengyel–török békés kapcsolatokat és kiválthatták a szultán és a krími kán esetleges támadó hadjáratait. Mint ahogyan azonban a török uralkodók nem mindig tudtak hatni a tatárokra, hasonlóképpen a lengyel királyok sem a kozákokra, amely utóbbiak a tatár és török hadjárataikat „szent háborúnak” nevezték (Zsirkó 1909: 23). Így valójában nem is lehet csodálkozni azon, hogy Báthory kezdettől fogva ellenszenvvel viseltetett a kozákokkal szemben. Éppen 1576 tavaszán, amikor a leendő uralkodó Lengyelországba érkezett, a szicskozákok ismét betörték tatár területekre, ami a török és a tatár uralkodó panaszos leveleit váltotta ki a lengyel kormányzat felé. A krími tatár hadak felett aratott győzelmet követően a kozákok a hús legfontosabb hadifoglyot elküldték „ajándékba” a lengyel királynak, aki nem értékelte a kozákok gesztusát, de nem akarta a kozákokat sem teljesen elidegeníteni magától, ezért a foglyokat kísérő kozák küldöttség tagjainak birtokokat adományozott, miközben a tatár foglyokat teljesen felszerelt lovakkal és pénzzel látta el, majd hazaengedte őket. Még ha nem is volt Báthory abban a helyzetben, hogy leszámoljon a kozákokkal az engedetlenségük miatt, a foglyok elengedésével legalább azt meg tudta akadályozni, hogy ugyanezt a szultán tegye meg velük egy büntetőhadjárat során.

1576 decemberében *Andrzej Taranowski* küldöttsége vitte Báthory levelét Devlet-Girej „perekopi cárhoz” (Veress 1944: 69), amelyben a lengyel király felhatalmazta őt, hogy a területére betörő kozákokat elfoghatja és kivégeztetheti, hiszen ők egyetlen uralkodó fennhatóságát sem ismerik el maguk felett. Hasonló levélváltásra a későbbiekben többször is sor került a lengyel és a tatár kormányzat között, de a kán panaszait Báthory mindig azzal hárította el magától, hogy nem kompetens az ügyben, hiszen a szicskozákok nem az ő alattvalói. A moldvai és a tatár követekkel folytatott tárgyalások eredményeként a királyi kancelláriában négy, a kozákokra vonatkozó dokumentum látott napvilágot 1578. április 4-én.

1) Az első királyi univerzálében (AHRGP: 32) Báthory arról ír, hogy az a hír jutott tudomására, hogy a lengyel korona egyes alattvalói en-

gedély nélküli katonai akciókat szerveznek Moldva és Havasalföld ellen, megsértve ezáltal a Rzeczpospolita és ezen fejedelemségek uralkodói közötti békeszerződéseket. Emiatt a király *Jan Tarlo* lublini vajdát teljes jogkörrel felruházva megbízta azzal a feladattal, hogy „rendet tegyen” a zaporozsjei kozákok között és a bűnösöket elítélje. 1578 nyarán *Jan Tarlo* a déli határvidékre utazott, hogy véget vessen a szicskozákok által a török és krími tatár területek ellen intézett sorozatos portyázó hadjáratainak, amely feladatát a lengyel hivatalnok nem tudta maradéktalanul teljesíteni, ugyanis nem rendelkezett velük szemben kellően hatékony katonai erővel (KP: 1441). Miután a vajda visszatért Varsóba 1578 szeptemberében, arról tett jelentést Báthorynak, hogy a szicskozákok túlnyomórészt a kijevi vajda, *Konsztantin Osztrozsszkij* herceg és a braclavi vajda, *Janusz Zbarazsszkij* herceg birtokairól kerülnek ki (AHRGP: 145).

2) Báthory a második felhívását Konsztantin Osztrozsszkij kijevi vajdához intézte, akit emlékeztetett a perekopi „cárnak” korábban tett azon ígéretére, miszerint a déli határvidékre vonul és elűzi onnan a „rabló lenti kozákokat” és példásan megbünteti őket.

3) A harmadik univerzáléját a lengyel uralkodó az „ukrán”, határ menti – bari, braclavi, vinnyicai, Bila Cerkva-i, kijevi, cserkasszi, kanyevi – sztarosztákhoz intézte, akiket felszólított arra, hogy minden lehetséges módon segítsék Osztrozsszkijt a „lenti” kozákok elűzésében és megtiltotta nekik, hogy védelmükbe vegyék a kozákokat (uo., 23).

4) A negyedik dokumentum (uo., 35) a Mohamed-Girajhoz indítandó *Martin Vronewski* követ instrukcióit tartalmazta: a király békét ajánlott a kánnak a következő feltételekkel: 1) adja ki a korábban fogságba ejtett lengyel hadifoglyokat; 2) ne emeljen azon adók mértékén, amelyeket még Zsigmond Ágost idején határoztak meg; 3) a kán indítson hadjáratot Oroszország ellen. Majd a követnek arról is tudósítani kellett a kánt, hogy Báthory parancsot adott a szicskozákok szétkergetésére.

1578 szeptemberében kozák küldöttség érkezett a királyhoz (Сроженко 1904: 70), akik a szicskozákok nevében felajánlották a szolgálataikat Báthorynak és megígérték, hogy bárhol harcolnak, ahová a király küldi őket (Голобуцкий 1957: 92–93). Elődeihez hasonlóan Báthory István is arra törekedett, hogy a kozákokat minél nagyobb számban állami szolgálatba állítsa még akkor is, ha ezen terve kivitelezésében a lengyel nemesség ellenállásával is meg kellett küzdenie. Jóllehet az utolsó Jagelló-uralkodó, Zsigmond Ágost hűségére már korábban felesküdt 300 szics-

kozák, valójában hivatalosan Báthory István hozta létre a lajstromozott kozákság intézményét azáltal, hogy az 1578 szeptemberében kiadott *Egyezmény a szicskozákokkal* (Szoglasenyije sz nyizovcami, l. AHRGP: 337) elnevezésű rendelete értelmében az állami szolgálatba fogadott kozákok – először 500, majd 1583-ban 600 fő – 1) adómentességet kaptak és mentesültek az egyházi és földesúri terhek alól; 2) függetlenedtek a helyi adminisztráció hatásköre alól, azaz önkormányzati jogot kaptak; 3) központjukként Trehtyemirov városát jelölték ki (Илєпѡак 2010: 9), hetmanjukká pedig a cserkasszi sztarosztát, Wiśniowiecki herceget nevezték ki. December 6-án a kozákok felesküdték társaik nevében is az uralkodóra, és megígérték, hogy nem folytatnak portyázásokat török–tatár területek ellen. Zsirkó János találóan foglalja össze a lajstromozott kozákság intézményének lényegét: „Eddig ők (= a kozákok) okoztak zavarokat, most pedig őket tette (= Báthory) a rend őreivé. Felügyelnek a többi, különösen zaporogi kozákokra, védelmezik a határt a tatár ellen, de most az állam érdekében” (Zsirkó 1909: 24). Ugyanakkor azt is meg kell jegyeznünk, hogy az állami regiszterbe nem került kozákokat a rendelet törvényen kívül helyezte és a korábbi lakóhelyükre történő visszatérésre szólította fel őket.

Báthory István úgy ítélte meg, hogy a fenti intézkedéseivel egyrészt teljesítette a perekopi kánnak korábban tett ígéretét, miszerint véget vet a „lenti” kozákok portyázásainak; másrészt egyúttal az állandó hadseregét olyan kontingenssel növelte, amelynek tagjai kiemelkedő katonai tapasztalattal rendelkeztek. Ezzel biztosítottnak vélte a déli határvidék békéjét és hozzákezdhetett az Oroszország ellen háborúhoz, amelyhez már nem volt elegendő katonai erő a hagyományos lengyel „nemesi felkelés”⁸ intézménye, amely elavultnak számított és nem felelt meg a korszak modernebb harcászati követelményeinek, mert a harcba szólított nemesi hadakat nagyon lassan lehetett mozgósítani; nem tartották be a katonai fegyelmet és nem engedelmeskedtek a király katonai vezetőinek; hiányosan és elavult fegyverekkel voltak felszerelve; nem akartak hosszabb hadjáratokban részt venni (Olejnik 1988: 102–103). Báthorynak olyan ütőképes és tapasztalt hadsereg volt szüksége IV. Iván ellen, amelyik állandó hadkészültségben áll és gyorsan lehet mozgósítani, engedelmes „fegyverként” szolgál az uralkodó kezében és ismeri a korszak fejlettebb katonai taktikáját. A király

⁸ Elvileg szükség esetén a Rzeczpospolita képes volt egy 100 ezer fős hadsereget kiállítani.

ennek érdekében 1) arra kötelezte a lengyel pánokat, hogy saját költsé-
gükre lovas huszár és tüzér csapatokat állítsanak ki és bocsássanak Báthory
rendelkezésére; 2) bevetette a livóniai háborúban a magyar hajdúkat és kül-
földi – német, skót... – zsoldos csapatokat; 3) a lengyel jobbágyságból gya-
logos hadakat szervezett (Szabó 2009: 73–74).

Ki kell ugyanakkor emelnünk, hogy valójában lényeges különbség
mutatkozott meg Báthory és az elődei kozák politikájában: Báthory elődei
a zsoldfizetésért cserében megelégedtek azzal, hogy egy meghatározott
számú – 300 fő – kozák csapat áll szükség esetén a rendelkezésükre,
ugyanakkor nem törekedtek arra, hogy konkrétan meghatározott szervezeti
formával lássák el ezt a speciális kozák taktikai egységet. Ehhez képest Bá-
thory felemelte a zsoldjukat – jöllehet ez az emelt összeg elvileg csak a li-
vóniai háború idejére szólt – és magyar mintára 500 főben határozta meg a
regisztrált kozák sereg létszámát; létrehozott egy ezredszervezetet hetman-
nal és hadseregírtkarral az élen, valamint külön zászlót is adományozott a
számukra. Báthory István először adományozott bulavát a kozák hetman-
nak, amely lépésével a hetmant jelképesen a litván hetmanokkal azonos
jogállásba helyezte.

Báthory végül azzal a meggyőződéssel utazott el 1578. szeptember
17-én Lembergől, hogy miután a szicskozákok egy részét állami szolgál-
latba fogadta, ezzel véget vetett azoknak Moldvába és a török–tatár-határ
menti térségbe való rendszeres betöréseiknek. Ugyanakkor azt nem vette
figyelembe, hogy ő csak 500 főt vette be a regiszterbe, míg a portyázó ko-
zák csapatok száma általában a 3–4 ezer főt is elérte, amiről egyébként a
krími kán is többször informálta őt. 1578 végére tehát kiderült, hogy Bá-
thory csak a kozákok minimális részét tudta lekötni, így többségük tovább-
ra is bátorítatlanul folytatta a portyázásokat, ezért hamarosan szerte is fosz-
lottak a király reményei a „lenti” kozákok „pacifikálásával” kapcsolatban.⁹

Livóniai háború

Báthory István az általa megreformált ütőképes hadseregére tá-
maszkodva három hadjáratban legyőzte IV. Ivánt és visszahódította tőle

⁹Már 1578 novemberében újabb Moldva elleni kozák betörésre került sor: egy
újabb moldvai trónkövetelőt, *Konsztantin Lakusztát* támogatták, aki azon Stefan Lakusza
fiának adta ki magát, akinek korábban rövid időre (1539–1540) sikerült megszereznie a
moldvai fejedelmi trónt. Az 1578. decemberi Moldva elleni támadásuk azonban sikertelen-
ül zárult, de 1579 tavaszán újra próbálkoztak.

Livóniát. Elfoglalta Polockot (1579), Velikije Lukit (1580) és Narvát (1581). Pszkovot ugyan az oroszok megvédték, de Oroszország elvesztette a háborút. Ezen hadjáratokkal egy időben *Mihail Wiśniowiecki* cserkasszi sztarosztja mint a regisztrált kozák had hetmanja a király parancsára támadásokat indított Oroszország délnyugati határvidéke ellen.¹⁰

Az 1579. évben a *regisztrált kozák ezred* nem vett részt Báthory Polock elleni hadjáratában, hanem a déli határokat kellett védenie és arra ügyelni, hogy a tatárok betartsák az egyezséget és ne törjenek be a Rzeczpospolita területére, ugyanis a lengyel sereg a livóniai háborúval (Хаїде 2014: 118) volt elfoglalva, így a déli határok védtelenek maradtak. Mindközben a *szicskozák* egyes csapatai továbbra is folytatták a déli portyázásaikat, viszont egy részük a zsákmányszerzés reményében önként csatlakozott Báthoryhoz a Polock ellen ostromban (ŽD: 204), a „lenti” kozákok egy csoportja pedig Wiśniowiecki seregében szolgált zsoldosként.

1580-ban a lajstromozott kozákok *Jan Oryszowski* vezetésével csatlakoztak Báthory hadaihoz és részt vettek a király Velikije Luki elleni hadjáratában, amely stratégiai fordulatot eredményezett a livóniai háború menetében (Szabó 2011b). „[...] a lenti kozákok Jan Oryszowski vezetésével másik irányban törtek be orosz területre és eljutottak Sztarodubig, felégetve a környéket [...] majd hatalmas zsákmánnyal tértek haza” – olvashatjuk Heidenstein (Гейденштейн 1889: 101) leírásában.

Ezenkívül több kisebb kozák kontingens harcolt Osztrozsszkij, Wiśniowiecki és Zbarazsszkij seregében a hadjárat során. Összességében mintegy 4000 szicskozák vett részt az 1580. évi hadjáratban, ezért érthető, hogy ebben az évben nem indultak kozák portyák török–tatár területek ellen. Vagyis a lengyel kormányzat a kozákok alkalmazásával valójában két legyet ütött egy csapásra: egyrészt hatékonyabbá tette a lengyel sereg ütközési képességét, másrészt biztosította a békét a déli határvidéken, elkerülve ezáltal a kétfrontos háború kialakulását.

1581-ben a *regisztrált kozákok* nem vettek részt Pszkov ostromában, hanem Oryszowski vezetésével a déli határokra lettek vezényelve a krími tatárok ellenében (ŽD: 294–295), ahol két szökött tatár cárevicset fogtak el, ezért június 20-án egy tatár követ panaszkodott a lengyel kormányzatnál, mintha a kozákok bosszúságot okoztak volna nekik.

¹⁰ Brjanszk, Karacsev, Rilszk, Putyivl.

Ami a *szicskozák*okat illeti, tartották magukat a szavukhoz és 1581 nyarán nem folytattak portyázásokat az ellenséges területre, ami azzal is magyarázható, hogy a körükben tartózkodott *Samuil Zborowski*, aki azt tervezte, hogy nem a megszokott irányból, nyugatról támad Oroszország ellen, hanem délnyugatról. Zborowski éppen ezért nem csatlakozott a lengyel fősereghez Pszkov ostromában, hanem egy kisebb csapattal először Kanyevbe vonult, majd Zaporozsjébe, hogy a szicskozákokkal együtt Putyivl felől törjenek be orosz területekre. Vagyis a lengyel főúr azt tervezte, hogy sereget szervez a „lenti” kozákokból és zsoldos tatár csapatokkal egészülvé támadást indít Oroszország ellen, párhuzamosan a pszkovi hadjáratral. Abban is reménykedett, hogy szövetkezni tud Wiśniowieckivel is, aki szintén az orosz területek elleni délnyugati támadást tervezte.

A zaporozsjei kozákok rendszeres fosztogató hadjáratai török és tatár területekre Báthory Oroszország elleni hadjáratai során jelentősen megritkultak, de 1582 tavaszával újult erővel ismétlődtek meg, ami azzal magyarázható, hogy míg a lengyel uralkodó korábban „lekötötte a kozákokat” és új jövedelemszerzési forrást biztosított a számukra az orosz területek kifosztásában, addig a livóniai háború befejezését követően nemcsak a regisztrált kozákok, hanem a szicskozák is „munka nélkül” maradtak.

Sajátosan alakult a szejm hozzáállása a „kozák kérdéshez” 1578–1582 között. 1578-ban az Oroszországgal küszöbön álló háború miatt az országgyűlésen a nemesség attól tartott, hogy a kozák portyázások kiválthatják a tatár és török bosszúhadjáratokat akkor, amikor a lengyel hadak északnyugaton lesznek lekötve, ezért a szejm szabad kezet adott Báthorynak az engedetlen szicskozákok felkutatásában és megbüntetésében, sőt még afölött is szemet hunytak, hogy a király a kozákok közé állt lengyel nemeseket is megbüntetheti. 1582-re azonban a livóniai háború befejezését követően változott a helyzet a kozákok megítélésében, a nemesség ugyanis tisztában volt azzal, hogy sokan közülük, miután már nem voltak elfoglalva a IV. Iván elleni háborúban, csatlakoznak a kozákokhoz a tatár és török területek elleni zsákmányszerző hadjárataikban (VL: 310–311), ezért arról döntöttek, hogy megvonják a királytól azt a jogot, hogy szabadon leszámolhat a szicskozákokkal, amely jogkör a szejm kizárólagos hatáskörébe került.

1582 decemberében Báthoryhoz újabb tatár küldöttség érkezett, akik háborúval fenyegettek, amennyiben a király nem tudja kordában tartani a kozákokat, amivel egy időben a török nagyvezér, Szinán basa is le-

velet küldött Varsóba, amelyben megfenyegette a lengyel kormányzatot, hogy amennyiben a tatárok követelései nem teljesülnek, úgy egy 40 ezer fős török sereg támad Lengyelország ellen (Стороженко 1904: 98–99). A lengyel kormányzat nem volt felkészülve egy újabb háborúra, Báthory mégis azt válaszolta a tatár és török követeknek, hogy nem áll módjában teljesíteni a követeléseiket, mert a kozákok továbbra is kívül esnek a hatalmi szféráján és önhatalmúlag cselekednek.

1583 nyarán a szicskozákok török területek ellen támadtak, ezért Báthory csapatokat küldött azon engedetlen kozákok megbüntetésére, akik részt vettek ebben a hadjáratban. A vizsgálat során arra is fény derült, hogy a török-ellenes támadásban fontos szerepet vállalt Samuil Zborowski, akit a király titkos parancsára, majd rajta kívül még 30 kozák vezetőt is kivégeztek Zamoyski utasítására. Báthory azonban nem tudta megfélemlíteni a kozákokat (Крип'якевич–Грушевський 1908: 53–54, 57–64), azok továbbra is folytatták a portyázásaikat, a kozák lajstrom csak egy kis részüket kötötte le. Az igazi megoldást az jelentette volna, ha a déli határvidéken megerősíti az erődöket, növeli az ottani helyőrségeket és betelepíti a térséget. A szicskozákokat majd csak II. Katalinnak sikerült „hatástalanítani” azáltal, hogy 1775-ben megszüntette a Zaporozsjei Szicset és 1783-ban elfoglalta a Krími Kánság területét.

Összegzés

Valójában a kozákok ugyanazok maradtak Báthory uralkodása idején, akik korábban is voltak: a lengyel–litván állam számára folyamatos veszélyforrást jelentő rablók és fosztogató elemek. Évről-évre nőtt a létszámuk és a tevékenységük egyre inkább katonai jelleget öltött, legfőbb megélhetési forrásuk – a halászat, vadászat és méhészet mellett – a Moldva elleni hadjáratok lettek (amelyek során ottani trónkövetelőket támogattak), valamint a török és tatár területek elleni rendszeres támadások. A lengyel uralkodó a livóniai háború idején abban volt érdekelt, hogy délen megőrizze a békét a török szultánnal és a krími kánnal, de a szicskozákok ezt a békét állandóan veszélyeztették.

Báthory több módszert is kipróbált a kozákok megregulázására: megfélemlítéssel, kivégzésekkel próbálta féken tartani a kozákokat, amihez 1578-ban a szejm szabad kezét adott neki, majd Devlet-Girej, a „perekopi cár” javaslatára Báthory megpróbálkozott az állami szolgálatba fogadásukkal is, de arra nem volt elegendő anyagi fedezete sem az állami kincstár-

ban, sem saját pénzéből, hogy ezt a több ezres tömeget lajstromba vegye, ezért részsikereket tudott csak elérni. Így valójában az a megoldás, hogy a 4–5 ezer főre tehető szicskozákságból 500–600 főt állami szolgálatba fogadott, nem vezetett sehová, ugyanis a regiszterbe be nem került kozákok folytatták a korábbi rabló-fosztogató tevékenységüket. Báthory István és Jan Zamoyski tisztában voltak azzal, hogy véget kellene vetni a kozákok önkényeskedéseinek, de szembesültek azzal, hogy a lengyel–litván államgépezet mechanizmusában – a „nemesi köztársaságban” – ehhez nincs elég erejük és eszközük. Uralkodásának utolsó éveiben Báthory már reménytelenül tekintett a „kozák probléma” megoldására és azzal is tisztában volt, hogy a lengyel–litván állam déli határvidékén szerveződő lengyel katonai erő nem elegendő a határvédelemhez, ráadásul közvetlenül nem is voltak neki alárendelve.¹¹

A regisztrált kozákok ugyanakkor beváltották a lengyel uralkodó hozzájuk fűzött reményeit, aktív részvételt vállaltak Báthory oldalán a livóniai háborúban. Némileg mérgezte az uralkodó és a kozákok kapcsolatát, hogy a központi kormányzat a lengyel–litván nemesség által uralt szejm „aknamunkájának” köszönhetően nem tudott eleget tenni a zaporozsjei kozákok azon kérelmének, hogy jelentősen megnövelje a törvényesen is elismert regisztráltak létszámát. Ugyanakkor azt is hangsúlyoznunk kell, hogy a király és a szicskozákok kapcsolata messze nem volt problémamentes: Ivan Podkovát, a Zaporozsjei Szics atamánját, aki nem értett egyet Báthory külpolitikai irányvonalával és az északi irányú expanzióval, 1578-ban a király parancsára kivégezték.¹²

Báthory István először határozta meg az állami szolgálatban álló regiszterkozákok jogait és privilégiumait, akiknek a pontosan körülhatárolt szervezeti felépítése lehetővé tette a krakkói, majd a varsói központi kormányzat számára, hogy egy kis költségvetésű, mindig harcra kész hadsereg

¹¹ A lengyel „nemesi köztársaság” alkotmánya, a *Pacta Conventa* értelmében a lengyel hadsereg felett közvetlenül nem a király, hanem a „Korona nagyhatalmánya” rendelkezett.

¹² 1577 második felében a szicskozákok hadjáratot indítottak a Moldvai Fejedelemség ellen *Ivan Podkovát* támogatva, aki az elhunyt fejedelem fivérének kiadva magát, meg akarta szerezni a moldvai trónt, és végül Jakov Sah zaporozsjei kosevoj atamán támogatásával meg is szerezte azt *IV. (Patkótörő) János* néven. Podkova azonban nem sokkal élvezhette a fejedelmi titulust, ugyanis az általa elűzött *V. Sánta Péter* új hadsereget gyűjtött, és Báthory megbízta az unokaöccsét, hogy a segítségére siessen. Erről értesülve, Podkova jobbnak tartotta, ha elhagyja Moldvát (l. Veress: 1944: 93).

felett rendelkezzenek, amelyet bármikor bevethettek az Oroszország, Svédország, az Oszmán Birodalom és a Krími Kánság elleni hadjáratokban. A kozákok egy részének állami szolgálatba való állítása járható útnak tűnt, de hamarosan kiderült, hogy több negatív következménnyel is járt. A lengyel nemesség kezdettől fogva ellenszenvvel viseltetett irántuk, katonai teljesítményük, illetve sikereik ellenére gyűlevész rablóbandának tartotta őket. A slachtának jó oka volt akadályozni a regiszterkozákok létszámának gyarapodását: egyrészt – nem alaptalanul – attól tartottak, hogy bizonytalanná válik a munkaerő-utánpótlásuk, ha túl sok jobbágy próbál bejutni a kiváltságolt kozákság soraiba, másrészt felismerték, hogy saját előjogaikra is veszélyes lehet egy kozákokra épülő ütőképes hadsereg a központi hatalom kezében. A lengyel kormányzat számára az jelentette a legnagyobb problémát, hogy nem volt képes minden, a regiszterbe bekerülni szándékozó kozákot állami alkalmazásba állítani. Megakadályozta ezt egyrészt az anyagi erőforrások hiánya, másrészt a lengyel nemességnek a kozákok ügyében kinyilvánított ellenséges magatartása.

Mint katona, Báthory magasra értékelte a kozákok nem mindennapi katonai tehetségét, de mint uralkodó, nem tudott másképpen viszonyulni hozzájuk, mint gyűlölettel, mert a kozákok egész uralkodása folyamán akadályt jelentettek számára az általa tervezett politikai programja kivitelezésében. Ennek ellenére az Erdélyből érkezett lengyel uralkodó meghatározó szerepet játszott a hajdúk és a kozákok kapcsolattörténetében, mert ő volt az, aki elsőként ismerte fel erdélyi fejedelemként a hajdúk (Nagy–Nyakas 2001: 18), majd lengyel királyként (Szabó 2009: 73; Стороженко 1904: 72) az ukrajnai kozákság igazi harci értékét. A Rzeczpospolita uralkodójaként 1576-tól seregében egyaránt részt vettek hajdúk (Szádeczky-Kardoss 1931; Szabó 2011a) és kozákok (Сили 2003: 77–78), ami ritka esetnek számít, mert a térségben kirobbant fegyveres konfliktusok döntő többségében egymás ellen harcoltak.

Jóllehet a lengyel–litván kormányzat csak a hivatalosan állami szolgálatba fogadott regisztrált kozákok előjogait ismerte el és a szicskozákok hivatalosan törvényen kívülieknek számítottak, ennek ellenére a Zaporozsjei Szics mintegy „állam az államban” működött a Rzeczpospolita keretén belül, amelynek létezését a határvédelemben játszott meghatározó szerepe miatt a központi hatalom kénytelen-kelletlen megtűrte, bár hivatalosan nem ismerte el.

IRODALOM

- AHRGP – Polkowski, I. (wyd.), *Acta historica res gestas Poloniae illustrantia ab anno 1507 usque ad annum 1795, t. 11: Sprawy wojenne króla Stefana Batorego*. Cracoviae, 1887.
- AJZ – Siemieński, J. (wyd.), *Archiwum Jana Zamoyskiego, Kanclerza i Hetmana Wielkiego Koronnego, t. II: 1553–1579*. Warszawa, 1909.
- Balla, P. 2013, Báthory István király és Jan Zamoyski kancellár kapcsolata: Egy sikeres együttműködés története. *Historia Nostra* I, № 1. Eger, 4–23.
- Besala, J. 1992, *Stefan Batory*. Warszawa: PWN.
- Gebei, S. 2004, *Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások*. Doktori értekezés.
- Heidenstein – Viharos királyválasztó gyűlések Lengyelországban: Reinhold Heidenstein beszámolója alapján. In: Nagy, L. (szerk.), *Báthory István emlékezete*. Budapest: Zrínyi Kiadó, 1995, 117–136.
- KP – Bielski, M. *Kronika polska, t. 3*. Warszawa, 1829.
- Leśniewski, S. 2008, *Jan Zamoyski: Hetman i polityk*. Warszawa: Bellona.
- Nagy, L. – Nyakas, M. 2001, *Hajdútszesség tüköre*. Hajdúböszörmény: Hajdúsági Múzeum.
- Olejnik, K. 1988, *Stefan Batory: 1533–1586*. Warszawa: Wyd. MON.
- Szabó, B. 2009, *Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király katonai és katonapolitikai jelentősége*. Doktori (PhD) értekezés. Budapest.
- Szabó, B. 2011a, Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király magyar katonái. In: Szabó, S. (szerk.), *Örökös háború két világ határán: Katonák, fegyverek és hadviselés a törökök elleni küzdelemben. Tanulmánykötet*. Nyírbátor: Báthori István Múzeum, 93–108.
- Szabó, B. 2011b, Stratégiai fordulat a livóniai háború (1558–1582) menetében: Báthory István hadjárata Velikie Luki ellen (1580). *Bolyai Szemle* XX, 127–143.
- Szádeczky, L. 1887, *Báthory István lengyel királlyá választása: 1574–1576*. Budapest: MTA.
- Szádeczky-Kardoss, L. 1931, Báthory István lengyel király magyar katonái az 1580-iki muszka háborúban. *Hadtörténelmi Közlemények* XXXII, № 1–2. Pécs.
- Veress, E. (szerk.) 1944, *Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése, II. kötet (1576–1586)*. Kolozsvár: Gróf Teleki Pál Tudományos Intézet.
- VL – *Volumina legum, m. 2*. Petersburg: Ohryzko Jozafat, 1859.
- ŽD – Pawiński, A. (wyd.), *Źródła dziejowe, t. 9: Księgi podskarbińskie z czasów Stefana Batorego (1576–1586)*. Warszawa, 1881.
- Zsirkó, J. 1909, *Báthory István lengyel király külpolitikája*. Bölcsészdoktori értekezés. Nyitra.
- Антонович, В. 1991, *Про козацькі часи на Україні*. Київ: Дніпро.
- Архив ЮЗР – *Архив Юго-Западной России, т. I, ч. 3: Акты о казаках (1500–1648)*. Киев, 1863.
- Гейденштейн, Р. 1889, *Записки о Московской войне (1587–1582)*. Санкт-Петербург.
- Голобуцкий, В.А. 1957, *Запорожское казачество*. Киев: Госполитиздат.
- Гурбик, А.О. 1999, Виникнення Запорозької Січі: Хронологічний та територіальний аспекти проблеми. *Український історичний журнал* № 6. Київ, 3–17.

- Крип'якевич, І. – Грушевський, М. (укл.) 1908, *Жерела до історії України-Руси: Матеріали до історії української козаччини, т. 8*. Львів: Накладом Наукового Товариства ім. Шевченка.
- Купиш, Д. 2014, Русско-ливонское пограничье в стратегических планах Стефана Батория в 1578–1582 гг. *Петербургские славянские и балканские исследования* № 1 (январь–июнь), 65–76.
- Сили, Ш. 2003, Венгерские войны на службе московскому государству в конце XVI и XVII веке. *Вестник Волгоградского Государственного Университета, Серия 4: История. Регионоведение. Международные отношения* № 8. Волгоград, 77–81.
- Стороженко, А.В. 1904, *Стефан Баторий и Днепровские казаки: Исследования, памятники, документы и заметки*. Киев: Типография Г.Л. Фронцкевича.
- Фиров, П.Т. 2010, *Украинское казачество: Вторая половина XV в. – первая половина XVII в.* Севастополь: СевНТУ.
- Хайде, Ю. 2014, Ливония под властью Речи Посполитой: Борьба за власть. *Quaestio Rossica* № 2, 112–143.
- Щербак, В. 2010, Запровадження козацьких реєстрів. *Магістеріум, вип. 41: Історичні студії*. Київ, 6–11.

РЕЗЮМЕ

Стефан Баторій – “батько реєстрового козацтва”

“Золоте століття” магнатсько-шляхетської польської республіки (Річ Посполита) розпочалося з 10-літнього правління Стефана Баторія (1576–1586). В історичному пантеоні польських королів його ім'я згадується поряд з іменем Яна Собеського. Стефан Баторій уперше закріпив права та привілеї реєстрових козаків, які стали на державну службу і мали чітко визначену організаційну структуру. Спочатку у Кракові, а потім і в центральному уряді Варшави стало можливим тримати при собі малобюджетну, але завжди боєздатну армію, яка в будь-який час могла взяти участь у військових кампаніях проти Росії, Швеції, Османської імперії та Кримського ханства. Проблема полягала в тому, що польський уряд не завжди міг залучити на державну службу готових вступити до реєстру козаків. Перешкодою цьому були, з одного боку, відсутність фінансових ресурсів, а з іншого – польська шляхта, яка висловлювала своє невдоволення ворожим ставленням козаків.

A MAGYAR VIZSGA SZÓ EREDETÉRŐL

Zoltán András

A *vizsga* és *vizsgál* a TESz (III, 1169) szerint bizonytalan, az EWUng (II, 1649–1650) szerint ismeretlen eredetű szócsalád, a tő korábban felmerült finnugor eredete (vö. SzófSz: 341) tévesnek bizonyult (a MSzFgrE már fel sem vette). Mindhárom szótár egyetért abban, hogy a 19. század eleje óta dokumentált *vizsga* nyelvújítási elvonás a korábbi (16. század első fele) adatolható *vizsgál* igéből. A TESz és nyomában az EWUng úgy véli, hogy a *vizsgál* egy fiktív tő származéka, a *-gál* elem pedig gyakorító képző, bár a szó etimológiájának tisztázatlansága miatt mindez merő spekuláció. Tehát a legutóbbi időkig *vizsgál* igeink makacsul ellenállt minden megfajtási kísérletnek.

Az áttörést e téren Ľubor Králik pozsonyi kollégánk frissen megjelent tanulmánya hozta meg (Králik 2014). Az invenciózus szlovák nyelvész a magyar szócsaládot a nemesfémek tűzpróbájával (kupelláció) hozza összefüggésbe (vö. Szabadváry 1998: 18); ez a módszer már az ókorban is ismert volt (vö. a latin közmondást: *aurum igni probatum est*). Igen szemléletes analógiát kínál ehhez az angol *to test* ‘megvizsgál, kipróbál’ ige, amely eredetileg a nemesfémek tisztaságának ellenőrzésére vonatkozott, és az e célra szolgáló edény *test* ‘kupella’ nevéből képződött. A magyar *vizsgál* Králik szerint a szláv *žegti ‘éget’ ige *vy- ‘ki-’ igekező *vyžegti alakjára, illetve annak imperfektív *vyžigati párjára ‘<nemesfém> tűzpróbának alávet’ (tkp. ‘kiéget’) vezethető vissza. Ennek folytatói a nyugati és a keleti szláv nyelvekben meg is vannak, vö. pl. szlovák *vyžíhať*, cseh *vyžíhati* ‘ausbrennen’, lengyel régi *wyżec*, *wyżegać* ‘kiéget; égetéssel megtisztít’ (1422-től, vö. SiStp: X, 600; a 16. századi Szymon Budny-féle protestáns bibliafordításban nemesfém égetéssel történő tisztításáról is, Zsolt 12: 7: „srebro czyste, wyżzone siedmiorako” ‘hétszer kiégetett tiszta ezüst’ VarsóiSz: VII, 1122, Károlinál: „az kohban meg próbáltatott és hetber meg tisztítatott ezüst” (1590, I, 542v); a szó a lengyelben ma már elavult (SHP: X, 345), orosz *выжечь*, *выжигать*, ukrán *вижечти*, *вижигати* ‘kiéget’, többek között ‘égetéssel tisztít’ jelentésben is). A *выжигати* ‘kiéget’ ige már a legrégebb, 14–15. századi másolatokban fennmaradt óorosz krónika-szövegekben előfordul 12. századi események leírásánál (SDR: II, 241–242).

Az óukránban a *выжегати* ‘kiéget’ ige 1537-től adatolható (SUM16–17: V, 161); a 18. századból van egy nemesfémekkel kapcsolatos ukrán adatunk is: „срѣбра выжоги 30 золотниковъ” (Тымченко I/1: 393), ahol ‘(be)olvasztott’ ezüstről van szó. A 19. századi galíciai ukránban a *вижигати* igét ‘ausbrennen’, az ebből elvont *ви́жга* főnevet ‘ausgebrannter Ort’ és ‘das Ausbrennen’ jelentésben dokumentálja Želechovs’kyj szótára (I: 74). Ezek a mai ukrán irodalmi nyelvből kiavultak, viszont ma is használatos a *ви́жга* ‘kiégetéssel nyert arany vagy ezüst’ főnév (ESUM: II, 191 *жегті* alatt; SUM: I, 395); vö. „ви́жга ‘(золото, серебро, добываемое выжиганием) ви́жига’” (URS: I, 148). Sajnos ez utóbbi – tárgyunk szempontjából igencsak fontos – szóalak történetére nézve nem találhatók adatok az ukrán nyelvtörténeti szótárakban. Az ukrán *ви́жга* jelentései az orosz népnyelvi *вы́жига* szónak is megvannak (Dal’: I, 289 *выжигать* alatt, vö. Králik 2014: 207–208). Mitrák Sándor (1881: 80) szerint az orosz *вы́жига* jelentései: 1. ‘kiégetett arany, ezüst (pl. paszományból)’; 2. ‘irtomány, irtásföld, az erdő kiégetése, kiirtása által nyert föld’; 3. ‘ravaszdi, tapasztalt kópé’. Ez utóbbi, átvitt értelmű jelentés azon a képen alapul, hogy az így jellemzett személy mintegy a tűzön is átmegy (ÈSRJa: I/3, 223). A szónak a másik átvitt, nyelvjárási jelentése – ‘fösvény, zsugori ember’ (SRNG: V, 279) – nyilván a használt paszományból és egyéb ruhadíszekből is nemesfémeket kinyerő ember képén alapul. Az orosz irodalmi nyelvben a legújabb nagy értelmező szótár szerint ma már elavult *вы́жига* főnév a következőket jelenti: 1. ‘nemesfém kinyerése céljából kiégetésre szánt arany- vagy ezüstsálakkal díszített fonál, textília, paszomány’; 2. ‘ilyen anyag kiégetésének a folyamata’ (BAS: III, 408). Az 1. jelentésben *вы́жига* ~ *вы́жега* alakban a 18. század óta adatolható (SRJa18: IV, 219 közelebbi dátum nélkül,¹ de vö. 1733: „Сверхъ же того для лучшаго серебрянымъ рядамъ учрежденія и пресѣченія воровства и прочихъ вымышленныхъ коварствъ, въ Москвѣ на жемчужномъ перекресткѣ и подъ столбами и по перекресткамъ же на большихъ улицахъ и нигдѣ походя и никому никакимъ золотомъ, серебромъ и *вы́жегою*, жемчугомъ, камнемъ, кромѣ серебрянаго ряда не торговать” PSZ: IX, 44; 1737: „о неторгованіи [...] въ неуказныхъ мѣстахъ серебряными това-

¹ Az szótár által első helyen idézett „Серебро ж в посудѣ, и в лому, и в иностранныхъ монетахъ, в *выжигѣ* и во всякой мѣлочі [...] покупать” adat a megadott forráshelyen – ПСЗ: II, 357 (= PSZ: II, 357) – nem található, a további példák a 18. század utolsó harmadából valók.

рами, серебром и *выжгею*” PSZ: X, 340). Az orosz etimológiai szótárak közül csak N. M. Šanskij tárgyalja mint a *выжигать* ige származékát, ő 1771-től adatolja (ĖSRJa: I/3, 223). Mindamellett a szónak az oroszban a 18. század előtt is léteznie kellett, mert a belőle képzett melléknévre már 1697-ből van adatunk: „онъ [...] покупаетъ на денежной дворъ въ денежный передѣлъ всякое ветошное и *выжешное* и въ посудѣ серебро” (SRJa11–17: III, 203).

Králik etimológiája jelentéstani és hangtani szempontból kifogástalan. A ‘<nemesfém tisztaságát> tűzpróbával ellenőriz’ > ‘vizsgál, ellenőriz’ jelentésfejlődés könnyen elképzelhető. A magam részéről (a TESz és az EWUng eljárásával ellentétben) nem választanám külön ettől az ‘orvosi vizsgálatnak vet alá’ jelentést, amelyet a fenti szótárak azon az alapon tulajdonítanak az igének, hogy éppen az 1570 körüli orvosi könyvből idézik. Ha ugyanis alaposabban szemügyre vesszük a szóban forgó előfordulást, akkor itt korántsem egy beteg megvizsgálásáról, hanem egy betegség (történetesen a szifilisz) eredetének kiderítéséről van szó: „Mýkor penýgh az Franczunak ýeleybeol ketélkeodes lehetne, annak eredetýth ýol *megh kel výfgalný* honnet vagýon, es mely rezrél kezdetý” (Varjas 1943: 424).

Králik helyesen utal arra, hogy a szláv *vy-* igekötő veláris *j*-jéből a magyarban csak *i* lehetett, ahogy ez más szláv jövevényszavainkban is lenni szokott, pl. *vydra* > *vidra*. A Králik által elmondottakon túl egykori veláris *j*-re mutat a *vizsgál* vegyes hangzósága is. Ha valóban gyakorító képző lenne a *-gál* a *vizsgál* igében, amint azt a TESz és az EWUng véli, akkor is csak úgy lenne magyarázható a *-gál* képzőváltozat jelenléte a *-gél* helyett (vö. Janurik 2009: 223–224), ha feltételeznénk, hogy a szó hangalakja korábban **vizsgál* volt.

A *vy-* igekötő jelenléte a Králik által javasolt szláv etimonban látszólag behatárolja az átvétel irányát annyiban, hogy első pillantásra kizárja a déli szláv nyelveket a lehetséges átvétel nyelvek közül, hiszen ezekben a *vy-* igekötő helyén általában *iz-* van (vö. cseh, szlovák *východ*, lengyel *wyjście*, orosz *выход*, ukrán *вихід* ‘kijárat’ egyfelől és bolgár *изход*, szerb *излаз*, horvát *izlaz*, szlovén *izhod* ‘ua.’ másfelől). Ez a megoszlás a szláv írásbeliség kialakulása (9. sz.) idején azonban még nem volt ennyire merev (az ószlávban túlnyomórészt ugyan *из-* igekötős alakokat találunk, de emellett van néhány *вы-* igekötős ige is (выверѣши ‘kidob’, выгонити/выгнати ‘kiűz’, вынести ‘kivisz’, выринжати ‘kiüldöz’ – StslSl: 160; вылѣши ‘kihúz’, выдати ‘megad, kiad’, выинити ‘kimegy’, вылагати ‘kiűz’,

вѣлазити, вѣлѣсти ‘kimegy’, вѣстѣжити ‘előlép’, вѣтасати ‘kikérdez’, вѣхѣдити ‘kimegy’, вѣхѣтити ‘megment’ – SJS: I, 356–361), továbbá a ça-horvátban és egyes szlovén nyelvjárásokban is megvannak a *vy-* igekötő folytatói, l. EtSISJ: I, 267–269; a két igekötő etimológiai kapcsolatáról vö. Péter 1966; Péter 2005: 7–16, vö. ÈSSJa: IX, 6–8). Elvileg tehát az irodalmi szlovén *izžigati* ‘kiéget’ igének lehet nyelvjárási **vižigati* (< *vyžigati*) megfelelője, s ennek valószínűsége annál nagyobb, minél mélyebbre ásunk a múltban (az 1000 körüli ószlovén *Freisingi Töredékben* egy helyütt *uvignan* ‘vertrieben’ olvasható, ami a *vygnati* ‘kiűz, elűz’ származéka, vö. Ogrin 2007). Hasonlóképpen a régi és ritka horvát *ižigati* (< *iz-žigati*) ‘kiéget’ (HASz: II, 370) igének is lehet(ett) **vižigati* ‘ua.’ megfelelője a ça-horvátban.

A déli szlávból való kölcsönzés tehát nem kizárt, ennek a lehetőségnek a fenntartása azért fontos, mert az északi szláv nyelvekben – ahol a *vy-* igekötő az *iz-*zel szemben nem a kivétel, hanem a szabály – némi nehézséget okoz, hogy a magyarral közvetlenül érintkező nyelvekben (cseh, szlovák, ukrán) a 12–13. században végbement a $g > \gamma > h$ változás (vö. Bernštejn 2005: 292–297; Stieber 1969: 89; Shevelov 1979: 355–357), vagyis ha a szó a magyarban cseh–morva–szlovák vagy ukrán típusú szláv nyelvjárásból származnék, akkor 12. század előttinek kellene lennie, mert ennél később északi irányból legközelebb a lengyelből lehetett volna csak *g*-vel átvenni. Természetesen a lengyel eredet sem zárható ki, ám nyelvföldrajzi okokból kevésbé valószínű.

Nyelvemlékeinkben a *vizsgál* ige ugyan csak a 16. században bukkan fel, régebbi története homályba vész, de nem lehet kizárni, hogy több évszázaddal korábban is megvolt már a magyarban, ám sokáig csak mint a „probátorok” (vö. *probator monetarum* ‘pénzkémlő, vizsgáló’ – Bartal 1901: 526) szűk körében használt szakszó lappangott nyelvünkben. Ehhez képest első előfordulása magyar szövegben már a mai általános értelmű ‘vizsgál, ellenőriz’ (1531: „*megh nem uisgalod* lölky ismeretedet“ ThewrK. 170 – TESz, i. h., vö. több felekezet mai magyar nyelvű liturgiájában is: „vizsgáljuk meg lelkiismeretünket”; ebben az összefüggésben a *vizsgál* szintén a latin *probo* megfelelője, mivel a kifejezés újszövetségi eredetű: „*Probet autem se ipsum homo*” 1Kor 11: 28 Vulg, vö.: „De maga meg probalya (meg hannyavellē Ioua hagyja) az ember ewnŵnmagath” Komjáti 1533 [2013]: 334; „*Probállya* meg azért minden ember magát” Károli 1590, II, 155v), tehát akár több száz év is eltelhetett, amíg az ige végképp

levetette speciális, a nemesfémek tisztaságának ellenőrzésével kapcsolatos jelentését, és köznyelvivé vált. A honfoglaló magyarok pl. a Selmezbánya környékén talált működő arany- és ezüstabányákat tovább művelték (Nagy 1998; vö. Szabadváry 1998: 17–18), s nyilván az ott talált szakembereket – köztük az ókor óta ismert kupelláció módszerével a minőségbiztosítást végző probátorokat is – tovább alkalmazták, ezért *vizsgál* igénk akár szókincsünk legrégebbi, szubsztrátum jellegű szláv jövevényszavai közé is tarthat. Ebben az esetben átadó nyelvként legvalószínűbben a magyarság által később teljesen asszimilált pannóniai szláv dialektus jöhet számításba, amelyben az összsláv *g* nem érte meg a később több szláv nyelvben végbemenő *g > γ > h* változást (vö. pl. *galamb* < szláv **golqbb*, *gomba* < szláv **gqba*, *korong* < szláv **krqgъ*), továbbá e nyelvjárásban – átmeneti déli szláv – nyugati szláv jellege folytán – a *vy-* igekötő megléte is biztosra vehető (vö. Zoltán 2013).

Králik etimológiája egy ponton igényel némi korrekciót. Szlovák kollégánk ugyanis úgy véli, hogy már a középkorban lennie kellett egy *vizsga*¹ ‘nemesfémek tűzpróbája’ főnévnek, amelyből képezték volna a kezdetben ‘<nemesfém> tűzpróbának alávet’, majd egyszerűen ‘ellenőriz’ jelentésű *vizsgál* igét, majd ebből jött volna létre elvonással az újabb keletű *vizsga*² melléknév, illetve főnév. Ebben az esetben a *vizsga*¹ közvetlen forrása valamely a **vyžegti/vyžigati* igéből képzett szláv deverbális főnév (**vyžega*/**vyžbga*/**vyžiga* ‘kiégés, kiégetés’) lenne, ilyenek azonban csak a távoli nagyoroszról mutathatók ki. Ettől függetlenül a magyar *vizsgál* sokkal természetesebb módon levezethető egy szláv **vyžigati* igéből. Számos szláv eredetű igénkben az *-l* csupán honosító képző. Ilyenkor szerepe arra szorítkozik, hogy a jövevényigét a magyar alaktani rendszerbe illessze (*kopati* > *kapál* → *kapa*, *porqčiti* > *parancsol* → *parancs*, *vaditi* > *vádol* → *vád*, *vražiti* > *varázsol* → *varázs*), eközben a *kapa*, *parancs*, *vád* és *varázs* főnevek kétségkívül a magyarban keletkeztek a megfelelő igékből való elvonással, hiszen **kopa*, **porqč(ь)*, **vad(ь)* vagy **vraž(ь)* főnévnek a szlávban nyoma sincs. Ezek az elvonással keletkezett főnevek a magyarban többnyire lényegesen későbből adathatók, mint a megfelelő szlávból átvett jövevényigék, bár van kivétel is: a *kapa* főnév 1395 körül fordul elő először írásban, míg az alapjául szolgáló *kapál* ige csak 1456 körül. Ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy a *kapa* a később adatható *kapál* igéhez képest másodlagos (vö. Zoltán 2014). Ösz-

szességében azonban a lényeges előrelépés *vizsga*, *vizsgál* szavaink eredetének megfejtésében Ľubor Králik érdeme.

IRODALOM

- Bartal, A. (szerk.) 1901, *A magyarországi latinság szótára*. Budapest: Franklin.
- BAS – Горбачевич, К.С. (ред.), *Большой академический словарь русского языка I–*. СПб.: Наука, 2004–.
- Bernštejn – Бернштейн, С.Б. 2005, *Сравнительная грамматика славянских языков*. Москва: МГУ–Наука, 2-е изд.
- Dal’ – Даль, В. *Толковый словарь живого великорусского языка I–IV*. Санкт-Петербург – Москва: Вольф, 1880–1882, 2-е изд.
- ESUM – Мельничук, О.С. (гол. ред.), *Етимологічний словник української мови I–*. Київ: Наукова думка, 1982–.
- EtSISJ – Havránek, V. (red.), *Etymologický slovník slovanských jazyků: Slova gramatická a zájmena I–II*. Praha: Academia, 1973–1980.
- EWUng – Benkő, L. (Hrsg.), *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–III*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1993–1997.
- ÈSRJa – Шанский, Н.М. (ред.), *Этимологический словарь русского языка I/1–*. Москва: МГУ, 1963–.
- ÈSSJa – Трубачев, О.Н. (ред.), *Этимологический словарь славянских языков: Пра-славянский лексический фонд I–*. Москва: Наука, 1974–.
- HASz – *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I–XXIII*. Zagreb: Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti, 1880–1976.
- Janurik, T. 2009, *Magyar képzőszótár: A mai magyar köznyelv képzőváltozatai*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Károli, G. (ford.) 1590, *Szent Biblia az az: Istennek ő es wy testamentvmanac prophétác es apostoloc által meg iratott fent könyvei I–II*. Visolban.
- Komjáti, B. (ford.) 1533, *Epistolæ Pavli lingva Hvngrica donatæ. Az zenth Paal leueley magyar nyeluen. Vietor, Cracouię*. [Faksimile: Mezey, A. (szerk.) 2013, Budapest: Idea Fontana Kft. – Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány.]
- Králik, Ľ. 2014, *Ungarisch vizsga, vizsgál: Versuch einer slawischen Etymologie. Studia Etymologica Cracoviensia* 19, 205–210.
- Mitrák, S. / Митракъ, А. 1881, *Orosz–magyar szótár / Русско-мадьярскій словарь*. Ungvár / Унгваръ: Kiadja a szerző / Издание составителя.
- MSzFgrE – Lakó, Gy. (főszerk.), *A magyar szókincs finnugor elemei I–III, Szómutató*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967–1978, 1981.
- Nagy, B. 1998, Van-e arany a magyar földben? In: *Természet Világa* II. különszám: Geológia. <<http://www.termeszetvilaga.hu/kulonsz/k982/arany.html>> (2014.07.20.)
- Ogrin, M. (ed.) 2007, *Brižinski spomeniki / Monumenta Frisingensia / The Freising Manuscripts*. Ljubljana: Institute of Slovenian Literature and Literary Studies ZRC SAZU. <<http://nl.ijs.si/e-zrc/bs/>> (2014.07.19.)

- Péter, M. 1966, Заметки о приставках *yu-* и *iz-* в славянских языках: К постановке вопроса. *Studia Slavica Hung.* 12, 345–354.
- Péter, M. 2005, *Избранные статьи по русскому языку*. Budapest: ELTE Ukrán Filológiai Tanszék – Argumentum. (= Bibliotheca Baltoslavica Budapestiensis I.)
- PSZ – Сперанский, М.М. (ред.), *Полное собрание законов Российской империи I–XLV*. Санкт-Петербург, 1830.
- SDR – Аванесов, Р.И. (ред.), *Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) I–*. Москва: Наука, 1988–.
- Shevelov, G. Y. 1979, *A historical phonology of the Ukrainian language*. Heidelberg: Winter.
- SJS – Kurz, J. – Hauptová, Z. (hlav. red.), *Slovník jazyka staroslověnského / Lexicon linguae palaeoslovenicae I–IV*. Praha: Academia–Euroslavica, 1966–1997.
- SłJP – Doroszewski, W. (red.), *Słownik języka polskiego I–XI*. Warszawa: PWN, 1958–1969.
- SłStp – Urbańczyk, S. (red.), *Słownik staropolski I–XI*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Ossolineum, 1953–2002.
- SRJa11–17 – Бархударов, С.Г. (ред.), *Словарь русского языка XI–XVII вв. I–*. Москва: Наука, 1975–.
- SRJa18 – Сорокин, Ю.С. (ред.), *Словарь русского языка XVIII века I–*. Ленинград/Санкт-Петербург: Наука, 1984–.
- SRNG – Филин, Ф.П. – Сороколетов, Ф.П. (ред.), *Словарь русских народных говоров I–*. Ленинград/Санкт-Петербург: Наука, 1965–.
- Stieber, Z. 1969, *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich: Fonologia*. Warszawa: PWN.
- StsISl – Цейтлин, Р.М. – Вечерка, Р. – Благова, Э. (ред.), *Старославянский словарь*. Москва: Русский язык, 1994.
- SUM – Білодід, І.К. (ред.), *Словник української мови I–XI*. Київ: Наукова думка, 1970–1980.
- SUM16–17 – Гринчишин, Д. (ред.), *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. I–*. Львів: НАНУ Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1994–.
- Szabadváry, F. 1998, *A magyar kémia művelődéstörténete*. Budapest: Mundus.
- SzófSz – Bárczi, G. *Magyar szófejtő szótár*. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1941.
- TESz – Benkő, L. (főszerk.), *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967–1984.
- Тумченко – Тимченко, Е. (ред.), *Історичний словник українського языка II/1–2*. Харків–Київ: Держ. вид-во України – Українська радянська енциклопедія, 1930–1932.
- URS – Кириченко, І.М. (гол. ред.), *Українсько-російський словник I–VI*. Київ: Вид-во АН УРСР, 1953–1963.
- Varjas, B. (kiad. és bev.) 1943, *XVI. századi magyar orvosi könyv*. Kolozsvár: Erdélyi Tudományos Intézet.
- VarsóiSz – Karłowicz, J. – Kryński, A. A. – Niedźwiedzki, W. (red.), *Słownik języka polskiego I–VIII*. Warszawa, 1900–1927.

- Zoltán, A. 2013, Legrégibb szláv jövevényszavaink szláv dialektológiai háttéréhez. In: Forgács, T. – Németh, M. – Sinkovics, B. (szerk.), *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VII.* Szeged: SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, 193–198.
- Zoltán, A. 2014, Einige Bemerkungen zur Ľubor Králik's slawischen Etymologie vom ung. *vizsga*, *vizsgál*. *Studia Etymologica Cracoviensia* 19, 211–213.
- Želechovs'kyj – Желеховский, Є. / Żelechowski, E. [a 2. kötet szerzői: Желеховский, Є. – Недільський, С. / Żelechowski, E. – Niedeński, S.], *Малоруско-німецький словар: Ruthenisch-deutsches Wörterbuch I–II.* Львів / Lemberg: 3 друкарні тов. ім. Шевченка / Druckerei des Szweczenko-Vereines, 1886.

РЕЗЮМЕ

К этимологии венг. *vizsga* ‘экзамен’

В статье приводится дополнительная аргументация в пользу этимологии Любора Кралика (2014), согласно которой венг. *vizsga* ‘экзамен’ восходит в конечном счете к слав. *vyžigati ‘выжигать; испытать, проверять огнем (о золоте, серебре)’, а также уточняется, что первоначально в венгерском языке славянский глагол дал также глагол – *vizsgál* ‘испытать, исследовать, обследовать’, а существительное *vizsga* ‘экзамен’ появилось в более позднее время как обратный дериват от заимствованного славянского глагола.

Tartalomjegyzék – Зміст

Előszó – Передмова	5
Світлана Алексєєва. Сполучники сурядності у системі засобів вираження сурядного зв'язку та семантико-синтаксичних відношень	7
Ірина Багмут. Лексичні новотвори та суспільно-політична ситуація в Україні кінця 2013–2014 рр.	19
Єлизавета Барань. Еміль Балецький як діалектолог	31
Петро Білоусенко. Конфіксальні прислівники у творах Т.Г. Шевченка	39
Марія Брус. Фемінітиви в лексикографічній спадщині Євгена Костянтиновича Тимченка	51
Василь Денисюк. Біблійноонімна фразеологія української поезії середини XVII ст.	63
Марта Фонт. Черниговский Ростислав Михайлович при дворе венгерского короля Белы IV	79
Forgács Balázs. Szemelvények Ivan Necsuj-Levickij A <i>Kajdas család</i> című művének fordítás-problematikájából	93
Костянтин Іваночко. Вербативи-гунгаризми в бойківських і марамороських говірках: Структурно-семантична, семантико-граматична й наголосова співвіднесеність	99
Мігай Кочіш. Місто, де поховали <i>єр</i>	115

Оксана Ковач. До питання слов'янського походження угорських <i>vizsga, vizsgál</i> : Полемічні зауваження до етимології, запропонованої Любором Краликом	119
Єлизавета Ладані. До питання угорського перекладу етно- національної символіки у творі Т. Шевченка <i>Причинна</i>	129
Викторія Лебович. Аналіз ономастикона історического роману Пантелеймона Кулиша <i>Черная рада</i>	137
Марианна Лявинец-Угрин. Произведение Е.А. Фенцика <i>Нищіє духомъ</i>	157
Тімеа Мираї. До питання перекладу ономастикону роману Юрія Андруховича <i>Рекреації</i> : Ігор Білінкевич та Юрко Немирич	167
Віктор Мойсієнко. Чому Шевченко основоположник нової української літературної мови	179
Леся Мушкетик. Публікація та вивчення української казкової прози в наш час	187
Василь В. Німчук. Королєвське (Нєлабське) Євангеліє 1401 року	195
Віта Осипчук. Філософська категорія якості та засоби її реалізації у прикметниковій номінації	215
Імре Пачаи. Ареальные признаки закарпатского фольклора	221
Василь Шаркань. Проблема використання української мови у збірнику законів і розпоряджень Чехословаччини (1919–1939)	233
Sarnyai Csaba. Sorsistennők: A kereszténység előtti képzetek továbbélése a keleti szláv hagyományban	241

József N. Szabó – Zuzana Veress Burák. Medzinárodné literárne vzťahy	257
Varga Beáta. Báthory István, „a regisztrált kozákság atyja”	267
Zoltán András. A magyar vizsga szó eredetéről	283

Kiadja a Szegedi Tudományegyetem
Szláv Filológiai Tanszéke
Felelős kiadó: Kocsis Mihály tanszékvezető
Nyomdai munka: Innovariant Nyomda, Szeged

A sorozatban eddig megjelent – В цій серії побачили світ

Hungaro-Ruthenica I. Szeged, 1998.
Hungaro-Ruthenica II. Szeged, 2001.
Hungaro-Ruthenica III. Szeged, 2006.
Hungaro-Ruthenica IV. Szeged, 2008.
Hungaro-Ruthenica V. Szeged, 2011.
Hungaro-Ruthenica VI. Szeged, 2012.

További információk – Подальша інформація

Szegedi Tudományegyetem
Szláv Filológiai Tanszék
Bölcsészettudományi Kar
*[Кафедра слов'янської філології
Сегедського університету]*
H-6722 Szeged, Egyetem u. 2.
Tel./Fax: +36-62-544-160
szlav@primus.arts.hu-szeged.hu
<http://szlav.u-szeged.hu>

Szegedi Tudományegyetem
Szláv Filológiai Tanszék
Bölcsészettudományi Kar
*[Кафедра слов'янської філології
Середського університету]*

H-6722 Szeged, Egyetem u. 2.
Tel./Fax: +36-62-544-160

szlav@primus.arts.hu-szeged.hu

<http://szlav.u-szeged.hu>